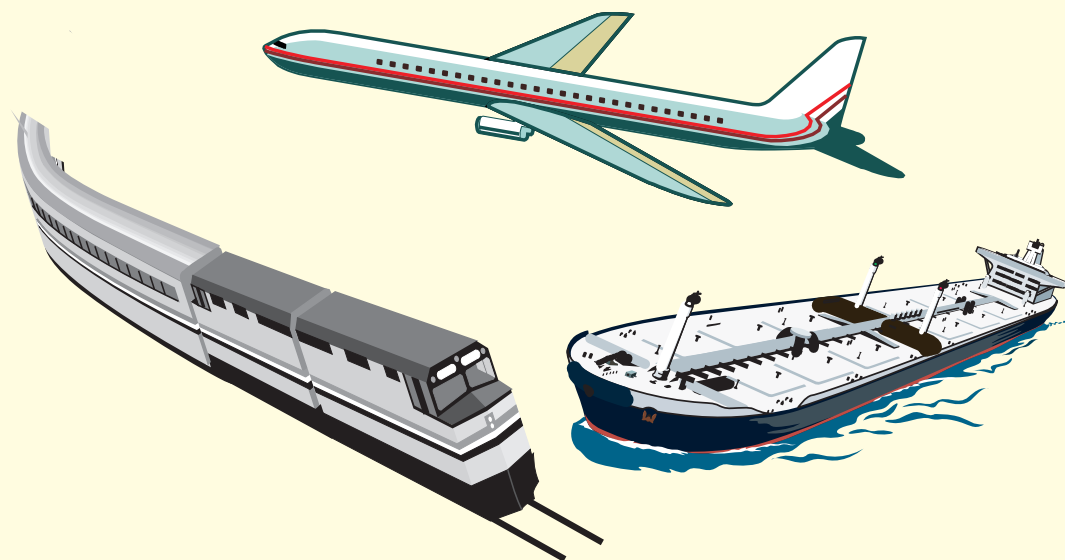

**NƏQLİYYAT
HÜQUQU**

DOI: 10.67052/YESW6218

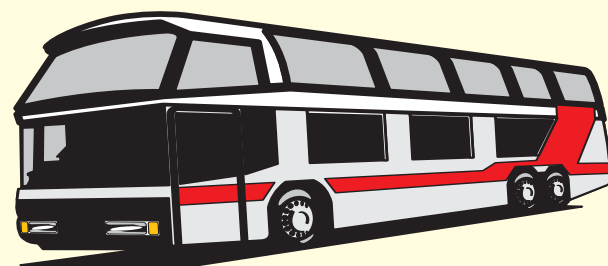
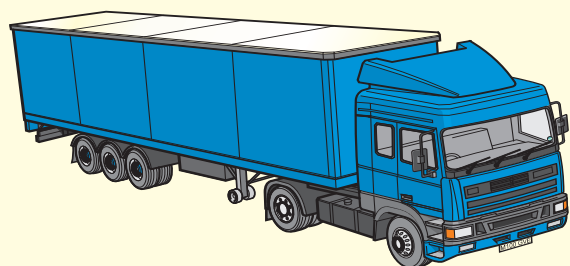
ISSN 2218-5178

E-ISSN 3136-4217

NƏQLİYYAT HÜQUQU

ELMI-NƏZƏRİ, TƏCRÜBİ JURNAL

**TRANSPORT LAW
NAKLİYAT HUKUKU
ТРАНСПОРТНОЕ ПРАВО**

№ 1

AZƏRBAYCAN, BAKI -

2026

“İndi biz sülh şəraitində yaşayırıq. Beş ildir ki, Azərbaycanda sülh tam təmin edilib və əlbəttə ki, hüdudlarımızın kənarında da nə qədər tez sülh təmin edilərsə, bir o qədər həm o ölkələr üçün, həm də təbii olaraq, bizim üçün bir o qədər yaxşı olacaq. Ancaq reallıq budur ki, bu gün bizim ölkəmiz dünya miqyasında sabitlik, inkişaf, tərəqqi məkanı kimi tanınır və bu adı biz öz əməyimizlə, zəhmətimizlə, düşünülmüş siyasətlə qazanmışıq.”

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

“Nəqliyyat Hüququ” elmi-nəzəri, təcrübi jurnalı
“Hüquqi müstəvi” jurnalının nəzdində fəaliyyət göstərir.

Bank of Baku ASC-nin “MXD” filialı
AZN
Müştəri kodu: A48398
Hesab sahibi: “Hüquqi müstəvi elmi-nəzəri təcrübi jurnalının redaksiyası Məhdud Məsuliyyəti Cəmiyyəti”
Hesab nömrəsi: 38090000184190A72
VÖEN: 1306401681
İBAN: AZ34JBBK00038090000184190A72
Bank adı: Bank of Baku ASC-nin “MXD” filialı
VÖEN: 1700038881
KOD: 506924
Müxbir hesabı:
AZ27NABZ01350100000000007944

YOL – İQTİSADİYYAT, MƏDƏNİYYƏT, BİR SÖZLƏ,
HƏYAT DEMƏKDİR.

Heydər ƏLİYEV

Nəqliyyat hüququ

ELMİ-NƏZƏRİ, TƏCRÜBİ JURNALI REDAKSIYA ŞURASININ TƏRKİBİ:

Zaur ƏLİYEV – Redaksiya Şurasının sədri, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin dekani, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Əli HÜSEYNLİ – Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının sədri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Məclisin deputatı;

Fərhad ABDULLAYEV – Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin sədri, hüquq elmləri doktoru;

Eminə YAZIÇIOĞLU – İstanbul Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmləri doktoru;

Vasiliy FELİK – Kiyev Əqli Mülkiyyət və Hüquq Universitetinin rektoru, professor, hüquq elmləri doktoru;

Leonid TİMÇENKO – Ukrayna Dövlət Vergi Xidməti Akademiyası Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin rəisi, professor, hüquq elmləri doktoru;

Revol VALEVEY – Kazan Dövlət Universitetinin professoru, hüquq elmləri doktoru;

Əmir ƏLİYEV – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi “İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru;

Lətif HÜSEYNOV – İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin hakimi, professor, hüquq elmləri doktoru;

Oktay ƏFƏNDİYEV – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi” kafedrası, professor, hüquq elmləri doktoru;

İsaxan VƏLİYEV – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası “Hüquq” kafedrasının müdiri, professor, hüquq elmləri doktoru;

Arif QULİYEV – Kiyev Əqli Mülkiyyət və Hüquq Universiteti, akademik, hüquq elmləri doktoru;

Yaroslav LAZUR – Ujqorod Milli Universiteti Hüquq fakültəsinin dekani, professor, hüquq elmləri doktoru;

Yelena BAQREYEVA – Rusiya Federasiyası Hökumətinin yanında Maliyyə Universiteti, professor, hüquq elmləri doktoru;

Yesberqen ALAUXANOV – “Qazaxıstanın Elm və Həyatı” beynəlxalq elmi-kütləvi jurnalın baş redaktoru, professor, hüquq elmləri doktoru;

Qulu NOVRUZOV – Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyasının rəisi, gömrük xidməti general-mayoru, dosent, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru;

Etibar ƏLİYEV – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrası, professor, hüquq elmləri doktoru.

№1(55)

DOI: 10.67052/PZQF3501

2004-cü ilin dekabr
ayından çıxır.*Təsisçi və
baş redaktor:***Əliyev Etibar Əli oğlu,**
hüquq elmləri
doktoru, professor.*Fəxri təsisçi təşkilat:*Azərbaycan
Hüquqşünasları
Konfederasiyası (AHK)*Müəlliflə redaksiyanın
mövqeyi uyğun olmaya bilər.***Göndərilən əlyazmalar,
fotolar geri qaytarılmır.***Redaksiyanın ünvanı:***AZ1070 Bakı şəhəri,
Yasamal rayonu,
Yeni Yasamal y/sahəsi,
Ş.Bünyadzadə küçəsi, 12.**Tel.: +99412 533 97 90
Mob.: +99455 230-24-42
+99455 210-24-42vebsayt: <https://trans-law.az>Elektron poçt:
a-etibar@rambler.ru
info@trans-law.az
etibar.aliyev@trans-law.az**REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:****Elmi redaktor – MƏMMƏDOV R.F.** – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının müdiri, professor, hüquq elmləri doktoru.**Elmi məsləhətçi – MƏMMƏDOV Ə.Q.** – BDU Hüquq fakültəsi “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüquq” kafedrasının müdiri, dosent hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.**Məsləhətçi redaktor – HÜSEYNOVA F.E.** – BDU Hüquq fakültəsinin “BXH və Avropa hüququ” kafedrası, dosent, hüquq üzrə elmlər doktoru.**İnzibatçı redaktor – RƏHİMOVA M.S.** – Bakı Dövlət Universiteti Hukuk Fakültəsi İnsan Hakları və Bilgi Hukuku Bölümü Ögretim Üyesi, UNESCO, avukat.**Şef-redaktor:**– **KƏRİMOV A.T.** – Dövlət Vergi Xidməti Bakı şəhəri OVNUT Baş idarəsi, rəisin birinci müavini, baş vergi xidməti müşaviri, hüquqşünas.**Redaktorlar:**– **ABBASOV A.Q.** – Bakı Dövlət Universitetinin «İngilis dili» kafedrasının müdiri, Əməkdar müəllim, professor, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.– **HACIBƏYLİ A.K.** – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının müəllimi, hüquqşünas.– **KƏRİMLİ N.N.** – Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi İnzibati hüquq və inzibati prosessual hüquq kafedrası, magistr.– **HƏSƏNLİ A.V.** – “Hüquqi Müstəvi” elmi-nəzəri, praktiki jurnalın redaktoru.– **HÜSEYNOV M.H.** – Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, əməkdaş, polis polkovniki, hüquqşünas.– **CAMALOV V.K.** – Opifex MMC Texnoloji Direktoru və jurnalın informasiya-kommunikasiya işləri üzrə redaktoru.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət Qeydiyyatı üzrə Bakı Bölgə Şöbəsinə 16 sentyabr 2004-cü il tarixdə dövlət qeydiyyatına alınmışdır (01 iyun 2006-cı il tarixli dəyişikliklərlə).

ŞƏHADƏTNAMƏ: 0104-P72-40981204 səhifə həcmində çap
olunmuşdur. Tirajı 300 ədəd.

2026

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA 2026-CI İLİN “ŞƏHƏRSALMA
VƏ MEMARLIQ İLİ” ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA****AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI**

Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin çoxəsrlik zəngin bir keçmişi vardır. İpək Yolu üzərində yerləşən və mühüm ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət mərkəzləri kimi Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr quran iri şəhərlərimizin özünəməxsus simasının formalaşmasında qiymətli memarlıq abidələri müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq sənətinin bariz nümunələri olub daim yüksək inkişaf səviyyəsinə görə seçilən tarixi şəhərlərimiz ötən dövrlərin memarlıq tendensiyalarına uyğun böyüyüb genişlənməklə bərabər, yerli mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Bu gün ölkə ərazisində dövlət tərəfindən mühafizə olunan müdafiə qalaları, karvansaralar, məscid, məbəd və türbələr milli memarlığın parlaq ənənələrini əks etdirir. Bədii-memarlıq həllinin kamilliyi baxımından iftixar hissi doğuran dünya əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələrindən Möminə xatun türbəsi, Xudafərin körpüsü, “Atəşgah” kompleksi və digər bu kimi misilsiz nümunələr Azərbaycanın memarlığının rəmzlərinə çevrilmişdir.

UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş nadir sərvətlərimiz – qədim və orta əsrlərin şəhər mədəniyyətini özündə təcəssüm etdirən İçərişəhər və Şirvanşahlar sarayı kompleksi, əzəmətli ruhunu indiyədək qoruyan Qız Qalası, Şəkinin tarixi mərkəzi və Xan sarayı Azərbaycan şəhərsalma və memarlıq sənətinin dünya inciləri sırasında layiqli yer tutan yadigarlarıdır.

900 illiyi UNESCO çərçivəsində yubi-

leyləri keçirilən böyük şəxsiyyətlər siyahısına daxil olunan qüdrətli sənətkar Əcəmi Naxçıvanının Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrinin orta əsrlər memarlığına güclü təsir göstərmiş yaradıcılığı dövrün memarlıq məktəbinin ən yüksək zirvəsidir.

Azərbaycan şəhərlərinin planlaşdırma quruluşunda və memarlıq tərzində artıq XIX əsrin ortalarına doğru müəyyən dəyişikliklər öz əksini tapmışdır. Sürətlə sənayeləşən Bakı şəhəri Şərq və Qərb memarlığının sintezində qədimliklə müasirliyin vəhdətindəki təkrarsız görkəmini məhz həmin vaxtlardan almağa başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasında şəhərsalma və memarlıq fəaliyyətində milli ənənələrdən yaradıcı şəkildə istifadə olunmasına XX əsrdə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu dövrdə bir sıra şəhərlər yenidən qurulmuş və onların əvvəlki siması dəyişmiş, bölgələrdə şəhərlərin planlaşdırılması önə çəkilmişdir. İki görkəmli memarın – Mikayıl Hüseynovun və Sadıq Dadaşovun fəaliyyətinin aparıcı yer tutduğu həmin dövr milli ənənələr zəminində yeni memarlıq üslubunun yaradılması ilə səciyələnilir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi illər Azərbaycan şəhərsalma və memarlığının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir. Tarixən təşəkkül tapmış Azərbaycan şəhərlərinin və bütöv şəhərsalma sistemlərinin qorunması ilə bağlı bu illərdə Ulu Öndərin təşəbbüsü əsasında vacib qərarlar qəbul edilmiş, tədbirlər həyata keçirilmiş, şəhərlərdə memarlıq abidələrinin bərpası üzrə planlı iş aparılmış, memarlıq və şəhərsalma fəaliyyətinin davamlılığını

təmin edən institusional təsisatlar qurulmuşdur.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra şəhər quruculuğu sahəsindəki yeni təzahürlər ölkədə inşa edilən monumental komplekslərin memarlıq həllində özünü qabarıq büruzə vermişdir. Ötən müddətdə dövrün qabaqcıl yanaşmalarını və milli təcrübələri əks etdirən layihələrin gerçəkləşdirilməsi sayəsində şəhərsalma sənətinin yüksək mədəni-estetik təsir gücünə malik orijinal nümunələri yaradılmışdır. Mövcud möhtəşəm binalar sırasına daimi yeniləşmə rəmzi olan Heydər Əliyev Mərkəzi, Alov qüllələri kimi modern üslublu unikal memarlıq abidələrinin və Ağ şəhər kompleksinin əlavə edilməsi ilə paytaxtın mənzərəsi daha da zənginləşmiş, regionların memarlıq siması xeyli dəyişərək yeni şəkil almışdır.

Bu gün də Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında paytaxt və regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi və dayanıqlı məskunlaşmanın təşviqi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğunluqlar təsbit edilməklə, memarlıq və şəhərsalma fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Ermənistanın işğal etdiyi və otuz il ərzində viran qoyduğu ərazilərimizdə 44 günlük Vətən müharibəsindəki Zəfərin ardınca innovativ yanaşmaların tətbiqi ilə həyatı yenidən cəmləndirən genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri Azərbaycan dövlətinin memarlıq və şəhərsalmaya müfəssəl baxışını aydın nümayiş etdirir. Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramına müvafiq qaydada “yaşıl enerji” zonası elan edilmiş bu ərazilərdə 2020–2025-ci illərdə – dünya memarlıq-inşaat təcrübəsində az rast gəlinən qısa bir müddətdə 100-dən artıq yaşayış məntəqəsi, o cümlədən 12 şəhər

üzrə planlaşdırma sənədləri hazırlanmış və quruculuq işlərinə başlanılmışdır. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, xalqımızın qürur mənbəyi Şuşa şəhərinin əvvəlki memarlıq mühiti və əsl tarixi siması bərpa edilməklə dirçəldilməsi isə milli iradənin təzahürüdür.

Ölkəmiz iqlim dəyişmələri və şəhərsalma ilə əlaqədar global çağırışların həllində, innovativ yanaşmaların formalaşmasında etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. BMT-nin Məskunlaşma Proqramı (“UN-Habitat”) ilə birgə təşəbbüslər və bu çərçivədə memarların bir araya gəldiyi milli şəhərsalma forumları Azərbaycanın beynəlxalq tərəfdaşlarla ortaq fəaliyyətinin uğurlu nümunəsidir. BMT-nin Ümumdünya Şəhərsalma Forumunun On Üçüncü sessiyasının (WUF13) 2026-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi qərarı Azərbaycanın dayanıqlı şəhərsalma proseslərində artan rolunu göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanın çoxəsrlik tarixə malik şəhərsalma və memarlıq mədəniyyəti ənənələrinin yaşadılması, eləcə də ölkədə bu sahədə yeni çağırışlara cavab verən mütərəqqi yanaşmaların təşviqi və tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasında 2026-cı il “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilsin.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planına dair təkliflərini bir ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 dekabr 2025-ci il

О ЗАНГЕЗУРСКОМ КОРИДОРЕ КАК КЛЮЧЕВОМ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОМ ФАКТОРЕ ЮЖНОКАВКАЗСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

О. Ф. Эфендиев,
профессор, доктор юридических
наук, Азербайджанский государст-
венный экономический университет.
Oktay Efendiyev oktay001@rambler.ru

В статье рассматриваются актуальные вопросы и проблемы как современных межгосударственных экономических отношений, так и региональной, южнокавказской безопасности в аспекте завершившегося вооружённого нагорно-карабахского вооружённого конфликта, победоносно завершившейся Отечественной войне Азербайджана. В процессе исследования были затронуты вопросы и проблемы реализации новейших и перспективных межгосударственных проектов, планов транспортных коридоров (маршрутов, путепроводов) и их международно-правового регулирования.

Ключевые слова: современные внешнеэкономические связи, равноправное мирное сотрудничество и взаимовыгодное партнёрство, региональная и всеобщая безопасность, проекты транспортных коридоров, путей, маршрутов, Трёхстороннее Заявление от 10 ноября 2020 г., Зангезурский коридор, туннель, путепровод, мост; проблемы формирования нового экономического правового порядка и др.

Несмотря на серьёзное обострение современной геополитической об-

«Зангезурский коридор – это проект, который может объединить и турецкий мир, и Европу, и наших соседей, и сегодня идет активная работа над реализацией этого проекта... Он будет открыт и действовать... Мы хотим жить в мире и согласии. Мы не имеем вражды к Армении и не имеем к ней каких-либо территориальных претензий...».

**Президент Азербайджанской
Республики
Ильхам Алиев**

становки, состояние и специфика международных торгово-экономических связей государств во многом определяется успешным развитием взаимовыгодного и равноправного международного экономического сотрудничества и партнерства, которые необходимы для закрепления позитивных политических перемен и создания материальной основы в масштабах мирового сообщества. Во многом решение этих проблем также зависит от эффективности действенности и соблюдения международно-правовых норм и принципов, в частности, в международных экономических отношениях, поскольку именно с помощью этих норм и принципов может осуществляться эффективный мировой правопорядок, обеспечивающий их нормальное функционирование. Совершенствование же международных внешнеэкономических связей на нынеш-

нем этапе развития межгосударственных отношений должно способствовать расширению сферы применения, укреплению универсального характера основных международно-правовых норм и принципов (1).

В этом аспекте необходимо учитывать географическое положение Азербайджана, поскольку через нашу территорию в разных направлениях проходят международные транспортные коридоры первостепенного значения, требующие эффективного использования такого приоритетного географического положения, основой которого является разветвлённая транспортная инфраструктура, превратившая наше государство в один из незаменимых транспортных центров Евразии. Со всей очевидностью, логика и здравый смысл подсказывают о необходимости выдвижения новых, перспективных планов и проектах, имеющих эксклюзивное и ключевое значение не только для эффективного и поступательного развития современных межгосударственных экономических отношений, но и для безопасности стран Южного Кавказа, являющейся частью всеобщей безопасности. На сегодняшний день, одним из достойных, востребованных, ключевых и перспективных проектов является проект создания транспортного Зангезурского, или «Зангеланского», коридора (тоннеля или путепроводного моста), соединяющего обе составные части территории одной страны.

Естественно, речь идёт о соединении Нахичеванской автономной Республики (НАР), эксклава, (2) с основной территорией Азербайджана. Краткая хронология этого, выдвинутого Азербайджаном, про-

екта заключается в том, что он стал более, чем актуальным после исторической Победы нашего государства во Второй Карабахской войне. Убедительным резонансом этого факта является то обстоятельство, что он реально превратился в часто-употребляемый международно-правовой лексикон и принял за последние годы, по- существу, общепризнанное выражение, термин. С той же позиции, как известно, на основе другого международно-правового документа об армянской оккупации - Трёхстороннего заявления от 10 ноября 2020 г. – было чётко определено, что между данными частями Азербайджана, невзирая на армянские возражения и предложения о пресловутом «перекрестке мира», должно быть установлено соответствующее, кратчайшее, бесконтрольное и удобное, транспортное сообщение.

В реальном плане, национальные, нынешние, менее выгодные экономические торгово-транспортные потребности осуществляются с помощью иранской территории, хотя есть не столь приоритетный «грузинский и турецкий» варианты, посредством, например, строительства первого (автомобильного) моста на территории Зангеланского района. И в ближайшей перспективе второго моста, но на территории НАРа. Тем не менее, есть, с точки зрения толкования и понимания классического и современного, международно-правового принципа территориальной целостности государств (3), более обоснованные и предпочтительные намерения и не только для Азербайджана, в создании свободного, беспрепятственного, комфортного, без всяких проверок и более

экономически выгодного использования реализованного проекта Зангезурского коридора (пути). Такой порядок может быть эффективным и полезным для всех стран южно-кавказского региона. Перспективной целью Зангезурского коридора является повышение транзитно-логистического потенциала региона Южного Кавказа, реализация которого должна привести как к запуску новых транспортных маршрутов, так и к увеличению экономической мощи и потенциала Азербайджана, к укреплению региональной безопасности, активному сотрудничеству и партнёрству, стабильности (4).

Вполне закономерными являются слова Президент Азербайджанской Республики И. Алиев о том, что «Азербайджан видит создание Зангезурского коридора одним из ключевых компонентов всеобъемлющего мира с Арменией. И поэтому он все еще терпеливо ожидает выполнения Арменией взятого на себя обязательства. Стратегическая цель Азербайджана - новый региональный порядок, основанный на мире и сотрудничестве между странами. Что же касается Армении, то от этих условий зависит ни много ни мало само ее выживание. Вне мира с Азербайджаном Армения обречена. Так что, пытаясь противодействовать Зангезурскому коридору - неотъемлемому компоненту этого мира, Армения наносит смертельный удар по самой себе, безо всяких войн и международных катаклизмов».

Азербайджан, как суверенный субъект, тем более, после Победы в Отечественной войне, добившись завершения вооруженного конфликта и возвращения оккупированных территорий последовательно

придерживается позиции, отражающей её национальные интересы. Эта историческая Победа существенно изменила статус-кво в регионе Южного Кавказа, создала для Азербайджана новые экономические возможности для более социально-экономического развития, активной интеграции в систему мирохозяйственных связей. Победа внесла достойный вклад в формирование и развитие регионального экономического правопорядка и безопасности, как это было предусмотрено в Концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее» (5).

За истекший, короткий исторический период времени, особенно в связи с результатами нашей Победы, стало более очевидным то обстоятельство, что дальнейшая реализация «серединного» коридора, как новой геополитической и геоэкономической транспортной артерии, в случае перспективной эксплуатации Зангезурского коридора, ещё в большей степени будет способствовать превращению южно-кавказского региона, его безопасности не только в один из самых стабильных регионов мира, но и в один из крупнейших наиболее выгодных его экономических партнёров на мировых, обширных торговых путях, маршрутах. И не просто как логистический вариант взаимодействия, а в виде стратегически выгодной основы, в первую очередь, в области межгосударственных экономико-энергетических отношений, в том числе, наращивание инвестиций Азербайджана в международную инфраструктуру, учитывая очевидную выгодность нашей страны как достойного и надёжного партнёра на мировых торговых путях.

Реализация данного проекта, с помощью которого произойдёт неминуемое соединение двух, исторически несправедливо разорванных частей Азербайджанской Республики, в одно целое, важно не только в интересах её территориальной целостности. Такая востребованная реализация проекта важна с точки зрения экономических интересов стран всего южнокавказского региона, ещё в большей степени для ослабленной войной Армении и даже для других сопредельных стран. Несмотря на недавние трудности военного противостояния, широко признаётся превращение Азербайджана в реальную движущуюся силу и способности, «срединного» коридора Россия официально заявляла о том, что «стратегическая задача и интересы России в вопросе создания транспортных коридоров – через Каспий, Азербайджан и Иран выйти к Индийскому океану, минуя Суэцкий канал и пролив Босфор, с помощью автомобильного и железнодорожного транспорта» (6). Таким образом, можно утверждать, что Азербайджан является страной, вносящей значительный вклад не только в энергетическую безопасность региона и европейских стран благодаря поставкам своих природных, прежде всего, нефтегазовых ресурсов, в различных географических направлениях, но и одновременно, внося существенный вклад в фундамент формирующегося правопорядка в южнокавказском регионе, основой которого должна стать торгово-транспортная стратегия.

Очевидно, и как представляется, то, что в сложившихся геополитических условиях, будет продолжено эффективное использование действующего «китайского срединного коридора», проходящего, как

известно, через нашу территорию, и который будет ещё более активно использоваться и главное – основательно, в перспективе, конкурировать с любыми возможными проектами и новыми маршрутами (путями). И что особо примечательно, даже участие в этом проекте мощных экономических стран, не будет в состоянии переместить «Великий шёлковый путь» в южном направлении. Таким образом, становится очевидным и то, что важнейшей задачей, целью этого альтернативного проекта-маршрута является не столько развитие глобальной логистики, сколько сдерживание Китая, который, несмотря ни на что, умело и постепенно преодолевает, воздвигает на своем «пути-маршруте», проамериканские политико-экономические барьеры и трудности.

Кратко затрагивая вопросы об транспортно-экономических интересах, Китая и Азербайджана, нельзя не отметить, что наша страна за последние годы добилась ощутимых результатов, в частности, по вопросам прямого нефтегазового экспорта в страны Евросоюза, а КНР вполне устраивают возможности беспрепятственных поставок, потенциально учитывая способности «среднего коридора», в том числе, логистические интересы южнокавказского региона. Это, в свою очередь, является доказательством, что Азербайджанская Республика является жизненно-важным звеном, например, возможного альтернативного «индийского» маршрута в западном направлении. что выглядит логичным и достаточно благоприятным для нарастающего в ближайшей перспективе азербайджано-китайского транспортно-экономического взаимодействия.

Однако, надо учитывать и то, что одинаковый подход в вопросах экономической стратегии и тактики обеих государств, особенно, по доступу к европейским рынкам, создают дополнительные возможности для расширения сферы влияния Китая на государства «транс-каспийского» транспортного маршрута, особенно на центральноазиатские, а также на южно-кавказские государства. Тем не менее, бесспорно, что Азербайджан, как страна с сильной вертикалью власти и достаточно развитой экономикой, как достойный партнёр в многоуровневых внешнеэкономических отношениях, всё больше стал приобретать позитивное значение в своих устремлениях на европейские промышленно-энергетические и торговые рынки. С другой стороны, наша страна реально действует в пределах регулятивных евро-союзных требований и стандартов, что также, несмотря на некоторые политико-экономические нюансы, соответствуют китайским условиям сотрудничества и партнёрства, поскольку в решении этих проблем уже фактически достигнуты сложившиеся понятные формы, принципы и стандарты.

Такая ситуация может иметь определённый успех, когда будет достигнута «синергия интересов» (7), в данном случае в области транспорт-но-экономической деятельности партнёров, что определяется как своего рода кооперация, взаимосвязанные и координированные действия, способные проявляться в форме стратегического сотрудничества и партнёрства, а также слияния и кооперативного взаимодействия. Применительно же к различным внешнеэкономическим отношениям государств такая синергия пред-

ставляет собой совместное, взаимодополняющее и взаимозависимое действие нескольких факторов в каком - либо одном направлении и определяется особым состоянием сложных систем в условиях нестабильности, в отношении неустойчивого положения сотрудничающих партнёров.

В такой ситуации, особую жизненную важность представляет потребность исключать в межгосударственных отношениях допустимость «горячих» или «тлеющих» точек, с тем, чтобы транспортно-экономическое сотрудничество и партнёрство позитивно могло влиять достижению доверия в мирных связях, основывалась на прагматической позиции развитых стран и крупного бизнеса – недопустимость любых причин и обстоятельств возникновения вооружённых конфликтов, влияющих на всеобщую безопасность (8). Упрощение процедур внешнеэкономических связей бывших, воюющих стран любого географического региона, согласованность в их действия по разработке различных экономических, включая транспортных, проектов по прокладыванию соответствующих коридоров, однозначно, является важным фактором построения мирного сотрудничества, налаживания взаимовыгодного партнёрства. А также принципиально важно для создания не только более высокого уровня доверия и взаимопонимания в постконфликтной ситуации, но и ликвидации причин и источников новых вооружённых противостояний.

Таким образом, необходимы конкретные, заинтересованные шаги от Армении по Зангезурскому коридору, имеющего стратегическое значение не только для связи западных регионов Азербайджана

с Нахичеванской Автономной Республикой при отсутствии какого-либо стремления изолировать Армению от общих, региональных и жизненных интересов развития. Напротив, несмотря на неблагоприятные события прошлого и достигнутый мир, речь идёт о готовности включить эту страну в совместные проекты при наличии политической воли с ее стороны, поскольку Армения не просто так, а по взятому на себя обязательству, должна участвовать в создании Зангезурского коридора по обязательству, взятому согласно Трехстороннему Заявлению от 10 ноября 2020 года, в котором в п. 9, в частности, предусмотрено, что: "Республика Армения гарантирует безопасность транспортного сообщения между западными районами Азербайджанской Республики и Нахичеванской Автономной Республикой с целью организации беспрепятственного движения граждан, транспортных средств и грузов в обоих направлениях".

Однако, на наш взгляд, какие-либо сложности и препятствия могут быть успешно преодолены благодаря однозначному и безотлагательному подписанию Мирного, азербайджано-армянского договора. Представляется также, что какие бы то ни было горестные ощущения не испытывала бы Армения, как безоговорочно побеждённый международно-правовой субъект, она должна, и как цивилизованная страна, в интересах мира, спокойствия и добрососедства, а также своего национального развития, реально обязана, отбросив все негативные амбиции, соображения, предпринять определённые действия, шаги по окончательному подписанию Мирного договора в соответствии с фундаментальными принци-

пами, нормами и требованиями доктрины современного международного права.

В данной доктрине, со всей ясностью, обозначено, что Мирный договор - это разновидность международного договора, которым юридически закрепляется прекращение состояния войны и восстановление мирных отношений между воюющими странами (9). Такой договор, как правило, состоит из постановлений о прекращении военных действий и состояния войны, об урегулировании территориальных вопросов, о возмещении ущерба, причинённой войной, возвращения военнопленных, о судьбе заключённых до войны договоров и соглашений и некоторых других положений. Согласно смысла нормы ст. 2 Венских Конвенции 1969 г. и 1986 г., под международным договором понимается регулируемое международным правом соглашение, заключённое государствами и другими субъектами международного права в письменной форме, независимо от того, содержится ли такое соглашение в одном, двух или более связанных между собой документах, а также независимо от конкретного наименования. Объектом международного договора является всё то, по поводу чего государства заключают договор, т.е. вступают в договорные отношения и в качестве которого могут выступать материальные и нематериальные блага, действия и воздержание от действий. Логическим завершением Мирного договора является решение проблемы является подписание двусторонних документов об установлении и определении линии государственных границ по их делимитации и демаркации (10). Основная цель и значение данных документов - содействовать развитию мирных от-

ношений между бывшими воюющими сторонами в интересах как нормализации двусторонних отношений, так и укрепления региональной безопасности при соблюдении положений об основных направлениях, предусмотренных Трехсторонним соглашением.

Представляется, что для решения этих не простых межгосударственных проблем, позитивное значение имеет уникальный опыт постсоветского пространства по различным, прежде всего гуманитарным вопросам, и разблокированию транспортных, экономических коммуникаций, наличие картографического материала, накопившегося за десятилетия карабахского вооружённого конфликта и другим проблемам по возможному заключению Мирного договора. Очевидно, что для решения этой главной задачи, в том числе охватывающей возможности по созданию транспортного Зангезурского коридора (моста), должны быть продолжены настойчивые поиски оптимального, взаимоприемлемого решения с учётом реальной складывающейся обстановки.

В этом контексте можно сделать вывод о том, что подписание такого Мирного договора может иметь исключительное международно-правовое значение в аспекте не только национальных интересов и благоприятного развития всех субъектов южнокавказского региона. но и как убедительный результат окончания вооружённого Нагорно карабахского конфликта, кардинально изменившего статус-кво в этом регионе, что фактически явилось главным событием на постсоветском пространстве. Несмотря на трудности и разногласия по разработке основных проблем, достижения, стороны, в целом и в основ-

ном, смогли согласовать текст этого договора для его окончательного подписания по ключевым вопросам, исходя из основополагающих международно-правовых принципов взаимного уважения суверенитета и территориальной целостности государств.

Именно, подобный подход с данных позиций к любым трудно-решающимся межгосударственным проблемам существенно повышает необходимость не только активного исследования проблем транспортных правоотношений, но и поиска путей создания более эффективной договорно-правовой базы для международных транспортных перевозок по наиболее перспективным путям, коридорам (маршрутам, мостам). С другой стороны, на наш взгляд, в интересах решения непростых проблем современных международных сообщений и перевозок, в которых переплетаются многие аспекты глобализации, возникает необходимость совершенствовать международное право и внутринациональное транспортное законодательство (11). При этом, вопросы правового регулирования международных транспортных отношений. вообще, и транспортной безопасности, в частности, в контексте обеспечения энергетической безопасности и интеграции в мировое хозяйство, входили и продолжают входить в группу наиболее актуальных для Азербайджана вопросов.

Теперь, таким вопросом стал вопрос о Зангезурском коридоре. уникальное географическое положение которого может стать частью так называемого «среднего коридора», фактического международного маршрута, соединяющего КНР и европейские страны через Центральную Азию

и Турцию, который также называют как Транс-каспийский международный транспортный маршрут (ТМТМ). В историческом аспекте начало концепции данного коридора безуспешно началось о ещё после 1-ой «карабахской» войны. Однако после окончательной Победы Азербайджана, взявшего под свой контроль значительную часть территорий, ранее находившихся под управлением непризнанной Нагорно-Карабахской Республики, и вышел к географическим границам Сюникской области Армении. Согласно ст.9 Трехстороннего Заявления, было закреплено положение о «разблокировке всех экономических и транспортных связей в регионе».

По вполне понятным причинам, бывшие враждующие стороны, Азербайджан и Армения, исходя из собственных интересов, по-своему, толкуют данное положение ст.9, имеющая свою специфику. В современной доктрине под толкованием международно-правовых документов понимается выяснение их действительного смысла и содержания. Прежде всего, документ должен толковаться добросовестно. Реальное применение документа невозможно без уяснения смысла, действительного содержания его положений применительно к конкретной ситуации. Толковаться текст документа должен в сочетании с преамбулой и приложениями, и с любым соглашением, относящимся к документу.

Согласно современной международно-правовой доктрины, при толковании могут использоваться и дополнительные средства, которыми, как сказано в ст. 32 Венской конвенции 1969 и 1986 годов, являются подготовительные материалы

и обстоятельства заключения документа. Однако к дополнительным средствам возможно обращение только в том случае, если толкование приводит к неясным или двусмысленным выводам либо к результатам, которые являются явно абсурдными или неразумными.

Так или иначе, при толковании, в какой бы форме оно ни осуществлялось, стороны обязаны строго придерживаться общих и специальных принципов (правил) толкования, которые, в свою очередь, должны соответствовать основным международно-правовым принципам и нормам, т.е. без разрыва объекта и цели закрепленного положения, при сохранения возможности его эффективного решения, достижения поставленной документом задачи, т.е. придания реальной силы и смысла толкуемого положения, доведения его до логического, окончательного состояния. Важно при логическом толковании понимать такое толкование той или иной статьи документа на основе других его статей или сопоставления их друг с другом. Текст документа при этом должен использоваться в качестве единого целостного документа.

С другой стороны, именно такого, обоснованного подхода придерживается Азербайджанская Республика, как страна-победительница, требующая и обладающая на это более, чем достаточным правом, основанием. Такой подход к возможности создания Зангезурского коридора лишний раз свидетельствует о приверженности в стремлении вносить ощутимый вклад в укрепление глобальной энергетической безопасности, в том числе, в контексте обеспечения транспортных межконтинентальных перевозок.

Наивно думать, что открытие данного коридора имеет исключительно значение только для интересов Азербайджана, как активного партнёра для всех участников южно-кавказского региона, включая армянское государство. Неслучайно на полях 17 саммита Организации экономического сотрудничества (в Ханкенди, июль 2025 г.) Президент Турции Т. Эрдаган особо подчеркнул значение Зангезурского коридора. Который «станет геокон-омической революцией для всего региона», что «...Турция рассматривает этот коридор как часть не только геополитического, но и геоэкономического прорыва. Открытие Зангезурского коридора станет стратегическим шагом для Среднего коридора. После открытия коридора турецкие товары будут быстрее достигать Центральной Азии и Китая через Каспийское море, а товары из Европы в Китай начнут проходить через Турцию. Открытие Среднего коридора охватывает множество стран с юга до Турции и Азербайджана. В этом процессе мы предпринимаем все шаги наилучшим образом. Самое важное здесь - Зангезурский маршрут, который включает в себя и железнодорожную систему. Поэтому значение Зангезурского коридора в грузоперевозках возрастает и будет расти"... Было также отмечено, что «...Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев придает этому вопросу большое значение. Когда Зангезурский коридор будет открыт, железнодорожная линия Турции Карс - Игдыр - Нахчыван и строительные инвестиции в Карабахе станут более эффективными..." (12)

Как видно, в современную эпоху становится все более очевидным тот факт,

что разнообразие транспортных коммуникаций, создание новейших, все более целесообразных коридоров, путей (мостов, маршрутов и т.д.) занимают всё более важное место не только в экономическом развитии современных государств, но и являются важным компонентом межгосударственных отношений. Эти обстоятельства позволяют утверждать, что любые прорывы геополитического или геоэкономического характера, охватывающие, в том числе, торгово – транспортные системы стран, неизбежно, если хотите, автоматически, интегрируются в общую мировую хозяйственную систему. В результате, транспортные отношения, выходя за национальные рамки, делают необходимым соответствующее ими международно-правовое регулирование. Другой первостепенный фактор касается того, что интернационализация транспортных связей объективно обуславливает становление, формирование и развитие процессов интеграции в области транспортных перевозок. В этих процессах всё более возрастающую роль играет формирующееся международное транспортное право, поскольку регулирование имеющих международный характер связей и транспортной области национальными правовыми системами продолжает оставаться недостаточным.

С учётом данного обстоятельства, особый смысл и актуальность приобретает проблема о новом международном правопорядке, независимо от того какой бы географический регион он не обхватывал, в том числе и Южного Кавказа. В данном случае можно иметь ввиду такое состояние мировой системы, которая может харак-

теризоваться достаточно высокой степенью соответствия фактического состояния международных отношений требованиям содержания фундаментальных принципов и норм современного международного права.

На наш взгляд, решение этих неотложных проблем видится как в необходимости учёта реалий в глобальном масштабе, так и в целом, в позиции мирового сообщества, в его усилиях, на различных политико-экономических уровнях. Другая задача – формирование тесного, на подлинно международно-правовых основах, взаимовыгодного сотрудничества и равноправного партнёрства, в том числе, в области транспортной безопасности, как одной из составных частей современного экономического миропорядка. Наряду с этим, подчёркивается и то, что международно-правовые нормы и принципы, несмотря на серьёзные временами межгосударственные проблемы и трудности, продолжают быть способными упорядочить взаимоотношения субъектов в любых областях сотрудничества и партнёрства, без какой бы то ни было дискриминации и применения силы в международных отношениях.

Поэтому, с позиции доктрины современного международного права категорически противоправной, неприемлемым, воспринимается намерение (план, проект) США по аренде Зангезурского коридора, как попытка осуществить не только реанимацию колониальных амбиций, усилить напряжённость между государствами Южного Кавказа, свести к минимуму их коллективную безопасность, но также «нанет» их совместные мероприятия по обеспечению мира, предотвращению агрессии и борьбе против неё, подорвать их усилия

по заключению мирных соглашений. Очевидно, что речь идёт о откровенных усилиях НАТО, западных стран изменить правила игры в регионе, закрепить геополитические реальности в условиях ослабления ныне войной, как например, Российской Федерации, или почти изолированной Иранской Исламской Республики, которые фактически утрачивают «рычаги влияния» ... Иными словами, ясно, что «план» США не просто логистическая схема, а откровенная попытка невооружённого вмешательства во внутренние дела современных государств (13). Ясно и то, что западные страны по-своему толкуют международно-правовое понятие аренды территории и не только для обеспечения себе прямых захватов, но и для удержания в своей сфере влияния государств, в районе которых они пытаются арендовать территории, прежде всего, для создания на них собственных военно-оккупационных баз как инструментов политико-экономического вмешательства, давления и проникновения в чужие территории, что категорически не согласуется с основными, базовыми международно-правовыми принципами и нормами (14).

В этом аспекте легко проглядывается провокационный характер американской, «геоэкономической» инициативы взять на столетнюю аренду данный коридор (эксклав), как перспективный географический, стратегический маршрут-конструкцию (артерию), которая могла бы разрушить, подорвать жизненные интересы не только тюркских стран региона. А настойчиво предлагаемые оговорки о якобы сохранении за государствами-арендодателями суверенитета над сдаваемой в аренду территорией нечто иное, как

юридическая фикция. Практика межгосударственных отношений показывает, что никакие формальные оговорки в договорах не могут помешать подобным арендаторам взять в свои руки всю власть над арендуемой территорией. Более того, долгосрочная международно-правовая аренда, хотя бы на примере Панамского канала (15), является скрытой формой аннексии или цессии (уступка требования в обязательстве другому лицу, передачи кому-либо своих прав на что-либо). В исключительных случаях факт международно-правовой аренды допустим и то лишь в целях для обеспечения непосредственной безопасности собственных границ и государства- контрагента.

А в аспекте, если так можно выразиться, «бизнес-логики или геополитических обязательств», Азербайджанская Республика может рассматриваться как выгодный партнером со своими реальными, потенциальными энергетическими ресурсами, военными возможностями, и, главное, с умениями играть по «правилам сделки» чего невозможно сказать в данный исторический момент о Республике Армения, неспособной предложить равноценный ресурс или стратегическое преимущество, при том, что южно-кавказский регион, несомненно, ценен не сам по себе, а как узел маршрутов, соединяющих Европу и Азию в обход Российской Федерации и Исламской Республики Иран. Именно этим обусловлен интерес к коридору, потенциально вписывающемуся в «Средний путь» между Китайской Народной Республикой и странами Евросоюза, а в случае задействования, эксклав, с большей степенью вероятности, попадёт под американский контроль, а такие не-

которые страны, как например Иранская Исламская Республика, фактически потеряют статус связующего звена и окажутся окружёнными инфраструктурой государств «западной ориентацией». В свете данных рассуждений о состоянии и перспективах современной «архитектуры» любой безопасности в регионе Южного Кавказа (16), настойчиво напрашивается мысль о том, что главный аргумент по эксклаву является не просто определённая логистическая конструкция, а традиционная попытка «по-ковбойски» «расставить по местам» сопредельные стороны, более того, при отсутствии их какого-либо участия.

Данный вопрос, на наш взгляд, имеет ключевое значение среди комплекса вопросов, которые связаны как подписанием азербайджано-армянского Мирного соглашения, так и восстановлением транспортно-логистических коммуникаций в регионе, что фактически уже обсуждалось в рамках прямых переговоров между лидерами Азербайджана и Армении. Таким образом, вокруг Зангезурского коридора разворачивается не просто дипломатическая дискуссия, а борьба за контроль над новой архитектурой Южного Кавказа. И её итог определит не только маршруты транзита, но и новую систему региональных альянсов. Зангезурский коридор для Азербайджана — это совокупность нескольких геоэкономических факторов, ключевым из которых является интеграция национального экономического пространства. Нормальное развитие Нахчыванской Автономной Республики невозможно без прямой связи с основной территорией страны.

**Список использованной
научной литературы**

1. См. подробнее. Например, В.И. Лисовский. Правовое регулирование международных экономических отношений. Москва. Изд-во «Высшая школа». 1984 г.; Г.М. Вельяминов. Международное экономическое право и процесс (академический курс). Москва. Изд-во Волтерс Клувер. 2004; В.М. Шумилов. Международное экономическое право в эпоху глобализации. Москва. Изд-во «Международные отношения» 2003, О.Ф. Эфендиев. Трубопроводный транспорт в контексте международного права//Московский журнал международного права. № 1 (101). 2016 стр. 93-104 др.
2. Нахичеванская Автономная Республика — эксклав Азербайджана, отделённый от основной территории страны Арменией, практически моноэтнический регион, с живущими здесь только азербайджанцами, отличающийся от "материкового" Азербайджана. Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. По этому поводу см., Международное право. Учебник. Изд-во Юрайт. Высшее образование. Москва. 2009, стр. 106 - 124, 164- 181; Международное публичное право. Учебник. Изд-во «Проспект». Москва. 2008, стр. 127-129, 544-596; Н.А. Ушаков. Проблемы теории международного права. Изд-во «Наука». 1988; Л.И. Волова. Принцип территориальной целостности и неприкосновенности в современном международном праве. Москва. 1984 и др
4. В современном понимании, Зангезур - это историко-географическая область Восточной Армении, расположенная на склонах Зангезурского хребта и ныне разделённая между Арменией и Азербайджаном. Как известно, в 1995 г. районы Армении, входящие в исторический Зангезур, были объединены в Сюникскую область. В Азербайджане соответствующие районы, сохраняя свой административный статус, в 2021 году вошли в состав Восточно-Зангезурского экономического района. Преступлением было создание на территории Азербайджана так называемой «Нагорно-Карабахской автономной области», а ранее - переселение царской Россией армян на территорию Азербайджана. Другим ранним преступлением, предшествовавшим этому, было убийство Карабахского хана, несмотря на данные ему гарантии правления в Карабахе. Не говоря о преступлениях, совершенных в XX в, например, Ходжалинский геноцид, 20 Января и оккупация наших земель в начале 1990-х годов. Подробнее см., например, О.Ф. Эфендиев. Военные преступления: от Нюрнберга до Карабаха (международно-правовой анализ). Москва. 2000; о н ж е, Вооружённые конфликты и военные преступления на Центральном Кавказе (международно-правовой аспект). Баку, изд-во «Кавказ». 2006 и др.
5. Подробнее см. О.Ф. Эфендиев. О некоторых международно-правовых проблемах формирования Южнокавказского правопорядка в новейших геополитических реалиях //Elmi-Nezeri,Tecrubi Jurnal “Hüquqi müstəvi”, No 2(15). Baki-2024, s.136-149.
6. Интернет-ресурс news.ru/cis/president-azerbajdzhana-source=rnews&utm...medium...
7. Речь идёт об особом экономическом эффекте, который может быть достигнут за счёт взаимодействия группы факторов, имеющая цель раскрыть рост эффективности деятельности в результате сочетания

- ния, соединения, интеграции, слияния отдельных частей в единую систему и получение новых качеств от полученной таким образом системы. См. также Абдокова Л.З. Синергетический эффект как результат эффективного управления// *Фундаментальные исследования*. №10 (3), 2016, с. 581-584. и др.
8. См. Эрик Давид. Принципы права вооружённых конфликтов. Курс лекций. Перевод с французского. Москва. МККК. 2000, стр.36.
9. См., например, *Дипломатический словарь*. Том 2. Изд-во «Политической литературы». Москва. 1961, стр.301-306; *Курс международного права в шести томах* Т.4., Изд-во Наука. Москва. 1968, стр. 130-223; *Словарь международного права*. Изд-во «Международные отношения» 1982, стр.107; *Международное публичное право*. Учебник. Изд-во «Проспект», Москва. 2008, стр. 279-302; *Международное право*. Учебник. Изд-во «Юрайт. Высшее образование». Москва. 2009 стр.325-357; И.И. Лукашук. *Современное право международных договоров*. Т. 1, Москва. 22 04; Б.И. Осьминин. *Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств*. Москва. 2006 и др.
10. Имеется в виду делимитация и демаркация линии государственных границ, т.е. их особое, договорное, физико-географическое оформление и точное определение на местности, содержащее соответствующие обязательства сторон.
11. Подробнее см. О.Ф. Эфендиев. *Международно-правовое регулирование экономического сотрудничества государств в транспортной сфере*. Изд-во «Экон-Информ», Москва. 2011,
12. См. Материалы 17 саммита Организации экономического сотрудничества (Ханкенди, июль 2025 г.) – сайт Оху.аз
13. Подробнее см., например, О.Ф. Эфендиев. *Формы невооружённого вмешательства империалистических держав в дела развивающихся стран (международно-правовой анализ)*. Автореферат дисс. на сосис уч. степ. к.ю.н. Свердловск. 1969 г.
14. Примечательно, что до сих пор является актуальной, например, монографическое исследование М.И. Лазарева. *Империалистические военные базы на чужих территориях и международное право*. Изд-во Института международных отношений. М. 1963, в которой доказывается как противоправность этих военных баз, так и несовместимость их создания и сохранения с принципами мирного сосуществования, а также разоблачаются некоторые западные теории, оправдывающие агрессивные военные базы.
15. Хотя с 2000 г. управление Панамским каналом перешло в ведение Панамы, США, нарушая территориальную неприкосновенность и целостность этой страны, разместили в зоне канала несколько десятков военных баз и различных военных сооружений и превратили зону канала в крупный опорный пункт в Латинской Америки. Подробнее см. Океан. Техника. Право. Отв. ред. М.И. Лазарев, Л.В. Сперанская. Изд-во «Юридическая литература». М. 1972, глава II, стр.34-44; *Международное право*. Учебник. Москва. «Юрайт». Высшее образование. 2009, стр. 823-824 и др.
16. По этому поводу подробнее см., например, О.Ф. Эфендиев. *О попытках разрушить сложившуюся южнокавказскую «архитектуру» экономической безопасности в новых условиях глобализации*//*Elmi-Nezeri Tecrubi jurnal “Huquqi mustevi”*, No 1 (14). Baki-2024.

**Zəngəzur Dəhlizi Cənubi Qafqaz Təhlükəsizliyində
Əsas Beynəlxalq Hüquqi Faktor Kimi**

O. F. Əfəndiyev, professor, hüquq elmləri doktoru.

Bu məqalədə həm müasir dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərdə, həm də regional, Cənubi Qafqaz təhlükəsizliyində mövcud məsələlər və çətinliklər, qələbə ilə başa çatan Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsi və Azərbaycanın Vətən Müharibəsi kontekstində araşdırılır. Tədqiqatda yeni və perspektivli dövlətlərarası layihələrin, nəqliyyat dəhlizi planlarının (marşrutlar, yol ötürücüləri) həyata keçirilməsi və onların beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi məsələləri müzakirə olunur.

Açar sözlər: müasir xarici iqtisadi münasibətlər, bərabərhüquqlu dinc əməkdaşlıq və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıq, regional və global təhlükəsizlik, nəqliyyat dəhlizi layihələri, marşrutlar və marşrutlar, 10 noyabr 2020-ci il tarixli Üçtərəfli Bəyanat, Zəngəzur Dəhlizi, tunel, yol ötürücüsü, körpü; yeni iqtisadi hüquqi nizamın formalaşdırılması problemləri.

**On the Zangezur Corridor as a Key International Legal Factor in
South Caucasus Security**

O. F. Efendiyev, Professor, Doctor of Law

This article examines current issues and challenges in both contemporary interstate economic relations and regional, South Caucasus security in the context of the Nagorno-Karabakh armed conflict, which ended victoriously, and the Patriotic War of Azerbaijan. The study addresses the implementation of new and promising interstate projects, transport corridor plans (routes, overpasses), and their international legal regulation.

Keywords: contemporary foreign economic relations, equal peaceful cooperation and mutually beneficial partnership, regional and global security, transport corridor projects, routes, and routes, Trilateral Statement of November 10, 2020, Zangezur Corridor, tunnel, overpass, bridge; problems of forming a new economic legal order.

**Güney Kafkasya Güvenliğinde Kilit Bir Uluslararası Hukuki Faktör Olarak
Zangezur Koridoru Üzerine**

O. F. Efendiyev, Profesör, Hukuk Doktoru.

Bu makale, zaferle sonuçlanan Dağlık Karabağ silahlı çatışması ve Azerbaycan Yurtseverlik Savaşı bağlamında, hem güncel devletlerarası ekonomik ilişkilerde hem de bölgesel, Güney Kafkasya güvenliğinde karşılaşılan güncel sorunları ve zorlukları incelemektedir. Çalışma, yeni ve umut vadeden devletlerarası projelerin, ulaşım koridoru planlarının (güzergahlar, üst geçitler) uygulanmasını ve bunların uluslararası hukuki düzenlemesini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: güncel dış ekonomik ilişkiler, eşit barışçıl işbirliği ve karşılıklı yarar sağlayan ortaklık, bölgesel ve küresel güvenlik, ulaşım koridoru projeleri, güzergahlar ve yollar, 10 Kasım 2020 Üçlü Bildirisi, Zangezur Koridoru, tünel, üst geçit, köprü; yeni bir ekonomik hukuk düzeninin oluşturulması sorunları.

DOI: 10.67052/BXXY1649

SİLAHLI MÜNAQIŞƏ ZAMANI GÜCÜN TƏTBİQİ VƏ YAŞAMAQ HÜQUQUNUN QARŞILIQLI MÜTƏNASİBLİYİNİN TƏMİNİ: BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ HÜQUQİ TƏNZİMETMƏNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Qasimova Həcər Adil qızı,
Bakı Dövlət Universiteti, h.ü.f.d., dosent.
hec.er.qasimova@gmail.com
Vəliyev Toğrul Tofiq oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti, h.ü.f.d., dosent.
veliyevtoğrul@yandex.com

Yaşamaq hüququ insan hüquq və əsas azadlıqları sistemində özünəməxsus yeri olan, xüsusən "nüvə", yaxud "baza" rolunu oynayan, hətta silahlı münaqişə və müharibə dövründə və fəvqəladə vəziyyətlərdə dövlətin geri çəkilmə bilmədiyi əzsaylı subyektiv imkanlar sırasına daxildir ("Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt"ın 4-cü və "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 15-ci maddələri və s.).

Məhz bu baxımdan, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair universal və regional beynəlxalq müqavilə mexanizmlərində ("Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi"nin 3-cü, "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt"ın 6-cı, "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 2-ci, Avropa İttifaqının "Əsas hüquqlar üzrə" Xartiyasının 2-ci, "İnsan hüquqları üzrə" Amerika Konvensiyasının 4-cü, "İnsan hüquqları üzrə" Ərəb Xartiyasının 5-ci, "İnsan və xalqların hüquqları üzrə" Afrika Konvensiyasının 4-cü maddələri və s.) mərkəzi yer tutan insan hüququ kimi təsbit olunmuşdur.

Açar sözlər: silahlı münaqişə, yaşamaq hüququ, gücün tətbiqi, öldürücü güc, beynəlxalq hüquq normaları, milli qanunvericilik, presedent hüququ, insan hüquqlarından geri çəkilmə, effektiv nəzarət, kombatan, qeyri-kombatan, BMT, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi.

Yaşamaq hüququ təkcə insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin tənzimetmə obyektı deyil, həm də beynəlxalq hüququn digər sahələri üçün də mühüm norma hesab olunur. Məsələn, "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" 1948-ci il Konvensiyası ilə qadağan olunan əməllərin törədilməsi həm də insan hüquqlarının pozuntusu, daha dəqiq ifadə olunsaydı, yaşamaq hüququnun pozuntusu kimi nəzərdən keçirilməlidir [8, 94].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təkcə beynəlxalq sənədlərdə deyil, həm də dünya dövlətlərinin milli qanunvericiliyində yaşamaq hüququnun təmini və qorunması məsələsi diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, əksər dövlətlərin konstitusiyalarında olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci

maddəsində "yaşamaq hüququ" öz əksini tapmışdır. Təbii ki, analoji müddəalar digər dövlətlərin milli qanunvericiliyində də rast gəlmək olar. Belə ki, nümunə qismində Qazaxıstan, Rusiya, Özbəkistan, Belarus, İspaniya, Almaniya, Slovakiya və s. dövlətlərin ali qanunlarını göstərmək olar.

Lakin, yaşamaq hüququnun, mahiyyət etibarilə, eynimənalı, ancaq məzmun, leksikologiya və qrammatik baxımından fərqli ifadə formalarına da rast gəlmək mümkündür. Nümunə qismində Sloveniya və Portuqaliya konstitusiyalarının müvafiq olaraq 17 və 24-cü maddələrində “insan həyatının toxunulmazlığı”, Türkmənistan Konstitusiyasının 32-ci maddəsində “yaşamaq hüququ və onun həyata keçirilməsi azadlığı”, İrlandiya Konstitusiyasının 40-cı maddəsində “doğulmamış uşağın yaşamaq hüququ” təsbit olunmasını göstərmək olar. Slovakiya Konstitusiyasının 15-ci maddəsi “yaşamaq hüququ”nu nəzərdə tutmaqla yanaşı, “İnsan həyatı həтта doğumdan əvvəl də müdafiəyə layiqdir” müddəasını da özündə əks etdirir.

Beynəlxalq məhkəmə praktikası və presedent hüququ da “yaşamaq hüququ”nu digər subyektiv imkanlara nisbətdə fərqli və daha yüksək mövqeyə malik imperativ norma qismində xarakterizə etmişdir. Belə ki, BMT-nin Mülki və Siyasi Hüquqları üzrə Komitəsinin yaşamaq hüququnun tövsifinə dair 2019-cu il tarixli 36 nömrəli Ümumi Rəyində “geri çəkilməsi yol verilməyən ali hüquq”, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin “McCann və digərləri Birləşmiş Krallığa qarşı” (1995) işi üzrə qərarında “Konvensiyanın ən əsas müddəalarından biri olmaqla, işgəncənin qadağan edilməsi ilə birgə Avropa Şurasını təşkil edən demokratik cəmiyyətlərin fundamental dəyərlərindən biri” [14, 165] və “Streletz, Kessler və Kreuz Almaniya qarşı” işi üzrə qərarında “insan hüquqlarının beynəlxalq iyerarxiyasında ali dəyər” kimi tövsif etmişdir [32]. Avropa Məhkəməsi, həmçinin, “Pretty Birləşmiş Krallığa qarşı” (2002) işi üzrə çıxartdığı qərarında yaşamaq hüququna münasibətdə “Avropa İnsan Hüquqları Konvensiya ilə mühafizə olunan hə-

yatın müqəddəsliyi” prinsipini təsbit etmişdir [30].

Həтта bəzi dövlətlərin məhkəmələri də yaşamaq hüququnu əsas və mühüm insan hüququ kimi nəzərdən keçirmişdir. Albaniya Konstitusiya Məhkəməsinin 1999-cu il 10 dekabr tarixli “Ölüm cəzasının Konstitusiyaya uyğunluğu haqqında” qərarında birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, bütün digər insan hüquqları yaşamaq hüququnun üzərində dayanır və bu hüququn inkar edilməsi bütün digər hüquqların aradan qaldırılması mənasına gəlir. Yəni, insan həyatı konstitusiya ilə müdafiə olunan bütün digər hüquqlardan üstün mövqedə dayanır [26, 55].

Yaşamaq hüququna sadəcə insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin tənzimləmə predmetinə daxil olan subyektiv imkan qismində baxılmamalıdır. Bunun bariz nümunəsi kimi silahlı münaqişə zamanı gücün tətbiqi ilə yaşamaq hüququnun müdafiəsi arasında mütənasibliyin və uzlaşdırılmanın qorunması kimi həssas məsələ də nəzərdən qaçmamalıdır. Belə ki, silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq insan hüquqları hüququ ilə beynəlxalq humanitar hüquq arasında “mühüm sınaq sahəsi (“poliqonu”)” sayılır [20, 115-116]. Əksər istiqamətlərdə beynəlxalq hüququn bu iki müstəqil sahəsinin “kəşşməsi”nə baxmayaraq, yaşamaq hüququ ilə bağlı iki aspektin qaçılmaz və mütləq şəkildə nəzərə alınması vacibdir:

– yaşamaq hüququnun müdafiəsi ilə istənilən dövlətin yurisdiksiyası və ya faktiki nəzarəti olmayan şəxslərə qarşı öldürücü gücün tətbiqi arasında mütənasibliyin dəqiqliklə nəzərdən keçirilməsi, xüsusən praktiki hallarda meydana çıxan ziddiyyətlərin və zərurətlərin həlli;

– yaşamaq hüququ ilə silahlı münaqişə tərəfi olan dövlətin, həтта təcavüz və işğal

zamanı belə, faktiki nəzarətində ərazilərdəki şəxslərin “yaşamaq hüququ”nun bütövlükdə müdafiəsi və təmini.

Birinci hala gəldikdə, müvafiq sferada beynəlxalq məhkəmə praktikası daha çox üstünlük təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan müddəa beynəlxalq hüququn müasir normayaratma prosesinin nəticəsi olmaqla, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin silahlı münaqişələrə və hərbi əməliyyatların aparılmasına münasibətdə tətbiq edildiyinin bariz nümunəsidir. Belə ki, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin “Divar” işi üzrə çıxardığı Məşvərətçi Rəyində (2004) də “...Məhkəmə hesab edir ki, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 4-cü maddəsində təsbit olunan müddəaya əsasən geri çəkilməsi mümkün olan hüquqlar istisna olmaqla, insan hüquqları haqqında konvensiyaların təqdim etdiyi müdafiə halı silahlı münaqişə zamanı da öz hüquqi qüvvəsinin dayandırır. Beynəlxalq humanitar hüquqla insan hüquqları hüququ arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə gəldikdə, üç mümkün halın mövcudluğunu göstərmək olar: bir sıra hüquqların müstəsna olaraq beynəlxalq humanitar hüquqa aiddir; digər qrup hüquqlar istisnasız insan hüquqları hüququna mənsubdur; üçüncü qrup hüquqlar isə beynəlxalq hüququn hər iki sahəsinə aiddir.” [34, 259-260] təsbit olunan müddəa (bənd 106) BMT-nin Mülki və Siyasi Hüquqları üzrə Komitəsinin 36 nömrəli Ümumi Rəyin baxış prizmasını bir daha təsdiq edir. Digər tərəfdən, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 6-cı maddəsini silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüququn hücumların həyata keçirilməsi zamanı fərqlilik, proporsionallıq və ehtiyatlılıq prinsiplərin həyata keçirilməsinə yönəlmiş qaydalarının tətbiqi kontekstində nəzərdən

keçirilməlidir. Şübhəsiz ki, mövcud məsələ “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 31-ci maddəsinin 3-cü bəndindən irəli gələrək, münaqişə iştirakçısı olan dövlətlərin tərəf olduqları beynəlxalq hüquq normalarına nəzərə alınmaqla təfsir olunmalıdır.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, dövlətlər hətta müharibə dövründə qanunauyğun döyüş əməliyyatları nəticəsində baş vermiş ölüm halları istisna olmaqla, 2-ci maddədən geri çəkilmənin yolverilməzliyi nəzərdə tutulur. Sözügedən normada “qanunauyğun döyüş əməliyyatları nəticəsində baş vermiş ölüm halları”na istinad beynəlxalq humanitar hüquq normalarına birbaşa istinaddır. Başqa sözlə, müharibə dövründə törədilərək ölümə nəticələnmiş və beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olan əməllər ipso facto, eyni zamanda, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusudur. Yəni, müharibə dövründə törədilmiş, beynəlxalq hüquqa uyğun olan adamöldürmələr Konvensiyanın pozuntusu sayıla bilməz [24, 55].

BMT-nin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi isə sözügedən sırf insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi kontekstindən yanaşmışdır. Belə ki, Məhkəmənin 1996-cı il 8 iyul tarixli “Nüvə silahı ilə hədələmənin və ya onun tətbiqinin qanuniliyi haqqında” Məşvərətçi Rəyində beynəlxalq hüququnun özəyini təşkil edən mətnlərdə təsbit olunmuş başlıca prinsiplərlə bağlı müddəa öz əksini tapmışdır ki, onlardan birincisinin mülki əhalinin və mülki obyektlərin müdafiəsinə yönəlməklə yanaşı, kombatanlarla qeyri-kombatanlar arasında fərq qoyduğu nəzərə çarpır. Yəni, dövlətlər heç vaxt mülki şəxsləri hücum obyektinə etməməli və buna uyğun olaraq mülki və hərbi obyektlər arasında

fərq qoya bilməyən silah növlərini işlətməməlidirlər. İkinci prinsip isə kombatantlara lüzumsuz iztirabların verilməsini qadağan edir. Daha dəqiq ifadə etsək, onlara bu cür zərər yetirən və ya onların iztirablarını mənasız olaraq ağırlaşdıran silahların istifadəsi yolverilməzdir. Məhz bu baxımdan, dövlətlər kombatantlara qarşı istifadə etdikləri silah seçimində qeyri-məhdud azadlığa malik deyildir [25; 27]. Hətta İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrlə bağlı müəyyənləşdirdiyi prinsip xarakterli müddəalar yuxarıdakı presedentin tam təsdiqi sayıla bilər. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin qənaətinə əsasən,

– əhali yaşayan ərazidə, “müharibə dövründən kənar şəraitdə” və mülki şəxsləri əvvəlcədən evakuasiya etmədən yüksək partlayıcı xassələrə malik aviasiya bombalarının işlədilməsi “demokratik cəmiyyətdə hüquq-mühafizə orqanlarından gözlənilən ehtiyatlılıq dərəcəsi ilə heç cür uzlaşmır”;

– ölkədaxili silahlı münaqişə zamanı mülki şəxsləri, xüsusən müdafiəyə ehtiyacı olan və xəstələri təhlükəsiz marşrutlar yaratmaq yoluyla, xüsusən mülki əhalini bu barədə məlumatlandırmaqla evakuasiya etmək üçün tədbirlər görülməlidir;

– münaqişə zonasında mülki əhali olduqda, hakimiyyət orqanları ölümlə nəticələnə bilən gücün istifadəsi zamanı “son dərəcə ehtiyatlı” olmalıdır [17, 900].

Silahlı münaqişə zamanı yaşamaq hüququnun qorunması və müdafiəsi zamanı əsas meyarlardan biri də ərazi yurisdiksiyası ilə yanaşı, effektiv nəzarətin həyata keçirilməsidir. Hətta aparılan elmi araşdırmalarda effektiv nəzarət hərbi işğalın zəruri şərtidir. Lakin obyektiv mənada “effektiv” hesab edilən nəzarətin dəqiq həcmi və hədlərini müəyyən etmək həll olunmaz problem olaraq

qalmaqdadır. Belə ki, işğal həyata keçirmiş tərəfin ordusunda şəxsi heyətin optimal say həddi və onların yerləşdirilməsi qaydasını vəziyyətdən asılı olmayaraq qiymətləndirmək daha çətindir. Çünki şərait işğal olunmuş ərazilər üzrə dəyişkən olmaqla yanaşı, effektiv nəzarətin dərəcəsinin relyefdən, əhalinin sıxlığından və bir sıra digər mülahizələrdən asılı olduğu da nəzərə alınmalıdır [16, 43-44].

Beynəlxalq hüquq normaları da məhz dövlətin effektiv nəzarəti altında olan ərazilərdə yaşayan şəxslərin hüquqlarına görə məsuliyyət məsələsinə analoji aspektdən yanaşır. Belə ki, BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hazırladığı 2001-ci il tarixli “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti haqqında Maddələr Layihəsi”nin 8-ci maddəsinə əsasən, şəxs və ya şəxslər qrupunun davranışı faktiki olaraq dövlətin göstərişi və ya rəhbərliyi, yaxud nəzarəti altında həyata keçirildiyi təqdirdə həmin davranışlar beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dövlətin hərəkəti (yaxud hərəkətsizliyi) kimi nəzərdən keçirilir. Hətta BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “Nikaraquada və ona qarşı hərbi və yarımhərbi fəaliyyətlərə dair Nikaraquanın Amerika Birləşmiş Ştatlarına qarşı” işi (1986) üzrə çıxartdığı qərarla bu üç halın (göstəriş, rəhbərlik və nəzarət) məcmu şəklində deyil, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilməli və təfsir edilməli olduğunu vurğulanmışdır [15, 650].

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlərin effektiv nəzarəti məsələsi 1907-ci il tarixli Haaqa Qaydalarının 42-ci maddəsindən də irəli gəlir. Belə ki, sözügedən müddəa “ərazi üzərində effektiv nəzarət”i xarakterizə edən meyarların məcmusunu – xarici dövlətin silahlı qüvvələrin ərazidə icazəsiz mövcudluğu, suverenliyə malik yerli

qüvvələrlə birgə şəkildə müvafiq ərazi üzərində xarici dövlətin hərbi birləşmələrin hakimiyyəti həyata keçirilməsi və ya suverenliyə malik yerli qüvvələrin ərazi üzərində hakimiyyət imkanlarını faktiki itirməsi kimi halları ifadə edir. Məhz bu da xarici dövlətin ərazisi üzərində “effektiv nəzarət” anlayışını “işğal” termini ilə tam eynimənalı anlama gətirməklə yanaşı, belə vəziyyətdə xarici dövlətin silahlı qüvvələrinin (birləşmələrinin) öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi zərurətini şərtləndirir [22, 1309].

Beynəlxalq məhkəmə praktikasına gəldikdə, bir sıra qərarlar və ya digər yekun sənədlərində dövlətin effektiv nəzarətinə toxunacaq çoxsaylı müddəalar mövcuddur. Belə ki, “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsinə görə, iştirakçı-dövlətlər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin I bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etmək öhdəliyi daşıyırlar. Burada “ərazi” termininin əvəzinə “yurisdiksiya” anlayışının istifadəsi onu bildirir ki, Konvensiyanın təsir qüvvəsi iştirakçı-dövlətlərin ərazisi ilə məhdudlaşmır, əksinə daha geniş məkanı əhatə edə bilər. Bununla bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin Palatasının “Loizidou Türkiyəyə qarşı” işi üzrə çıxartdığı qərarın (1996) 52-ci bəndində qeyd olunur: “...Özünün müəyyənləşdirdiyi presedent hüququna uyğun olaraq, Konvensiyanın 1-ci maddəsində nəzərdə tutulan “yurisdiksiya” anlayışı Razılığa gələn Tərəflərin milli ərazisi ilə məhdudlaşmır. Nəticə etibarilə, Razılığa gələn Tərəflərin məsuliyyəti onların dövlət orqanlarının öz ərazilərinin hüdudlarından kənara təsir göstərən hərəkətləri və nöqsanları ilə əlaqələndirilə bilər... Dövlətin məsuliyyəti

yətini tənzimləyən beynəlxalq hüququn müvafiq prinsiplərinə əsasən, Razılığa gələn Tərəfin məsuliyyəti qanuni və ya qeyri-qanuni olmasından asılı olmayaraq, hərbi əməliyyatın – öz milli ərazisindən kənarda yerləşən məkan üzərində effektiv nəzarəti həyata keçirməsi nəticəsində meydana gələ bilər. Konvensiyada bəyan edilən hüquq və azadlıqların bu ərazidə təmin edilməsi öhdəliyi, birbaşa, silahlı qüvvələri vasitəsilə, yaxud təbə yerli administrasiya vasitəsilə həyata keçirilib-keçirilməməsindən asılı olmayaraq, bu nəzarət faktından irəli gəlir”. Eyni zamanda, işğalçı dövlətin separat əraziyə hərbi, iqtisadi, maliyyə və siyasi dəstək göstərməsinin effektiv nəzarət sayılmasına dair müddəalara Avropa Məhkəməsinin digər qərarlarında (məsələn, “İlaşku və digərləri Moldova və Rusiyaya qarşı” işi (2004), bənd 392 və s.) da rast gəlmək mümkündür. Bununla yanaşı, “Loizidou Türkiyəyə qarşı” işi üzrə müvafiq qərarında Məhkəmə 1950-ci il Konvensiyasının “müstəsna” tətbiqini onunla əsaslandırılmışdır ki, “cavabdeh dövlət müvafiq ərazi və onun sakinləri (yəni, həmin ərazidə faktiki yaşayan şəxslər – kursiv müəllifə məxsusdur) üzərində səmərəli nəzarət vasitəsilə həmin ərazinin hökuməti tərəfindən həyata keçirilməsi olan hakimiyyət səlahiyyətlərinin hamısını və ya bir neçəsini həyata keçirmişdir” [29; 28].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin bəxş predmeti olmuş “Bankoviç və başqaları Belçika və digərlərinə qarşı” (2001) işinin predmeti 1999-cu ildə NATO-ya məxsus hərbi təyyarə tərəfindən Serbiya Teleradio Stansiyasının bombardman edilməsindən, bunun nəticəsində 16 mülki şəxsin həlak olmasından və eyni sayda şəxslərin xəsarət alması ilə bağlı baş vermiş hüquqpozunt olmuşdur. Şübhəsiz ki, həmin dövrdə bey-

nəlxalq hüququn subyekti kimi mövcud olmuş keçmiş Yuqoslaviya Federativ Respublikası Avropa Konvensiyasının iştirakçısı deyildi. Məhkəmə sözügedən qərarına birbaşa olaraq vurğulamışdır ki, beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən dövlətin yurisdiksiyası, əsas etibarilə, onun ərazisi ilə məhdudlaşır. Məhkəmənin mövqeyinə görə, Konvensiyanın 1-ci maddəsi yurisdiksiyanın bu adi və prinsipə ərazi anlayışını əks etdirən müddəa kimi nəzərdən keçirilməlidir. Qərada göstərilmişdir ki, yurisdiksiyanın digər əsasları isə müstəsna xarakter daşıyır və hər bir konkret halda onlara xüsusi olaraq haqq qazandırılmalıdır. Digər tərəfdən, sözügedən iş üzrə çıxarılmış qərada Məhkəmə xüsusilə əsaslandırmışdır ki, “Konvensiya, onun 56-cı maddəsi nəzərə alınmaqla, əsasən regional kontekstdə və konkret olaraq Razılığa gələn Dövlətlərin hüquqi məkanında qüvvədə olan çoxtərəfli müqavilədir. Yuqoslaviya Federativ Respublikası açıq-aşkar bu hüquqi məkana düşmür. Konvensiya dünyanın hər yerində, hətta Razılığa gələn Dövlətlərin hərəkətləri ilə bağlı, tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də insan hüquqlarının müdafiəsində boşluqdan və ya vakuumdən yan qaçmağın məqsədəuyğunluğunu Məhkəmə yalnız o halda yurisdiksiyasını müəyyənləşdirmənin xeyrinə əsas götürmüşdür ki, müvafiq ərazi işin konkret hallarında Konvensiya ilə əhatə olunmuş olsun” [23, 81-82; 31, 66-75; 33].

Avropa Konvensiyasının məkana görə qüvvəsi məsələsi ilə bağlı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin baxış predmeti olmuş digər işlər üzrə çıxarılmış qərarlar da “effektiv nəzarət”in həyata keçirilməsinə hüquqi yanaşmaya öz töhfəsini vermişdir. Məsələn, “Aqim Behrami və Bekir Behrami Fransaya qarşı” işi (2001) üzrə Məhkəməyə

təqdim olunmuş şikayət ərizəsində iddia edilirdi ki, Kosovoda yerləşdirilmiş beynəlxalq qüvvələrin tərkibində olan fransız hərbi bölməsinin səhlənkarlığı ucbatından – 1999-cu ildə NATO qüvvələri tərəfindən bu ərazilərin bombardman edildiyi zaman atılmış və partlamadan qalmış kassetli bombalar nişanlanmadıqlarına və zərərsizləşdirilmədiklərinə görə həmin bombalardan biri partlamış, nəticədə bir uşaq həlak olmuş, digəri isə xəsarət almışdır. Digər işdə – “Markoviç və digərləri İtaliyaya qarşı” (2006) işində isə ərizəçilər Serbiya Radio-Televiziya Yayım Şirkətinin İtaliya Silahlı Qüvvələrinə məxsus birləşmələr tərəfindən bombardman edilməsi nəticəsində ərizəçilərin oğlu və qardaşı qətlə yetirilmişdir. İstər birinci işdə valideynlər, ikinci işdə isə həlak olanların yaxınları iddia edirdilər ki, müvafiq olaraq Fransa və İtaliya hökumətləri insan həyatını qorumaq öhdəliklərini yerinə yetirmədiyindən, Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi pozulmuşdur. Lakin Məhkəmə işdə iddianı qəbul etməmişdir [37, 578-579; 18, 748; 35, 414; 21, 60-61].

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, həmçinin, 1950-ci il Konvensiyasının onun hər hansı bir iştirakçı-dövlətinin ekstraterritorial hərəkətlərinə şamil edilməsi məsələsini də baxış predmetində nəzərə alaraq, hərbi əməliyyatlar nəticəsində həmin dövlətin “müvəqqəti səmərəli nəzarət” həyata keçirdiyi ərazilərdə Konvensiya müddəalarının təminatına görə cavabdehlik daşdığını vurğulamışdır. Söhbət təkcə Avropa hüquq məkanından kənarda həyata keçirilən tədbirlərdən (yaxud hərəkət və hərəkətsizlik) də gedir. Belə ki, bunun bariz nümunəsi qismində İraqın şimalında hərbi əməliyyatları həyata keçirən Türkiyə Silahlı Qüvvələrinə məxsus birləşmələri tərəfindən yeddi nəfər çobanın öldürüldüyü iddiası ilə bağlı “İssa və digərləri

Türkiyəyə qarşı” işi (2004) üzrə çıxarılmış qərarında Məhkəmə “Avropa hüquq məkanı” anlayışına ümumiyyətlə istinad etməmiş, aşağıdakıları müddəaları bəyan etmişdir: “Əməliyyatın qanuni və ya qanunsuz olmasından asılı olmayaraq, dövlət hərbi əməliyyat nəticəsində beynəlxalq hüququn müvafiq prinsiplərinə əsasən öz sərhədlərindən kənarda yerləşən ərazi üzərində praktiki olaraq səmərəli nəzarət həyata keçirirsə, bu halda onun məsuliyyəti meydana çıxa bilər. Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları müvafiq ərazidə təmin etmək öhdəliyi belə bir nəzarətin həyata keçirilməsi faktından irəli gəlir. Bu halda həmin nəzarətin birbaşa olaraq dövlətin silahlı qüvvələri, yaxud ona tabe olan yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi faktı məxsusi əhəmiyyət kəsb etmir... Razılığa gələn Dövlətin öz sərhədlərindən kənarda yerləşən ərazidəki hakimiyyət orqanlarının hərəkətləri üzərində müfəssəl nəzarət həyata keçirib-keçirməməsini müəyyənləşdirməyə ehtiyac yoxdur. Çünki bu ərazi üzərində tam və mütləq nəzarət hətta həmin dövlətin məsuliyyət daşmasına əsas vermə bilər. Dövlət digər dövlətin ərazisində olan, lakin həmin dövlətdə qanuni və ya qanunsuz əsaslarla fəaliyyət göstərdiyi müəyyən edilmiş nümayəndələrinin hakimiyyəti və nəzarəti altında şəxslərin hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə də məsuliyyət daşıya bilər. Bu cür hallarda məsuliyyət o faktdan irəli gəlir ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsi bir iştirakçı-dövlətə öz ərazisində törədə bilmədiyi pozuntuları başqa bir dövlətin ərazisində törətməsinə imkan verən müddəa kimi təfsir oluna bilməz” [11; 38, 690-691; 12, 862-863].

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apelyasiya Kamerasının “Duško Tadić” işi üzrə çıxartdığı qərarda

(1999) isə göstərilmişdir ki, tabe silahlı qüvvələr, yaxud qeyri-nizami qüvvələr və ya yarımhərbi bölmələr üzərində dövlətin nəzarəti ümumi xarakter daşıya bilər (və sadəcə maliyyə yardımının və ya hərbi texnikanın verilməsi, yaxud təlimlərin keçirilməsini deyil, daha geniş həcmli nəzarəti əhatə etməlidir). Beynəlxalq hüquqla nəzərdə tutulan nəzarət hərbi qrupun maliyyələşdirilməsi, təlimi, təchizatı və ya təminatından əlavə, həm də həmin qrupun hərbi hərəkətlərinin təşkili, əlaqələndirilməsi və ya planlaşdırılmasında dövlətin (silahlı münaqişəyə münasibətdə münaqişə tərəfinin) müəyyən rol oynadığı vəziyyətin mövcudluğunu özündə birləşdirir. Qrup və ya üzvlər tərəfindən yerinə yetirilən hərəkət, həmin aktın törədilməsinə nəzarət edən dövlətin xüsusi təlimatından asılı olmayaraq, de facto dövlət orqanlarının hərəkəti kimi qiymətləndirilə bilər. Hətta qeyri-nizami silahlı qüvvələrin, muzdluların və bandaların digər dövlətin ərazisinin işğalı zamanı və ya onunla əlaqədar üçüncü tərəfin dəstəyi ilə bağlı müddəalara BMT Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin rəylərində də rast gəlmək olur. Belə ki, Məhkəmənin rəyinə görə, həmin qoşun, qüvvə və ya qrupların silahlandırılması və təlimatlandırılması belə qeyri-qanuni dəstək formalarının bir hissəsini təşkil edir [10, 140]. Məhz 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq başlanmış Vətən müharibəsində tarixi qələbə və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də həyata keçirilmiş uğurlu antiterror əməliyyatı nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa edilənə qədər, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulduğu və torpaqlarının bir hissəsinin işğal altında olduğu zaman Ermənistanın həmin ərazilər və beynəlxalq hüquqazidd olaraq yaradılmış “qon-

darma Dağlıq Qarabağ Respublikası” üzərində effektiv nəzarəti həyata keçirməsi və separatçı rejimlə sıx bağlılığını göstərmək olar [7, 60-67].

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Apellyasiya “Çelebiçi düşərgəsi” işi üzrə çıxartdığı qərar (2001) da faktiki olaraq dövlətin adından və ya onun maraqları naminə fəaliyyət göstərən müstəqil qrupların hərəkətlərinə görə dövlətin məsuliyyət daşması üçün “ümumi effektiv nəzarət” və onun mütənəsibliyi məsələsinin müəyyənləşdirilməsinin hüquqi bazası rolunu oynayır [36, 360-366].

Lakin bir məsələni də unutmamaq olmasın ki, silahlı münaqişə zamanı güc işlədilməsinin yolverilənliyi onun qeyri-məhdud tətbiqini nəzərdə tutmur. Bu, xüsusilə mülki əhali və hərbi əsirlərin öldürülməsindən gedir. Belə ki, Nürnberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalı, Ruanda və keçmiş Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq cinayət tribunalları, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və Syerra-Leone üzrə Xüsusi Məhkəmənin təsis aktlarında belə qətlər müharibə cinayətləri kimi təsvif olunur. Digər tərəfdən, Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsi mülki şəxslərə və hərbi əməliyyat aparmaq imkanını itirmiş (yəni, bu kimi tədbirlərin iştirakçısı olmayan) şəxslərə, habelə onların həyatlarına qarşı zorakılığı və bütün növ öldürmələri qadağan edir. Hər dörd beynəlxalq-hüquqi sənəd, eləcə də onlara əlavə I və II sayılı protokollar müdafiə olunan şəxslərin qəsdən öldürülməsini ağır və ciddi pozuntu olaraq nəzərdə tutmaqla, bu qadağanı fundamental təminat olaraq müəyyən edir. Bu kimi halların cəzalandırılması, həmçinin, beynəlxalq ədalət mühakiməsini həyata keçirən qurumlar – beynəlxalq cinayət tribunallarının təsis aktları

və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda da nəzərdə tutulur.

Doğrudur, beynəlxalq humanitar hüquq normalarına əsasən kombatantın öldürülməsinin yolverilənliyi mümkün olsa da, belə halın obyektiv araşdırılmasının zəruriliyinə beynəlxalq məhkəmə praktikasında dəfələrlə toxunulmaqdadır. Məsələn, İnsan Hüquqları üzrə avropa Məhkəməsi müəyyən etmişdir ki, Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi (yaşamaq hüququ) ilə bağlı nəzərdə tutulmuş prosessual öhdəlik mürəkkəb təhlükəsizlik şəraitində, o cümlədən hərbi əməliyyatlar zamanı da tətbiq olunmaqda davam edir. Belə ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin təsir qüvvəsi altına düşən ölüm halı ümumi zorakılıq, silahlı münaqişə və ya qeyri-müntəzəm müharibə formasında özünü büruzən verən qiyam (igtişas) zamanı baş verdiyi təqdirdə, işi araşdıran təhqiqatçı (müstəntiq, yaxud analoji funksiyaları yerinə yetirən digər ad altında fəaliyyət göstərən müvafiq səlahiyyətli şəxslər) müəyyən müdaxilələrə yol verə bilər. Nəticədə meydana çıxan konkret məhdudiyyətlər araşdırmanın daha az effektiv tədbirlərindən istifadəyə və ya istintaqın təxirə salınmasına gətirib çıxara bilər. Bununla belə, Konvensiyanın 2-ci maddəsindən irəli gələn öhdəlik, ən çətin və mürəkkəb təhlükəsizlik şəraitində belə, yaşamaq hüququnun güman olunan pozuntusunun effektiv və müstəqil araşdırılmasının aparılmasının təmini üçün bütün ağlabatan tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə ehtiva edir. Eyni zamanda, Məhkəmənin mövqeyinə görə, silahlı münaqişə zamanı insanların öldürülməsi faktlarının araşdırma kontekstində Konvensiyanın yaşamaq hüququ ilə bağlı müəyyən etdiyi öhdəlik real şəraitə və hallara uyğun olaraq tətbiq olunmalıdır. Ərazidən-kənar (eksterritorial) silahlı münaqişələr çər-

çivəsində aktiv hərbi əməliyyatlardakı insan tələfatı üzrə araşdırmanı həyata keçirən səlahiyyətli orqanlar üçün meydana çıxan problemlər (yaxud məhdudiyyətlər) bütün prosessual gedişata aiddirsə, bu halda müvafiq üzv-dövlətdə mülki istintaq (ittiham) orqanlarının tətbiq etdiyi standartlar ərazidənkənar (eksterritorial) silahlı münaqişədəki insan tələfatı hallarının istintaqı zamanı da rəhbər tutulmalıdır. Müvafiq müddəalar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun (məsələn, 2021-ci ildə çıxarılmış “Hanan Almaniyaya qarşı” və “Gürcüstan Rusiyaya qarşı” işləri üzrə qərarların müvafiq olaraq 204 və 326-cı bəndləri) da tənzimləmə predmetinə daxildir [19, 436-437; 13, 214-216].

Silahı münaqişələr (yaxud bənzər hallar) zamanı gücün tətbiqi və silahdan istifadənin mümkünlüyü məsələsi Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində də müfəssəl nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 27-ci maddəsi yaşamaq hüququnun müdafiəsinə təminat versə də, ölkəyə silahlı basqın zamanı insana qarşı silah işlədilməsinin mümkünlüyünü də özündə ehtiva edir (maddə 27, hissə IV) [1].

Şübhəsiz ki, silahlı münaqişə zamanı silah işlədilməsinin mümkünlüyü qanunvericilikdə yol verildiyindən, bundan irəli gələn analogi münasibətlərin tənzimlənməsi də vacib amillərdən biridir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyində silah və ondan irəli gələn digər kateqoriyaların izahına gəldikdə, “Xidməti və mülki silah haqqında Qanun”un 2-ci maddəsi bu məsələdə əsas normativ baza rolunu oynayır və aşağıdakı anlayışları müəyyən edir:

– silah (canlı qüvvənin və digər obyektlərin, o cümlədən texnikanın və tikililərin məhv edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, yaxud

işarə vermə üçün nəzərdə tutulmuş, lakin canlı qüvvənin və digər obyektlərin məhv edilməsi üçün istifadə oluna bilən qurğu və vasitə);

– xidməti silah (insanların həyat və sağlamlığının qorunması, təbiətin, təbii ehtiyatların, mülkiyyətin, qiymətli və təhlükəli yüklərin, xüsusi göndərişlərin mühafizəsi ilə bağlı vəzifələri yerinə yetirən şəxslər tərəfindən istifadə olunması üçün nəzərdə tutulmuş silah);

– döyüş silahı (qulluq vəzifəsinin və döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan silah);

– döyüş sursatı (müvafiq silah növündən atəş açmaq üçün nəzərdə tutulmuş konstruktiv qurğu və ya əşyalar);

– odlu silah (barıtın və ya digər alışan maddələrin yanmasından yaranan enerji hesabına mərmisi istiqamətlənmiş hərəkət edərək müəyyən məsafədən hədəfi mexaniki zədələmək və ya sıradan çıxarmaq təyinatına malik olan silah) [6].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 111-ci maddəsinə əsasən, ölkə ərazisinin müəyyən hissəsi faktik işğal olunduqda, xarici dövlət və ya dövlətlər Azərbaycan Respublikasına müharibə elan etdikdə, Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandıqda, Azərbaycan Respublikasının ərazisi blokadaya alındıqda, habelə blokada üçün real təhlükə olduqda, Milli Məclisin təsdiqinə verilən Dövlət Başçısının fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ayrı-ayrı yerlərində hərbi vəziyyət elan edilir. Bununla bağlı meydana çıxan ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş sahəvi qanunvericilik aktının – “Hərbi vəziyyət haqqında Qanun”un 14-cü maddəsi hərbi vəziyyət rejiminin təmin olunması ilə əlaqədar aşağıdakı hallarda

silah, hərbi və xüsusi texnika, fiziki güc və xüsusi vasitələrin tətbiqini nəzərdə tutur:

– dövlət və hərbi obyektlərə, fiziki və hüquqi şəxslərə edilən hücumlar;

– hərbi qulluqçuların, aidiyyəti dövlət orqanlarının əməkdaşlarının həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən əməllər və ya onlara göstərilən müqavimət;

– mühafizə olunan obyektlərə və qoşun birləşmələrinin dislokasiya yerlərinə qanunsuz daxilolma cəhdləri;

– kütləvi iğtişaşlar və ictimai asayişin pozulması.

Hətta qanunvericiliyin tələbinə əsasən, silah, hərbi və xüsusi texnika, fiziki güc və xüsusi vasitələr hərbi vəziyyət rejimi qaydalarını pozan şəxslərin tutulub saxlanması, girovların və zəbt olunmuş obyektlərin azad edilməsi, nəqliyyat vasitəsinin dayandırılması haqqında qanuni tələbləri yerinə yetirməkdən imtina edən sürücünün saxlanması, həyəcan signalının verilməsi, yaxud yardımın çağırılması məqsədi ilə də tətbiq edilə bilər. Məhz bu baxımdan, Qanunun 15-ci maddəsi hərbi vəziyyət rejiminin təmin olunmasında hərbi idarəetmə orqanlarının vəzifələrini müəyyən edir [5].

“Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında Qanun”un 36-cı maddəsinə əsasən, sərhəd mühafizə orqanları və hava hücumundan müdafiə qoşunları Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini qoruyarkən silahı və döyüş texnikasını tətbiq etmək hüququna malikdirlər. Zəruri hallarda Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin qorunması zamanı Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin başqa növlərinin silahı və döyüş texnikası tətbiq edilə bilər. Hətta Qanunun 37-ci maddəsi sərhəd mühafizə orqanlarının silah və döyüş texnikası tətbiq etməsi qaydasını nəzərdə tutur [2].

Məlum olduğu kimi, “Daxili qoşunların statusu haqqında Qanun”un 4-cü maddəsinə əsasən, əsas vəzifələrdən biri də zərurət olduqda Azərbaycan Respublikası ərazisinin müdafiəsində iştirak sayılır. Silahın işlədilməsinə yolverilməsinin qanuni həddləri siyahısına, həmçinin, aşağıdakılar aid edilir (maddə 22):

a) vətəndaşları onların həyatına və ya sağlamlığına təhlükə törədən basqıdan müdafiə etmək;

b) hərbi qulluqçuların, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının və islah-əmək müəssisələri işçilərinin həyatına və ya sağlamlığına təhlükə törədən basqını dəf etmək, habelə onların silahını almaq cəhdlərini aradan qaldırmaq;

c) girovları, mühafizə olunan tutulmuş obyektləri, qurğuları, yükləri və döyüş texnikasını azad etmək;

ç) hərbi şəhərciklərə, hərbi eşelonlara və dəstələrə, mühafizə olunan obyektlərə, qurğulara və yüklərə, vətəndaşların mənzillərinə dövlət orqanlarının, ictimai birliklərin, müəssisələrin, idarələrin və təşkilatların binalarına qrup halında və ya silahlı basqını, o cümlədən nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə törədilən basqını dəf etmək və s. üçün.

Bununla belə, Qanunun 23-cü maddəsi qadınların, aşkar əlillik və ya sağlamlıq imkanları məhdudluğunun əlamətləri olan və yetkinlik yaşına çatmadığı aşkar bilinən şəxslərin silahlı müqavimət göstərdikləri, yaxud adamların həyatı üçün təhlükə törədən qrup halında basqın etdikləri hallar istisna olmaqla, onlara qarşı, habelə kənar şəxslərin zərər çəkə biləcəkləri izdihamlı küçələrdə, meydanlarda, başqa ictimai yerlərdə və alışmaq, partlamaq təhlükəsi olan anbarlar (saxlanclar) istiqamətində silah işlətməyi qadağan edir [4].

“Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı əməliyyatlarında iştirakı haqqında Qanun”un 13-cü maddəsində silahdan istifadə hüququ yaradan hallar sırasına aşağıdakılar da aid edilir:

– qanunsuz, o cümlədən terrorçu, silahlı qrup və birləşmələrin silahlı hücumlarını dəf edərkən, həmçinin onların üzvlərinin saxlanılması və tərksilahı zamanı;

– münaqişə edən tərəflərin silahlı mübarizə mərhələsində olan birləşmələri və ayrı-ayrı silahlı nümayəndələri arasında bufer zonalarının və təhlükəsizlik zonalarının yaradılması və saxlanması məsələlərinin həll edilməsi üçün;

– sülhməramlı kontingentin cavabdehlik daşdığı zonada mülki əhalinin həyat və sağlamlığına qarşı yönəlmiş zorakılıq hərəkətlərinin qarşısını alarkən.

Azərbaycan Respublikasının hərbi və mülki heyəti sülhün bərqərar edilməsi üzrə əməliyyatda iştirak edəcəyi təqdirdə (məcburi hərəkət elementlərindən istifadə etməklə), BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə hərbi heyət əməliyyatın mandatına və sülhməramlı əməliyyatın beynəlxalq komandanlığının əmrlərinə müvafiq olaraq silah (güc) tətbiq etmək hüququna malikdir. Bununla belə, hərbi heyət sülhməramlı əməliyyatın yerinə yetirilməsi zamanı, onlara qarşı silahlı müqavimətin göstərilməsi, yaxud hücumların edilməsi halları istisna olmaqla, silah tətbiq edərkən ilkin xəbərdarlıq qaydalarına ciddi surətdə riayət etməli və qocaların, qadınların, uşaqların, həmçinin digər mülki şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün mümkün olan bütün tədbirləri görməlidir.

Sülhməramlı əməliyyatlar zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət olunmasının imperativliyi isə Qanunda ayrıca müddəə şəklində öz əksini tapmışdır (maddə 14) [3].

Beləliklə, silahlı münaqişələr zamanı, xüsusən gücün tətbiqi zamanı yaşamaq hüququnun təmini, zəruri hallarda isə istisnaların yol verilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı aparılmış təhlilləri yekunlaşdıraraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 27-ci maddəsinin II hissəsindəki müddəada “Dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərlərinin öldürülməsi, ...və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar istisna olmaqla, hər bir şəxsin yaşamaq hüququ toxunulmazdır.” ifadəsi öz-özlüyündə beynəlxalq hüququn imperativ normalarına, o cümlədən BMT Nizamnaməsinin hər hansı üzv-dövlətə qarşı silahlı basqın zamanı fərdi və kollektiv özünümüdafiə hüququnu nəzərdə tutan 51-ci maddəsi ilə tam uyğunluq təşkil edir. Lakin ilkin baxışda bunun yalnız beynəlxalq silahlı münaqişələrə münasibətdə tətbiqinin mümkünlüyü qənaətinə gəlmək olar. Yəni, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı qarşı tərəfin kombatantının ölümü həmin şəxsin yaşamaq hüququnun pozuntusu sayılacaqdır. Bununla belə, məsələyə yalnız insan hüquqlarının müdafiəsi kontekstində deyil, həm də beynəlxalq humanitar hüququn baxış prizmasından yanaşmaq zəruridir. Belə ki, istənilən növ silahlı münaqişə zamanı kombatantın öldürülməsi beynəlxalq və milli hüquq normalarına zidd əməl hesab olunmur. Daha dəqiq ifadə etsək, insanın həyatdan məhrum edilməsinin hüquqa uyğunluğu heç də həyata keçirilən hərbi əməliyyatların xarakteri ilə bağlı deyil [9].

2. Hüquqi təbiəti və əhəmiyyətliliyi baxımından beynəlxalq müqavilələrdə və dövlətlərin milli qanunvericiliyinin insan hüquqlarının müdafiəsinin müdafiəsinə dair bölməsində yaşamaq hüququ ilkin müddəalarda təsbit olunmasına baxmayaraq, məxsusi

prioritetliyə malik deyildir. Çünki işgəncə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzalara məruz qalmamaq hüququ, köləliyə məruz qalmamaq hüququ, qanunsuz cəzalandırılmamaq hüququ kimi ali insani hüquqlardan fərqli olaraq, yaşamaq hüququnun təminatı və müdafiəsindən müəyyən istisnalar mövcuddur. Nümunə qismində silahlı münaqişə zamanı kombatanların və onlara bərabər tutulan şəxslərin öldürülməsi, beynəlxalq hüququn imperativ normalarına əsasən fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi zamanı gücün, xüsusən öldürücü gücün tətbiqi kimi halları göstərmək olar.

3. Şübhəsiz ki, silahlı münaqişə zamanı öldürücü gücün tətbiqi nəticəsində insanın həyatdan məhrum edilməsi yolverilən olsa da, bu heç bir halda məhdudiyyətsiz deyil. Belə ki, birincisi, bu cür gücün tətbiqi lazımi hüquqi bazaya uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. İkincisi, müvafiq gücün tətbiqi digər insanların həyatının müdafiəsi, həbsin həyata keçirilməsi, həbsxanadan qaçma, iğtişaş və ya qiyamın yatırılması kimi məqsədlərlə ciddi şəkildə proporsionallığa (mütənasibliyə) uyğun olmalıdır. Yəni, müvafiq uzlaşdırmanın vacibliyi həyatı əhəmiyyətə malikdir. Üçüncüsü, insanın həyatdan məhrum edilməsi mütləq mənada zərurətə əsaslanmalı, daha dəqiq ifadə etsək, ən son mümkün vasitə sayılmalıdır. Dördüncüsü, həm yuxarıda göstərilən bütün meyarları nəzərə almalı olan güc tətbiqinin düzgün planlaşdırılması, həm də silahdan istifadə etməzdən əvvəl xəbərdarlıq edilməsi zərurəti də daxil olmaqla, bütün lazımi qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir. Təbii ki, bütün halları silahlı münaqişə vəziyyətinə münasibətdə tətbiq etməyə cəhd etsək, beynəlxalq humanitar hüquqa tamamilə uyğun olmasına baxmayaraq gücdən istifa-

dənin yalnız bir neçə halı qanuni hesab edilə bilər. Bunun ən bariz nümunəsi qismində BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən fərdi özünümüdafiə hüququndan istifadə edən və sözügedən beynəlxalq təşkilatın qətnamələrinin icrasının təkbəşinə təminatını həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının istər Vətən müharibəsi, istərsə də Qarabağ iqtisadi rayonunda törədilən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması və Ermənistan silahlı qüvvələrinin qalıqlarının tərkisilah edilərək torpaqlarımızdan çıxarılması, həmin ərazilərdə Azərbaycan Respublikası konstitusiyası quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə 2023-cü il 19-20 sentyabr tarixlərində keçirilmiş antiterror əməliyyatı zamanı beynəlxalq humanitar hüquqa bütövlükdə riayət etməsini göstərmək olar.

4. 1993-cü il 25 iyun tarixində Vyana şəhərində keçirilmiş İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Konfransında qəbul edilmiş Bəyannamə və Fəaliyyət Proqramında vurğulandığı kimi, terrorçuluq insan hüquq və əsas azadlıqları, habelə demokratiyanın məhvinə yönəlmişdir. İstər beynəlxalq hüquq normalarına, istərsə də milli qanunvericiliklərə uyğun olaraq, terrorçuluğun qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar qanuni sayılmalıdır. Lakin bu kimi əməliyyatlarda insan ölümünə gətirib çıxaran hər hansı gücün tətbiqi mütləq mənada zəruri, mütənasib və uyğun olmalıdır. Yəni, öncə bütün mümkün tədbirlər və üsullardan istifadə olunmalı, tükəndikdən sonra öldürmənin həyata keçirilməsinin zəruriliyindən və çıxılmaz vasitə olması nəzərdən keçirilməlidir. Dərhal qarşı tərəfin yaşamaq hüququ məhdudlaşdırılmamalı və pozulmamalıdır. Təbii ki, terrorçuluğa qarşı mübarizə aparən dövlət orqanlarının əməkdaşlarının, habelə bu kimi ictimai-təh-

lökəli əməllərdən zərər çəkən fərdlərin pozulmuş, yaxud pozulması güman olunan yaşamaq hüququnun təmininin də üstün prioritetliyə malik olduğunu unutmmaq olmaz.

ƏDƏBİYYAT (REFERENCES)

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <https://e-qanun.az/framework/897>
2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – <https://e-qanun.az/framework/6760>
3. “Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı haqqında” – <https://e-qanun.az/framework/19857>
4. “Daxili qoşunların statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – <https://e-qanun.az/framework/8985>
5. “Hərbi vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – <https://e-qanun.az/framework/35170>
6. “Xidməti və mülki silah haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu – <https://e-qanun.az/framework/4601>
7. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, “Nurlar NPM” nəşriyyatı, 2018, 176 s.
8. Sadiqov Ə.İ. Xocalı soyqırım cinayəti: ümumi plan və siyasət çərçivəsində təzahür edən niyyət və beynəlxalq hüquq // “Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri” jurnalı, 2014, № 1, xüsusi buraxılış, s. 93-100
9. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // “Бейнəlxalq hūquq” jurnalı, 1998, № 1, s. 16-46.
10. Крюгер Х. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ. Перевод с английского издания. Отв. ред. перевода А.И.Алиев, Т.И.Гусейнов. Баку: Издательство «Баки Университети», 2012, 228 с.
11. Abdel-Monem T. The Long Arm of the European Convention on Human Rights and the Recent Development of Issa v. Turkey // Human Rights Brief, 2005, Vol. 12, Issue 2, pp. 9-11
12. Besson S. The Extraterritoriality of the European Convention on Human Rights: Why Human Rights Depend on Jurisdiction and What Jurisdiction Amounts to // Leiden Journal of International Law, 2012, Vol. 25, Issue 4, pp. 857–884
13. Cain E.N. European Court of Human Rights' Ruling in Georgia v. Russia (II) and Its Application to the Current Crisis in Ukraine // Loyola University Chicago International Law Review, 2023, Vol. 21, Issue 2, pp. 205-230
14. Carcano A. Notable Cases of the European Court of Human Rights on the Right to Life. Materials and Analysis. Torino, G.Giappichelli Editore, 2020, 266 p.
15. Cassese A. The Nicaragua and Tadić Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia // The European Journal of International Law, 2007, Vol. 18, No 4, pp. 649-668
16. Dinstein Y. The International Law of Belligerent Occupation. First edition. Cambridge, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 336 p.
17. Doswald-Beck L. The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers? // International Review of the Red Cross, 2006, Vol. 88, No. 864, pp. 881-904
18. Farrior S. Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany & Norway. European Court of Human Rights Grand Chamber // International Legal Materials, 2007, Vol. 46, Issue 4, pp. 743-775
19. Feil L.A. Criminal Procedural Law Interacting with International Criminal Law and Human Rights in the Context of Military Operations Abroad: The European Court of Human Rights' Judgment in the Case of Hanan v. Germany // German Yearbook of International Law, 2021, Vol. 64, Issue 1, 433-441

20. Gaggioli G., Kolb R. A right to life in armed conflicts?: The contribution of the European Court of Human Rights / Israel Yearbook on Human Rights, 2007, Vol. 37, pp. 115-163
21. Giuffré M. A functional-impact model of jurisdiction: Extraterritoriality before of the European Court of Human Rights // Questions of International Law, 2021, Vol. 82, pp. 53-80
22. Graditzky Th. The Law of Military Occupation from the 1907 Hague Peace Conference to the Outbreak of World War II: Was Further Codification Unnecessary or Impossible? // European Journal of International Law, 2018, Vol. 29, Issue 4, pp. 1305–1326
23. Happold M. Bankovic v. Belgium and the territorial scope of the European Convention on Human Rights // Human Rights Law Review, 2003, Vol. 3, Issue 1, pp. 77–90
24. Korff D. The Right to Life. A Guide to the Implementation of Article 2 of the European Convention on Human Rights. Strasbourg, 2006, 92 p.
25. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons: Volume I. ICJ Pleadings, Oral Arguments, Documents. International Court of Justice, 2022, 670 p.
26. Mathieu B. The Right to Life in European Constitutional and International Case-Law. Strasbourg, Council of Europe, 2006, 124 p.
27. Merrills J.G. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons // International & Comparative Law Quarterly, 1997, Vol. 46, Issue 3, pp. 681-688;
28. Necatgil Z.M. Judgement of the European Court of Human Rights in the Loizidou case: A critical examination // Perceptions: Journal of International Affairs, 1999, Vol. 4, Issue 3, pp. 91-98
29. Oxman B.H., Rudolf B. Loizidou v. Turkey // The American Journal of International Law, 1997, Vol. 91, No. 3, pp. 532-537
30. Pretty v. United Kingdom // American Journal of International Law, 2002, Vol. 96, Issue 4, pp. 943-949
31. Roxstrom E., Gibney M., Einarsen T. The NATO bombing case (Bankovic et Al. v. Belgium et al.) and the limits of western human rights protection // Boston University International Law Journal, 2005, Vol. 23, Issue 1, pp. 55-136
32. Rudolf B. Streletz, Kessler and Krenz v. Germany. App. Nos. 34044/96, 35532/97, & 44801/98.49 ILM 811 (2001), and K.-H. W. v. Germany. App. No. 37201/97. 49 ILM 773 (2001) // The American Journal of International Law, 2001, Vol. 95, No.4, pp. 904-910
33. Rūth A., Trilsch M. Banković v. Belgium (Admissibility). App. No. 52207/99 // The American Journal of International Law, 2003, Vol. 97, No. 1, pp. 168-172
34. Schrijver N.J. The Role of Advisory Opinions of the International Court of Justice. In: New Trends in International Law. Festschrift in Honour of Judge Hisashi Owada. Edited by Chia-Jui Cheng. Leiden: Brill, 2024, pp. 253-264
35. Shah S. Seeking Remedies for Violations of International Humanitarian Law: Markovic v Italy // Human Rights Law Review, 2007, Vol. 7, Issue 2, pp. 412–417
36. Wagner N. The development of the grave breaches regime and of individual criminal responsibility by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia // International Review of the Red Cross, 2003, Vol. 85, Issue 850, pp. 351-383
37. Watson K. Behrami v. France: Constructive Blue Helmets Protect KFOR Nations from Accountability // Tulane Journal of International and Comparative Law, 2008, Vol. 16, pp. 575-590
38. Williams J. Al Skeini: A flawed interpretation of Banković // Wisconsin International Law Journal, 2005, Vol. 23, No. 4, pp. 687-729

Ensuring the proportionality between the use of force and the right to life during armed conflict: a comparative analysis of international and national legal regulation

**Gasimova Hajar,
Valiyev Toghrul.**

The right to life plays the role of a basis for other rights, in addition to having a central role in the human rights system. Although, it's one of the rights that can't be derogated even in emergency situations under international law norms, the existence of certain exceptions in its provision and protection should not be overlooked. One of such cases is the conduct of military operations. Undoubtedly, the right to life is also subject to the international humanitarian law norms in that case, not only falls within the scope of regulation of international legal protection of human rights. This is even proven by numerous international judicial practices (case law), which, in turn, can have a positive impact on the future progressive development and codification of international legal norms. All this and the differences of opinion in scientific research have been extensively analyzed in the article.

Keywords: armed conflict, right to life, use of force, lethal force, international legal norms, national legislation, case law, derogation from human rights, effective control, combatant, non-combatant, UN, European Court of Human Rights.

Обеспечение соразмерности применения силы и права на жизнь во время вооруженного конфликта: сравнительный анализ международного и национального правового регулирования

**Касымова Хаджар,
Велиев Тогрул.**

Право на жизнь играет роль основы для других прав, а также играет центральную роль в системе прав человека. Хотя это одно из прав, которое не может быть ограничено даже в чрезвычайных ситуациях в соответствии с нормами международного права, нельзя упускать из виду существование определенных исключений в его обеспечении и защите. Одним из таких случаев является ведение военных операций. Несомненно, право на жизнь также подпадает под действие норм меж-

дународного гуманитарного права и в этом случае не только входит в сферу регулирования международно-правовой защиты прав человека. Это подтверждается многочисленной международной судебной практикой (прецедентным правом), что, в свою очередь, может оказать положительное влияние на будущее прогрессивное развитие и кодификацию международно-правовых норм. Все это, а также различия во мнениях в научных исследованиях, были подробно проанализированы в статье.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, право на жизнь, применение силы, смертоносная сила, международно-правовые нормы, национальное законодательство, судебная практика, отступление от прав человека, эффективный контроль, комбатант, некомбатант, ООН, Европейский суд по правам человека.

Silahlı çatışma sırasında güc kullanımı ve yaşam hakkının karşılıklı orantılılığının sağlanması: uluslararası ve ulusal hukuki düzenlemelerin karşılaştırmalı analizi

**Gasimova Hajar Adil Gizi,
Valiyev Togrul Tofiq oğlu.**

Yaşam hakkı, insan hakları ve temel özgürlükler sisteminde benzersiz bir yere sahip olan, özellikle silahlı çatışma ve savaş sırasında ve acil durumlarda bile devletin geri çekilemeyeceği "çekirdek" veya "temel" rolünü oynayan az sayıdaki öznel olanaktan biridir (Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 4. maddesi ve Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunması Sözleşmesi'nin 15. maddesi, vb.).

Bu bakış açısıyla, insan haklarının korunmasına yönelik evrensel ve bölgesel uluslararası antlaşma mekanizmalarında (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 3. maddesi, Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 6. maddesi, Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Sözleşmesi'nin 2. maddesi, Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın 2. maddesi, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 4. maddesi, Arap İnsan Hakları Şartı'nın 5. maddesi, Afrika İnsan ve Halk Hakları Sözleşmesi'nin 4. maddesi, vb.) merkezi bir insan hakkı olarak belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: silahlı çatışma, yaşam hakkı, güc kullanımı, ölümcül güc, uluslararası hukuk, ulusal mevzuat, içtihat, insan haklarından sapma, etkin kontrol, savaştan, savaştan olmayan, BM, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi.

DOI: 10.67052/AMMB5629

REGIONLAR ÜZRƏ TƏHSİL HÜQUQU ADEKVAT TƏMİN OLUNMADAN İNSANLARIN LAYİQLİ HƏYAT SƏVİYYƏSİNDƏN DANIŞMAQMI? BU ABSURDDUR

**Rəhimova Mələkxanım Seyfulla qızı,
BDU Hüquq fakültəsi İnsan hüquqları
və İnformasiya hüququ UNESCO ka-
fedrasının müəllimi.**

melek.rahimovafff@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3879-361X>
+994 50 266 77 99

İnsanın mədəni tələbatlarının ödənilməsi və cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmasını şərtləndirən mühüm hüquqlardan biri kimi təhsil hüququ insanların elm, təhsil, bilik əldə etməsi və sosial cərcivələrdə iradə ifadəsində təzahür edir. Bu hüquq insanların mənəvi və mədəni həyatına, layiqli həyat səviyyəsinə, inkişafına, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətə yönəlir; digər hüquqların həyata keçirilməsi istiqamətində əvəzsiz vasitə rolunu oynayır. Təhsil hüququ beynəlxalq müqavilələrdə ətraflı yer almaqla yanaşı, regional cərcivədə də geniş müqavilə əsasına malikdir. Məqalədə müəllif tərəfindən öncəki tədqiqat işlərində geniş araşdırılan layiqli həyat kompleks hüququnun mühüm elementi kimi bu dəfə təhsil hüququnun regional müqavilə əsası tədqiq edilir. Müəllif regional qanunvericilikləri müfəssəl təhlil etməklə bərabər, həm də həmin regional müqavilələrin fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Açar sözlər: layiqli həyat hüququ, təhsil hüququ, adekvat standartlar, regional müqavilə, regional tənzimləmə, layiqli həyat səviyyəsi, təhsil, tədris.

I. Giriş

İnsanın sosial mühitdə mənəvi tələbatlarının ifadəsi və cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmasını şərtləndirən mühüm hüquqlardan biri

mədəni hüquqlar kimi ikinci nəsil insan hüquqlarına aid edilən təhsil hüququ insanların elm, təhsil, bilik əldə etməsi və sosial cərcivələrdə öz iradəsini ifadə edə bilməsində təzahür edir və insanların mənəvi və mədəni həyatına, layiqli həyat səviyyəsinə, inkişafına, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmətə

yönəlir, digər hüquqların həyata keçirilməsi istiqamətində əvəzsiz vasitə rolunu oynayır [1, s. 34]. İnsanın cəmiyyətdə sosiallaşması, müəyyən status əldə etməsi və şəxsiyyət olaraq formalaşması üçün ödənişsiz, icbari, əlçatan və bərabər təhsilə çıxış vacib şərtlərdən biri hesab edilir. Bütün universal və beynəlxalq sənədlər təhsil hüququnu bu və ya digər aspektlərdən tənzimləyərək bir-birlərini tamamlayır, habelə insan hüquq və azadlıqları, ləyaqət, inkişaf, mənəvi təkmilləşmə və son nəticədə rifah vəziyyətinə yönəlir [1, s. 40]. O, həmçinin insanların öz cəmiyyətlərində səmərəli şəkildə iştirak, millətlər, irqi və dini qruplar arasında anlaşma, tolerantlıq, sülh və dostluğun təşviq edilməsi məqsədi daşıyır [9]. Məhz buna görə də təhsil hüququnun layiqli həyat hüququnun bir elementi kimi “layiqli təhsil hüququ” termini ilə əvəzlənməsi məqsədəmüvafiq hesab edilir [1, s. 40]. Təhsil hüququ beynəlxalq müqavilələrdən başqa, regional cərcivədə də geniş müqavilə əsasına malik olmaqla bütün regional müqavilələrdə və

dövlətdaxili qanunvericiliklərdə bu və ya digər aspektlərdən olsa belə, demək olar ki, eyni səviyyədə tanınır. Tədqqiqat işində müvafiq hüququn regional əsasını təhlil edərkən ayrı-ayrı regionlar üzrə müvafiq sənədlərin təhlil edilməsini və onlar arasında əsaslı müqayisələrin aparılmasını məqsədmüvafiq hesab edirik.

II. Təhsil hüququnun regional çərçivələrdə tanınması

A. Avroregionda təhsil hüququnun nəzəri əsası.

Təhsil hüququnu istər nəzəri, istərsə də təcrübi cəhətdən geniş tətbiq edən əsas regionlardan biri Avropadır. Regionun təhsil alanlara təqdim etdiyi təhsil, karyera və dil imkanları bu faktı bir daha sübut edir. Bu region ona daxil olan ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemlərini birləşdirən vahid məkan kimi hüquqi tənzimləməni həyata keçirir.

İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına Əlavə Protokolun 2-ci maddəsində heç kimin təhsil hüququndan məhrum edilə bilməzliyi və dövlətin təhsil və tədrislə bağlı funksiyalarının icrası zamanı valideynlərin dini və fəlsəfi əqidələrinə uyğun seçim hüququnun tanınması müddəaları yer alır [18].

Regionda 1996-cı il tarixli Yenidən İşlənmiş Avropa Sosial Xartiyasının mətnində təhsil hüququna dair müddəalara olduqca geniş yer verilmişdir. Belə ki, sənədin birinci hissəsində qeyd edilir ki, şəxslərin qabiliyyət və maraqları çərçivəsində peşə seçimi, habelə peşə hazırlığı üçün müvafiq şəraitə malik olmaq hüququ vardır. Bu müddəa peşə sahibi olmaq üçün əsas şərt kimi insanların təhsil hüquqlarını müəyyən edir. Sənədin 7-ci maddəsi uşaq və gənclərin müdafiə hüququ çərçivəsində onların təhsil hüquqlarını müəyyən

edir. 10-cu maddədə isə peşə təhsili, texniki və peşə hazırlığı, bu istiqamətdə səmərəlilik, uzunmüddətli işsizlərin yenidən hazırlığı, rüsum və ödənişlərin azaldılması və ya ləğvi, maddi yardım və s. faktorlar yer alır. 15-ci maddədə əlillərin müstəqillik, sosial inteqrasiya və cəmiyyətin həyatında iştirak hüququ kimi təlimat, təhsil və ümumi peşə hazırlığı ilə təmin edilməsi dövlətlərin vəzifəsi kimi müəyyən olunur, 17-ci maddədə uşaq və gənclərin sosial, hüquqi və iqtisadi müdafiə hüququ çərçivəsində təhsilə və təlimə cəlb edilməsi, pulsuz ibtidai və orta təhsil vermək, habelə məktəblərdə müntəzəm davamiyyəti təşviq kimi öhdəliklər müəyyən olunur [14].

Əməkçi Miqrantların Hüquqi Statusuna dair 1977-ci il tarixli Avropa Konvensiyasının 14-cü maddəsi ilə müvafiq qrup şəxslərin özləri və ailə üzvlərinə ümumi təhsil, peşə hazırlığı, yenidən hazırlanma və ali təhsil hüququ verilir, habelə qəbul edən dövlətin həmin şəxslərə öz dilində tədrisə köməklik göstərməsi, əməkçi miqrantların uşaqlarına dövlətin vətəndaşları ilə eyni imkanların verilməsi, işçilərin əvvəlki nailiyyətləri, habelə mənşə dövlətində əldə etdikləri diplomlar və peşə ixtisasları ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərdə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq tanınması müddəaları yer alır [13].

Regional və Azlıqların Dilləri üzrə 1992-ci il Avropa Xartiyasının 8-ci maddəsi də təhsil hüququnu tənzimləyir. Belə ki, Xartiyanın tərəfləri üçün müvafiq dillərin istifadə olunduğu ərazi daxilində bu dillərin hər birinin vəziyyətinə uyğun və dövlətin rəsmi dilinin tədrisinə xələl gətirmədən məktəbə-qədər, ibtidai, orta, peşə və ali təhsilini müvafiq azlıqların dilində təmin etmək, habelə bu tədbirləri ən azı ailələrinin xahiş etdiyi və sayı kifayət qədər hesab edilən şagirdlərə tətbiq etmək müddəaları yer alır [12].

Milli Azlıqların Müdafiəsi üzrə 1995-ci il tarixli Avropa Şurası Çərçivə Konvensiyasının 12-ci maddəsinə görə, Tərəflər milli azlıqlarının mədəniyyəti, tarixi, dili və dini haqqında biliklərini artırmaq məqsədilə təhsil və tədqiqat sahələrində tədbirlər görür, inter alia, müəllim hazırlığı və dərsliklərə çıxış üçün adekvat imkanlar təmin edirlər. 13-cü maddədə isə Konvensiyanın Tərəfləri öz təhsil sistemləri çərçivəsində milli azlıqların təhsil və təlim müəssisələri yaratmaq və idarə etmək hüququnu tanıyırlar. Konvensiyanın 14-cü maddəsində dövlət dilinin öyrənilməsinə və tədrisinə xələl gətirmədən milli azlıqların öz azlıq dilini öyrənmək və bu dildə təlim almaq üçün adekvat imkanların yaradılması sahəsində Tərəflərin öhdəlikləri yer alır [15].

Avropa regionunda ali təhsilə aid ixtisasların tanınması haqqında 1997-ci il tarixli 11 bölmədən ibarət olan Konvensiyanın Preambulasında Tərəflər təhsil hüququnun insan hüququ olduğunu qəbul edərək onu fərd və cəmiyyət üçün mədəni və elmi sərvət mənbəyi hesab edir, ali təhsilin sülh, qarşılıqlı anlaşma və tolerantlığın təşviqində, xalqlar və millətlər arasında qarşılıqlı etimadın yaradılmasında mühüm rol oynadığını qəbul edirlər. Həmçinin sənəddə ali təhsil sahəsi ilə bağlı anlayışlar, bu istiqamətdə Hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətləri, kvalifikasiyaların qiymətləndirilməsi ilə bağlı əsas prinsiplər, Ali təhsil almaq imkanı verən ixtisasların və təhsil müddətlərinin tanınması, qaçqın və məcburi köçkünlərin sahib olduqları ixtisasların tanınması, habelə ali təhsil müəssisələrinin, proqramlarının qiymətləndirilməsi və tanınma məsələlərinə dair məlumat, icra mexanizmləri və s. müddəalar geniş təhlil edilir [11]. Avropa Birliyi Əsas Hüquqlar Xartiyasının 13-cü maddəsində akademik

azadlığa hörmət edilməsinin vacibliyi vurğulanır, 14-cü maddədə pulsuz icbari təhsil də daxil olmaqla hər kəsin peşə və davamlı təhsil almaq hüququ tanınır, valideynlərin övladları üçün öz dini, fəlsəfi və pedaqoji əqidələrinə uyğun təhsil və tədris seçmək azadlığı müəyyən olunur. 21-ci maddədə isə təhsildə ayrı seçkiliyin qadağan olduğu vurğulanır [10]. Müvafiq sənədlərdən başqa, regionda Universitetlərə Qəbul üçün Diplomların Ekvivalentliyi üzrə 1953-cü il Avropa Konvensiyası və onun 1964-cü il tarixli 49 sayılı Protokolu, Universitet təhsili müddətlərinin bərabərliyi haqqında 1956-cı il Avropa Konvensiyası, Universitet Kvalifikasiyalarının Akademik Tanınması üzrə 1959-cu il Avropa Konvensiyası, Avropa Regionuna aid olan dövlətlərdə ali təhsillə bağlı təhsillərin, diplomların və dərəcələrin tanınması haqqında 1979-cu il Konvensiyası, Universitet təhsili müddətlərinin ümumi ekvivalentliyi haqqında 1990-cı il Avropa Konvensiyası, YUNESKO çərçivəsində qəbul edilmiş və Avropada akademik tanınmanı qismən əhatə edən Aralıq dənizi ilə həmsərhəd Ərəb və Avropa Dövlətlərində ali təhsildə təhsilin, diplomların və dərəcələrin tanınması haqqında 1976-cı il Beynəlxalq Konvensiya, Aralıq dənizi ilə həmsərhəd ərəb və Avropa dövlətlərində ali təhsilin, diplomların və dərəcələrin tanınması haqqında 1976-cı il Beynəlxalq Konvensiyası və s. sənədlər də qəbul olunmuşdur.

Sadalanan regional müqavilələrdən başqa, Avropa Şurası tərəfindən üzv dövlətlərdə təhsil hüququnun tənzimlənməsi məqsədilə yumşaq hüquq normalarına aid edilən Tövsiyələr də qəbul edilmişdir. Bu aktlar sırasında 2012-ci il tarixli Keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsinə dair Tövsiyə, 2000-ci il tarixli Avropada qaraçı uşaqlarının təhsili üzrə Töv-

siyə, 2009-cu il tarixli Avropada qaraçıların və səyahətçilərin təhsili üzrə Tövsiyə, 2007-ci il tarixli Ali təhsil və tədqiqat üçün ictimai məsuliyyətə dair tövsiyə, 2007-ci il tarixli Təhsildə gender meynstriminə dair Tövsiyə, 2010-cu il tarixli Demokratik Vətəndaşlıq və İnsan Hüquqları üzrə Təhsil üzrə Avropa Şurasının Xartiyasına dair Tövsiyə və s.-lərini qeyd edə bilərik.

B. Amerika regionunda təhsil hüququnun nəzəri əsası.

Bu regionda da təhsil hüququ müəyyən aktlar vasitəsilə tənzimlənir. Amerika Dövlətləri Təşkilatının 1967-ci il tarixli Nizamnaməsinin 49-cu maddəsinin tələblərinə görə, Üzv dövlətlər milli qanunvericiliklərinə müvafiq olaraq təhsil hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün əllərindən gələni edirlər, həmçinin məktəb yaşındakı uşaqlar üçün təhsil məcburidir və bu dövlət tərəfindən təmin edildikdə ödənişsizdir, orta və ali təhsil sosial təkmilləşdirmə məqsədi ilə hamı üçün əlçatan olmalı və genişləndirilməlidir. Nizamnamənin 50-ci maddəsində isə savadsızlığın qarşısının alınması məqsədilə təhsil və bu istiqamətdə informasiya vasitələrinin istifadəsinin təşviqi istiqamətində dövlətlər üçün öhdəliklər müəyyən olunur [7].

İnsan Hüquqları üzrə Amerika Konvensiyasına 1988-ci il tarixli Əlavə San Salvador Protokolunun 13-cü maddəsi də təhsil hüququ adlanaraq regionda müvafiq sahəni tənzimləyir. Maddənin tələblərində hər kəsin təhsil hüququnun olması ilə bərabər, insan şəxsiyyətinin və insan ləyaqətinin hərtərəfli inkişafına yönəldiyi və insan hüquqlarına, ideoloji plüralizmə, əsas azadlıqlara, ədalətə və sülhə hörməti gücləndirdiyi də qeyd olunur. Habelə, maddənin məzmununda təhsil hüququ layiqli

mövcudluğa nail olmağın başlıca şərti hesab edilir ki, burada da, təbii ki, söhbət layiqli həyat hüququndan gedir. Həmçinin təhsilin icbari, əlçatan, ödənişsiz olması, valideynlərin uşaqlarına veriləcək təhsil növünü seçməkdə üstünlük hüquqları müəyyən olunur. 13-cü maddə isə Hər bir uşağın ən azı ibtidai sinifdə pulsuz və icbari təhsil alması və təhsil sisteminin daha yüksək pillələrində təhsilini davam etdirməsinə dair müddəalar yer alır [2].

Regionda təhsil hüququnu tənzimləyən digər bir sənəd kimi 2001-ci il tarixli Amerikalara Demokratik Xartiyasının 16-cı maddəsində təhsil demokratik təsisatların gücləndirilməsi, insan potensialının inkişafı, yoxsulluğun azaldılması, xalqlar arasında anlaşmanın təşviqinin əsas şərti hesab edilir, təhsilin qızlar, qadınlar, kənd sakinləri və azlıqlar da daxil olmaqla hər kəsə əlçatanlığının əsas məqsədlərdən biri olduğu vurğulanır [16].

C. Afrikada təhsil hüququnun nəzəri əsası.

Afrika regionunda təhsil hüququnun əsas təsbitinə İnsan Hüquqları üzrə 1981-ci il Afrika Xartiyasının 17 və 25 maddələrində rast gəlirik. 17-ci maddəyə görə, hər bir şəxsin təhsil almaq hüququ tanınır, 25-ci maddədə isə Xartiyanın iştirakçısı olan dövlətlər üçün tədris və təhsil sahəsində öhdəliklər müəyyən olunur [3].

Regionda qüvvədə olan Uşaq Hüquqları və Rifahı üzrə 1990-cı il Afrika Xartiyasının Təhsil adlanan 11-ci maddəsinin birinci bəndində hər bir uşağın təhsil almaq hüququ müəyyən olunur, 2-ci bənddə isə uşağın təhsilinin onun şəxsiyyətinin, istedadının, əqli və fiziki qabiliyyətlərinin tam potensialı daxilində təşviqinə, beynəlxalq və regional sə-

nədlərə müvafiq insan hüquqlarına və əsas azadlıqlarına hörmətin gücləndirilməsinə, əxlaqının, ənənəvi dəyərlərinin və mədəniyyətlərinin qorunması və gücləndirilməsinə, tolerantlıq, dialoq, qarşılıqlı hörmət və dostluq anlayışı ruhunda azad cəmiyyətdə məsuliyyətli həyata hazırlanmasına, ətraf mühitə və təbii ehtiyatlara hörmətin inkişafına, uşağın ilkin tibbi yardım haqqında anlayışının təşviqinə və s. yönəldilməli olduğu müəyyən olunur, 3-cü bənddə dövlətlərin bu sahədə vəzifələri sadalanır. Müvafiq maddənin 5-ci bəndində isə iştirakçısı dövlətlərin məktəbə və ya valideyn intizamına məruz qalan uşağa bu Xartiyaya uyğun olaraq, insanpərvərliklə və uşağın xas ləyaqətinə hörmətlə yanaşılmasını təmin etmək üçün bütün lazımi tədbirləri görməyə borclu olduğu göstərilir. 7-ci bəndin məzmununda təhsilini başa vurmazdan əvvəl hamilə qalan uşaqların hüquqları və fərdi imkanları əsasında təhsillərini davam etdirmələrini təmin etmək üçün bütün lazımi tədbirlər sadalanır [4].

Afrikada qadınların hüquqları və insan hüquqlarına dair Afrika Xartiyasına 2003-cü il tarixli Əlavə Protokolun 12-ci maddəsi qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırması, təhsil və təlim sahəsində bərabər imkanlar və çıxışların təminatı, bərabərsizliyin aradan qaldırılması, qadınlar, xüsusilə qız uşaqlarının hər cür zorakılıqdan, o cümlədən məktəblərdə və digər təhsil müəssisələrində cinsi qısnamalardan qoruması və bu cür hərəkətləri törədənlərə qarşı sanksiyalar, zorakılığa və cinsi qısnamalara məruz qalan qadınların məsləhət və reabilitasiya xidmətlərinə çıxışı, gender həssaslığı, qadınlar arasında savadlılığın təbliği, elm və texnologiya sahələrində qadınlar üçün təhsil və təlimin təşviqi, qızların məktəblərə və digər təhsil müəssisələrinə qəbulu

və saxlanması, məktəbi vaxtından əvvəl tərk edən qadınlar üçün proqramların təşkili və s. müddəalar geniş yer alır [17].

2006-cı il tarixli Afrika Gənclər Xartiyasının 13-cü maddəsi də hər bir gəncin keyfiyyətli təhsil hüququnun tanıyır və bu istiqamətdə geniş müddəaları özündə əks etdirir. Xartiyanın 20-ci maddəsi isə iştirakçı dövlətlər üçün əxlaq və ənənəvi dəyərləri təşviq etmək və qorumaq məqsədilə gənclərin təhsil alması və işləməsinə dəstəkləyir, iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafı sürətləndirmək vasitəsi kimi bütün təhsil formalarında Afrika dillərində tədrisin tətbiqi və intensivləşdirilməsi məqsədilə dövlətlər üçün vəzifələr müəyyən edir [6].

Afrikada Məcburi Köçkünlərin Müdafiəsi və Yardımı üzrə 2009-cu il Afrika İttifaqı Kampala Konvensiyasının 9-cu maddəsinin 2-ci bəndinin b yarım-bəndində təhsil hüququ da daxil olmaqla Məcburi köçkünlərə qida, su, sığınacaq, tibbi xidmət və digər səhiyyə xidmətləri, kanalizasiya, təhsil və hər hansı digər zəruri sosial xidmətlər daxil olmaqla, adekvat humanitar yardımını mümkün qədər və mümkün qədər ən az gecikdirməklə təmin etmək və lazım gəldikdə, belə yardımını yerli və qəbul edən icmalara çatdırmaq vəzifəsi müəyyən olunmuşdur [5].

D. Asiyada təhsil hüququnun nəzəri əsası.

Asiya regionunda Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası tərəfindən 2012-ci ildə qəbul edilmiş ASEAN İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 27-ci maddəsində uşaqlar və gənclərin təhsilinə mane ola biləcək işlərdə işlədənlərin qanunla cəzalandırılması, 31-ci maddədə isə hər həsini təhsil hüququ, ibtidai təhsilin icbari, ödənişsiz və əlçatan olması, təhsilin insan şəxsiyyətinin tam inkişafına

və onun ləyaqətini hiss etməsinə yönəldilməsinə dair müddəalar yer alır [9].

E. Ərəb ölkələri çərçivəsində təhsil hüququnun nəzəri əsası

Bu regionda təhsil hüququ İnsan Hüquqları üzrə 2004-cü il Ərəb Xartiyasının 40 və 41-ci maddələri ilə tənzimlənir. Belə ki, 40-cı maddənin 4-cü bəndində əlil şəxslərin təhsil hüquqları müəyyən olunur, 41-ci maddədə savadsızlığın aradan qaldırılması dövlətin məcburi vəzifəsi kimi müəyyən olunaraq təhsil almaq hər kəsin hüququ kimi bəyan olunur, ibtidai və əsas səviyyələrdə ödənişsiz, məcburi, əlçatanlığı, gender həssaslığı, insan hüquqları və əsas azadlıqlar prinsiplərini formal və qeyri-rəsmi təhsil kurikulumlarına, təhsil və təlim proqramlarına daxil edilməsi, yaşlıların təhsili üzrə milli planlar hazırlanması iştirakçı dövlətlərin əsas vəzifəsi kimi müəyyən olunur [8].

III. Nəticə

Tədqiqat boyu apardığımız təhlillər bizə aşağıdakı nəticələrə gəlmək barədə əsaslı səbəblər tədqim edir:

– ayrı-ayrı regionlarda təhsil hüququnun tanınması müxtəlif normativ aktlar səviyyəsində həyata keçirilsə belə, onların hamısı vahid məqsədə – insanların rifah halının yüksəldilməsi məqsədinə xidmət edir və təhsil bu rifahın başlıca elementlərindən hesab olunur;

– bütün regionlarda qanunverici təhsilin ödənişsiz, məcburi, əlçatan, bərabər olmasını ən başlıca prioritet kimi müəyyən edərək region dövlətləri üçün bu istiqamətdə mühüm öhdəliklər formalaşdırır;

– Avropa regionunda bərabərlik, əlçatanlıq, məcburilik və s. prinsiplərlə paralel təhsilin tolerant olmasına önəm verilir, valideynlərin öz din, dil, mənşə, dünya görüşü və s. faktorlara

əsasən övladları üçün təhsil növü və forması seçməkdə üstünlük hüququ tanınır;

– Afrika regionunda təhsil Afrika dövlətlərinin bərabərliyinə yönəlmiş əsas meyarlardan biri hesab edilir, qadınların təhsil hüquqları və gender həssaslığı xüsusilə vurğulanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Rəhimova M.S. Layiqli həyat hüququnun elementini kimi təhsil hüququnun beynəlxalq müqavilə əsası // Qanun hüquq jurnalı, No 03 (365), Bakı, 2025, s. 34-42.
2. Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights Protocol of San Salvador. URL: <https://cidh.oas.org/basicos/french/e.sansalvador.htm>
3. African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 21 October 1986. URL: <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/04/AFRICAN-BANJUL-CHARTER-ON-HUMAN-AND-PEOPLES-RIGHTS.pdf>
4. African Charter on the Rights and Welfare of the Child. 29 November 1999. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf
5. African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa (Kampala Convention). 2009. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-treaty-kampala_convention.pdf
6. African Youth Charter. 2006. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/7789-treaty-0033_-_african_youth_charter_e.pdf
7. American Convention on Human Rights. 22 November 1969, Costa Rica. URL: <https://cidh.oas.org/Basicos/English/Basic3.American%20Convention.htm>
8. Arab Charter of Human Rights. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/551368?v=pdf#fil es>

9. Asean Human Rights Declaration. 2012. URL: <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2019/02/2012-ASEAN-Human-Rights-Declaration-1.pdf>
10. Charter of Fundamental Rights of the European Union. 2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
11. Convention on The Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region. Lisbon, 11.IV.1997. No. 165. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-recognition-qualifications-concerning-higher-education-european-region>
12. European Charter for Regional or Minority Languages Strasbourg, 5.XI.1992. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2022/07/europeancharterforregionallminoritylanguages1992.pdf>
13. European Convention on the Legal Status of Migrant Workers. Strasbourg, 24.XI.1977. URL: <https://rm.coe.int/1680077323>
14. European Social Charter. URL: <https://rm.coe.int/the-european-social-charter-treaty-text/1680799c4b>
15. Framework Convention for The Protection of National Minorities and Explanatory Report. URL: <https://rm.coe.int/16800c10c>
16. Inter-American Democratic Charter. URL: https://www.oas.org/en/democratic-charter/pdf/demcharter_en.pdf
17. Protocol to the African Charter on Human and People's Rights on the Rights of Women in Africa. 11 July 2003. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf
18. Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Paris. 20.III.1952. URL: <https://european-court.org/en/documents/council-of-europe/convention-for-the-protection-of-human-rights/protocol-no1/>

**CAN WE TALK ABOUT A DECENT STANDARD OF LIVING
FOR PEOPLE WITHOUT ADEQUATE PROVISION OF THE RIGHT
TO EDUCATION IN THE REGIONS? THIS IS ABSURD**

Rahimova Melekkhanim Seyfulla gizi

The right to education, as one of the crucial rights that determine the satisfaction of human cultural needs and influence in society, is manifested in people's acquisition of science, education, knowledge and expression of will in social frameworks. This right is aimed at respecting the spiritual and cultural life of people, a decent standard of living, their development, respect for human rights and fundamental freedoms, and plays the role of an indispensable tool for the implementation of other rights. The right to education, in addition to being included in detail in international treaties, also has a broad treaty basis in the regional framework. The article examines the regional treaty basis of the right to education as an essential element of the complex right to a decent life, which has been widely studied by the author in previous research works. The author, while analyzing regional legislation in detail, also identifies the distinctive features of these regional treaties.

Keywords: right to a decent life, right to education, adequate standards, regional agreement, regional regulation, decent standard of living, education, teaching.

**МОЖНО ЛИ ГОВОРИТЬ О ДОСТОЙНОМ УРОВНЕ ЖИЗНИ
ЛЮДЕЙ БЕЗ ДОСТАТОЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВА
НА ОБРАЗОВАНИЕ В РЕГИОНАХ? ЭТО АБСУРД**

Рагимова Мелекханым Сейфулла кызы

Право на образование как одно из важных прав, обеспечивающее удовлетворение культурных потребностей человека и его влияние в обществе, проявляется в приобретении людьми знаний, образования, знаний, волеизъявлении в социальных рамках. Это право направлено на духовную и культурную жизнь людей, достойный уровень жизни, развитие, соблюдение прав человека и основных свобод и играет незаменимую роль в реализации других прав. Право на образование, помимо того, что подробно прописано в международных договорах, также имеет широкую договорную основу в региональном плане. В статье рассматривается региональная договорная основа права на образование как важного элемента комплексного права на достойную жизнь, которое подробно изучалось автором в предыдущих исследованиях. Автор не только дает подробный анализ регионального законодательства, но и выявляет отличительные черты данных региональных соглашений.

Ключевые слова: право на достойную жизнь, право на образование, адекватные стандарты, региональное соглашение, региональное регулирование, достойный уровень жизни, образование, обучение.

**Bölgelerde yeterli eğitim hakkı sağlanmadan insanların hak ettikleri
yaşam standardından bahsetmek saçma mıdır? Bu saçmadır**

Rahimova Melekhanım Seyfulla gızı

İnsanın kültürel ihtiyaçlarının karşılanması ve toplumdaki etkisini sağlayan önemli haklardan biri olan eğitim hakkı, insanların bilim, eğitim, bilgi edinme ve sosyal çevrelerde iradelerini ifade etme biçiminde kendini gösterir. Bu hak, insanların manevi ve kültürel yaşamını, insanca bir yaşam standardını, gelişimini, insan haklarına ve temel özgürlüklere saygıyı hedeflemektedir ve diğer hakların uygulanmasında vazgeçilmez bir araç rolünü oynamaktadır. Uluslararası antlaşmalarda ayrıntılı olarak yer almasının yanı sıra, eğitim hakkı bölgesel çerçevede de geniş bir sözleşmesel temele sahiptir. Bu makale, yazarın önceki araştırma çalışmalarında geniş bir şekilde incelediği, insanca yaşam hakkının karmaşık yapısının önemli bir unsuru olan eğitim hakkının bölgesel sözleşmesel temelini incelemektedir. Yazar, bölgesel mevzuatı ayrıntılı olarak analiz ederken, bu bölgesel anlaşmaların ayırt edici özelliklerini de belirlemiştir.

Anahtar kelimeler: insana yakışır bir yaşam hakkı, eğitim hakkı, yeterli standartlar, bölgesel anlaşma, bölgesel düzenleme, insana yakışır yaşam standardı, eğitim, öğretim.

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ SİSTEMİNDƏ ELEKTRON PLATFORMALARIN TƏTBİQİ: HÜQUQİ ASPEKTLƏR

Hacıyev Həbib Bəhrüz oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.
e-mail: h.hajiyev@hotmail.com

İnnovativ texnologiyaların inkişafı və transformasiyası, digər fəaliyyət sahələri kimi, dövlət idarəçiliyini təkmilləşdirir, vətəndaşlarla dövlət qurumları arasında yeni ünsiyyət formalarının sintezini yaradır. Təsadüfi deyil ki, son illərdə elektron idarəetmə, elektron hökumət və s. bu kimi mövzular üzrə elmi tədqiqatların sayı kifayət qədər artmışdır. Məqalədə dövlət idarəçiliyi fəaliyyətində elektron platformaların tətbiqi xüsusiyyətləri müəyyən edilir, müvafiq qərarların qəbulu zamanı elektron platformaların tətbiqi şərtləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, elektron texnologiyaların tətbiqi cəmiyyətdə sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərə gətirib çıxaran, vətəndaşlarla dövlət orqanları arasında yeni qarşılıqlı əlaqə formatlarını yaranan dinamik sistemə əsaslanmalıdır.

Açar sözlər: e-idarəetmə, elektron hökumət, dövlət idarəçiliyi, onlayn xidmətlər, elektron platformalar, texnoloji həllər.

Rəqəmsal eraya keçid dövründə informasiya texnologiyaları bütün sahələrə öz təsirini göstərir. Bu sahələrdən biri kimi dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində elektron platformaların tətbiqi çıxış edir. Qloballaşan vahid informasiya cəmiyyətinin yaranması prosesinin başlanğıcını qoyan, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları əsri kimi tanınan XXI əsrdə vətəndaş-məmur münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ənənəvi idarəetmənin yaranmış tələbatlara cavab verməməsi yeni dövlət idarəçiliyinin ("elektron dövlət", "elektron hökumət" və s. bu kimi layihələr) yaranmasını labüd etmişdir (2).

Müasir həyatda elektron platformalar yeni münasibətlər sisteminin yaranmasına vəsilə olduğundan və hətta ənənəvi əlaqələr sistemini dəyişdirə bildiyindən dövlət idarəçiliyi sferası da bu təsirlərdən kənarda qalmır. Hər hansı bir proses kimi, xarici mühitin getdikcə dəyişkən olduğu bir şəraitdə, dövlət idarəçiliyi prosesi də dövrün çağırışlarına uyğun olan dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin bu münasibətlər sferasında onun tətbiqi xüsusi yanaşma tələb edir, çünki dövlət idarəçiliyi elə bir fəaliyyət zonasıdır ki, burada eksperiment məqsədli layihə və proqramların həyata keçirilməsinə xeyli dərəcədə həssas yanaşılması tələb olunur.

Belə şəraitdə dövlət idarəetmə orqanlarına, xüsusən, ali dövlət hakimiyyəti orqanlarına yüksək dərəcədə çeviklik, həssaslıq, vəziyyəti tənzimləmək və sabitləşdirmək kimi bacarığını nümayiş etdirə bilmək zərurəti yaranır. Bürokratikləşmə, hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi, ciddi iyerarxiya sisteminin mövcudluğu ilə xarakterizə olunan dövlət idarəçiliyi üçün belə bir şəraitdə münasibətlərin tənzimlənməsinin üsul və vasitələrin yeniləndirilməsi, o cümlədən məqsəd və vəzifələrinin manevr edilməsi və ya vəziyyətə uyğunlaşdırılması heç də asan olmur. Vətəndaşlar əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün internet resurslarında məlumatların axtarılması sahəsində daha geniş imkanlar əldə

edirlər. Bununla yanaşı, elektron platformaların dövlət idarəçiliyi münasibətlərinə tətbiq olunması dövlət nəzarətinin artması, rəqəmsal dövlət xidmətlərinə qeyri-bərabər çıxış, istifadəçilər arasında rəqəmsal savadlılığın olmaması kimi mənfi nəticələri də doğura bilər.

Qeyd edilən situasiyalar dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesində layihə əsaslı idarəetmənin tətbiqinə ehtiyac yaradır. Sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi transformasiya sferasında texnoloji dəyişikliklərə və müasir dövr çağırışlarına əsaslanan dövlət idarəetmə sisteminin dəyişikliyi müvafiq mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə və idarəetmə səmərəliliyinin artırılmasına yönəlidir. Dəyişikliklərin prioritet istiqamətləri isə dövlət idarəetmə mexanizmlərinin elektronlaşdırılması, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinin avtomatlaşdırılması, innovativ məlumatların idarə edilməsi modellərinin hazırlanması və tətbiqi, dövlət qulluğu ilə vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı səmərəli əlaqə sisteminin yaradılması, məlumatların toplanması, emalı və saxlanması əsaslanan dövlət orqanları fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və s. sayılır.

Məlum olduğu kimi, elektron idarəetmə informasiya cəmiyyətinin inkişafından törəyən alət sayılır və onun həyata keçirilməsi açıq və şəffaf dövlət idarəçiliyi təminatında mühüm rola malikdir. Dövlət idarəçiliyində açıqlıq, şəffaflıq, dürüstlük və bu kimi digər meyarlar hüquqi və demokratik ölkə, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda əsas göstəricilər sayılır. Digər tərəfdən, elektron idarəetmənin həyata keçirilməsi zərurəti təkcə informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı olmayıb, həm də dövlətin öz vətəndaşları ilə daha yaxın və birbaşa ünsiyyət qurmaq zərurətindən irəli gəlir. Bu

məqsədə nail olmaq üçün dövlət idarəçiliyində elektron platformaların, habelə rəqəmsal transformasiya proseslərinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması, bu proseslərə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi lazımdır. Yeni texnologiyalar ictimaiyyətlə dövlət qurumları arasında səmərəli kommunikasiyaların qurulması aləti olaraq dövlət idarəçiliyi fəaliyyətində qərarların qəbulu mexanizmlərinə fəal şəkildə inteqrasiya olunur. Elektron platformalar müxtəlif münasibətlərin həlli zamanı ictimai həyatın fərqli sahələrində qarşılıqlı əlaqə sisteminin yaradılmasına imkan verir. Bu platformalar mübadilə proseslərini sürətləndirir, nəticələrin monitorinqinin və qiymətləndirilməsinin aparılmasına kömək edir və şəffaf xidmətlər göstərilməsi sistemini yaradır.

Bu məqsədlə dövlət idarəetmə sisteminə elektron texnoloji həllərin tətbiqi perspektivlərinin, qərarların qəbulu zamanı rəqəmsal platformaların tətbiqi xüsusiyyətlərinin, dövlət idarəçiliyinin rəqəmsallaşdırılmasına çəkilən xərclərin effektivliyinin müəyyən edilməsi, ölkənin maliyyə fəaliyyətinin sosial təsirlərlə müqayisə edilməsi, rəqəmsal hökumət mühitinin inkişafının sürətləndirilməsinə töhfə verəcək tövsiyələrin hazırlanması, bu kontekstdə rəqəmsal platformaların iş xüsusiyyətlərinin, dövlət idarəetmə sisteminin rəqəmsal transformasiyasının üstün və mənfi cəhətlərinin və prosesə təsir edən amillərin öyrənilməsi zəruri sayılır. Elektron platformaların tətbiqi, transformativ dəyişikliklər, şübhəsiz, onlayn xidmətlərin miqyasının genişləndirilməsi üçün yeni strukturlaşdırmanın yaradılmasını zəruri edir və bununla da dövlət idarəçiliyinin təşkilati strukturlarına öz təsirini göstərir. Bu kontekstdə dövlət idarəçiliyi sisteminə baş verən də-

yışıqlıqlar, ilk növbədə, bürokratik yükün azalması ilə nəticələnir.

Dövlət idarəetmə sistemində elektron platformaların tətbiqi ilə bağlı baş verən mərhələli dəyişikliklər hakimiyyət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlərin qarşılıqlı əlaqə formatını dəyişir. Rəqəmsal platformalar vətəndaşlara sorğu vermək, onların rəy və fikirlərini öyrənmək, müzakirələrdə, qərarların qəbulunda iştirak etmək, dövlət xidmətləri ilə bağlı rəyləri bildirmək imkanı verən kommunikasiya kanalı kimi xidmət edir. Məlumatların dövlət (hökumət) saytlarında, portallarında, o cümlədən elektron platformalarda dərc edilməsi vətəndaşlara maariflənmək, dövlət idarəçiliyi üzrə qərarların qəbul edilməsində iştirak etmək, bu proseslərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək imkanını verir. Dövlət idarəçiliyi üzrə əməliyyatlarda şəffaflığın artırılması həm onlayn, həm də oflayn formatlarda idarəetmə qərarlarının qəbulunun effektivliyinə öz töhfəsini verir. Bununla belə, müasir dövrdə dünyanın hətta inkişaf etmiş ölkələrində vətəndaşların onlayn xidmətlərə bərabər çıxışının təmin edilməsi sahəsində bir sıra problemlər həll olunmamış qalır. Bundan başqa, bu tətbiqlər zamanı dövlət qurumlarına kommunikasiya kanalları vasitəsilə daxil olan vətəndaş rəylərinə operativ reaksiyanın verilməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklərin olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Elektron idarəetmə - sənədlər, vətəndaşların müraciətləri, arayışlar, lisenziyalar və fiziki şəxsin fəaliyyətini leqallaşdıran digər müəyyən aktlarla işin avtomatlaşdırılmasıdır. Elektron idarəetmə anlayışının istifadəsi zamanı "elektron hökumət" anlayışına da tez-tez müraciət olunur. Yeri gəlmişkən, "elektron hökumət" termininin özü ilk dəfə Birləşmiş

Ştatlarda, 1990-cı illərin sonlarında, Milli Elm Fondu tərəfindən qabaqcıl texnologiyalardan istifadə proqramı çərçivəsində istifadə edilmişdir. ABŞ-da informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə dövlət xidmətlərinin idarə edilməsi və təqdim olunması işlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə 2002-ci ildə Elektron Hökumət Aktı qəbul edilmişdir.

Hazırda bu mexanizm dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uğurla tətbiq olunur. "Elektron hökumət" texnologiyalarından istifadə etməyə görə Cənubi Koreya, Sinqapur, ABŞ, Böyük Britaniya, Danimarka lider ölkələr siyahısındadır. Həmin ölkələr idarəetməni internet üzərindən həyata keçirməklə bu sahədə qısa vaxtda böyük inkişaf əldə ediblər. Bu uğurlu beynəlxalq təcrübə Azərbaycana da gətirilib. Azərbaycan MDB məkanında "elektron hökumət" layihəsinə start verən ilk ölkələrdəndir (1). Rusiya Federasiyasında bu termin ilk dəfə 2000-ci ildə ölkə hökumətinin Aparatı tərəfindən təşkil olunmuş onlayn dövlət idarəçiliyi konfransında müzakirə edilmiş və 2008-ci ildə elektron hökumət konsepsiyasının qəbulu ilə praktiki tətbiqinə başlanılmışdır (5).

"Elektron hökumət" anlayışı ilə bağlı konsensus yoxdur. Bu, ilk növbədə, "elektron hökumət" termininin müxtəlif ölkələrdə və müxtəlif normativ aktlarda fərqli məzmununda təsbit olunması ilə əlaqədardır. Lakin aydındır ki, elektron hökumət - dövlət orqanlarının vətəndaşlara və biznes qurumlarına informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə xidmət göstərməsidir. Başlıca məqsəd dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, operativliyin yüksəldilməsi və vətəndaşlarla, biznes qurumları ilə, həmçinin öz aralarındakı münasibətlərin

daha asan, sadə və şəffaf formada həyata keçirilməsinə nail olmaqdır (1).

“E-government” termininin tərcüməsinin kifayət qədər çətin olduğunu göstərən müəlliflərin fikrinə, “elektron hökumət” həmin sözün tərcüməsinin mümkün variantlarından yalnız biridir. “Government” sözü “idarəetmə”, “internet idarəetməsi”, “elektron hökumət”, “rəqəmsal hökumət”, “onlayn hökumət”, “elektron dövlət aparatı”, “elektron dövlət infrastrukturunu”, “informasiya cəmiyyəti dövləti” və s. kimi də tərcümə edilə bilər. Buna görə də bir çox alimlər “elektron hökumət” və “elektron idarəetmə” anlayışlarını bir-biri ilə eyniləşdirirlər (3).

Elektron hökumət konsepsiyasının özü bir-biri ilə əlaqəli (və eyni zamanda müstəqil) iki layihədən ibarətdir. Bunlar korporativ şəbəkənin analoqu olan daxili hökumət informasiya infrastrukturunu və vətəndaşlar və təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə olan xarici informasiya infrastrukturudur. İdarəetmə qərarlarının qəbulunu asanlaşdıran elektron platformaların tətbiqinin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi üçün metodların kombinasiyası üsulu tətbiq edilir. Bu məqsədlə isə, adətən, dövlət orqanlarının statistik məlumatlarından, rəsmi saytlardan və rəqəmsal platformalardan alınan məlumatlardan, konsaltinq şirkətlərinin rəylərindən və sairədən istifadə edilir (4).

Elektron texnoloji həllərin tətbiqi ilə idarə olunan dövlət idarəetmə sistemindəki dəyişikliklərin məzmununu və xüsusiyyətləri, əsas etibarilə, hökumət strukturlarının formal xüsusiyyətlərindən, iyerarxik səviyyədə (mərkəzi, yerli), maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığın keyfiyyətindən, dövlət xidmətlərinin və milli iqtisadi inkişafın optimallaşdırılması

proseslərindən asılıdır. Texnoloji həllər fərdlər, təşkilatlar və dövlət qurumları arasında münasibətlərin optimallaşdırılmasına gətirib çıxarır, cəmiyyətdə mövcud olan neqativ halların, o cümlədən korrupsiyanın, bürokratik əngəllərin və sairənin azalmasına xidmət edir. Bu baxımdan rəqəmsal transformasiyanın sinergetik təsiri, elektron platformaların dövlət idarəetmə sisteminə tətbiqi dövlət qurumlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli və inzibati proseslərin səmərəliliyinin artırılması üçün faydalı sayılır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, elektron platformalarla bağlı münasibətləri tənzim edən normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi prosesi heç də həmişə sürətli getmir. Bu transformasiya texnoloji, strateji və sosial-mədəni dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin daimi prosesidir, əsasən, sistemləşdirməyə, məlumatların təhlilinə və tətbiqinə əsaslanır.

Dövlət idarəçiliyinin elektron transformasiyası (hazırda daha çox rəqəmsal transformasiya ifadəsindən istifadə olunur) dövlət orqanlarının inzibati fəaliyyətində (prosedurlarda) və onların xarici aktorlarla qarşılıqlı əlaqələrində dəyişiklikləri ehtiva edən anlayışdır. Dəyişikliklərin əsas katalizatoru ictimai xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı istifadəçilərin gözləntilərini dəyişdirən və onlara çatdırılması üçün innovativ yollar təklif edən rəqəmsal platforma həllərinin tətbiqidir. Dövlət idarəçiliyi proseslərinin rəqəmsallaşması elektron texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yaranan, siyasi sistemin və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı ilə şərtlənən dəyişiklikləri əhatə edir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyalar artıq ənənəvi dövlət idarəetmə sistemlərinin və bütün sosial-iqtisadi münasibətlər mühitinin dövlət, biznes və cəmiyyət

arasında qarşılıqlı əlaqənin daha təkmil formalarına çevrilməsi üçün ilkin şərtlər yaradır (6).

Dövlət idarəçiliyi üzrə qərarların qəbul edilməsinin rəqəmsal transformasiyası texnoloji infrastrukturun mövcudluğu, rəqəmsal savadlılığın inkişafı və vətəndaşların rəqəmsal bacarıqlarının artması ilə şərtlənir. Bu, eyni zamanda, korrelyasiya xarakterli prosesdir, başqa sözlə, rəqəmsal dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi paralel olaraq onlara tələbatı artırır. İnnovativ texnologiyaların inkişafı və rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsi dövlət idarəçiliyində qərar qəbuletmə sistemində dəyişiklikləri stimullaşdırır. Rəqəmsal platformalar və proqram təminatları kimi innovativ texnoloji həllərin işlənilib hazırlanması və tətbiqi dövlət-hökumət orqanları ilə vətəndaş cəmiyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaxşılaşdırılması üçün innovativ texnologiyaların təcrübədən keçirilməsinə və praktiki tətbiqinə yönəlmiş dövlət orqanlarında qərarların qəbulunu asanlaşdırır. Rəqəmsal platformaların tətbiqi ilə əlaqədar dövlət idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər daha geniş auditoriyaya məlumat verilməsi üçün yeni imkanlar açır.

Rəqəmsal platformaların tətbiqi, rəqəmsal texnoloji həllərin gətirdiyi dəyişikliklər dövlət idarəçiliyində qərar qəbuletmə formatını dəyişdirməklə yanaşı, qurumlararası elektron qarşılıqlı əlaqə proseslərinə də təsir göstərir. Rəqəmsal platformalar dövlət qurumları və maraqlı olan digər aktorlar arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdıraraq birgə idarəetməyə imkan verir. Dövlət idarəçiliyində qərarların qəbulu proseslərinin rəqəmsallaşdırılması qurumdaxili, qurumlararası, həmçinin xarici aktorlar arasında əlaqəni, məlumat mübadilə-

ləsini yaxşılaşdırır, getdikcə artmaqda və genişlənməkdə olan iş həcmindən irəli gələn vəzifələrin obyektiv və operativ həllinə daha az vaxtın sərf olunmasına kömək edir. Bununla belə, rəqəmsallaşmanın tətbiqinin həmişə əhəmiyyətli xərclərin azalması ilə müşahidə edilmədiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu, bir qayda olaraq, analoq və rəqəmsal proseslərin dublikat və paralel sistemlərinin saxlanılması üçün əlavə xərclərin tələb olunması ilə bağlı olur.

Elektron formatda göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyət və əlçatanlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları, xüsusən, Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumları tərəfindən ölkədə rəqəmsallaşdırmanın və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafının, tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətdə sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılması ilə bağlı xeyli işlər görülmüşdür. Bununla yanaşı, rəqəmsal həllər vasitəsilə hökumət və dövlət qurumları, biznes subyektləri və bütövlükdə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin daha da optimallaşdırılması, göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər sistemi hazırlanması üçün yeni innovativ yanaşmaların işlənilib hazırlanması prosesi davam etdirilməlidir.

Təcrübəyə əsasən effektiv elektron platformalar aktorlar arasında qarşılıqlı əlaqənin şəbəkə effektivinə əsaslanmaqla informasiya mübadiləsi proseslərini maksimum dərəcədə sadələşdirir və iştirakçı olan bütün tərəflər üçün xərcləri optimallaşdırır. Dövlət idarəçiliyi fəaliyyətində elektron qərar qəbuletmə plat-

formalarının tətbiqi qurumlararası əməkdaşlıq münasibətlərinin olmasını tələb edir. Fəal məlumat mübadiləsinə, səlahiyyət və məsuliyyətin bölüşdürülməsinə əsaslanan tərəfdaşlıq əlaqələri daha keyfiyyətli və daha səmərəli xidmət göstərilməsini şərtləndirir. Bundan başqa, qurumlar arasında əməkdaşlıq perspektivli proqram təminatı həllərinin müəyyən edilməsinə, müxtəlif kateqoriya xidmətlərin rəqəmsallaşdırılması və dövlət idarəçiliyi üzrə qərarların qəbul edilməsi zamanı zəruri olan texniki infrastrukturun inkişafına kömək edir. Əməkdaşlıq münasibətlərini, qarşılıqlı hüquq və vəzifələri müəyyən edən tənzimləyici sənədin olmaması dövlət idarəetmə sistemində rəqəmsal texnoloji həllərin tətbiqinə və konstruktiv əməkdaşlığa mane olur. Bu baxımdan rəqəmsal həllərin tətbiqi ilə bağlı qurumlararası əməkdaşlıq münasibətlərinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə tərəflər arasında qarşılıqlı öhdəlikləri müəyyən edən müvafiq tənzimləyici sənədin olması zəruri sayılır.

Dövlət idarəçiliyində elektron qərarların qəbul edilməsi platformalarının tətbiqi, məhsuldarlığı artıran və xərcləri azaldan proqram təminatlarından istifadə edilməsi əhalinin zəruri informasiyaya çıxışının və müvafiq xidmətlərin göstərilməsinin yaxşılaşdırılmasına, sənədləşmə və inzibati prosedurların rəqəmsallaşdırılmasının sürətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Burada xüsusi olaraq nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif texnoloji həllərin tətbiqinin nəticələrinin müqayisəli tədqiqi elektron layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı yarana bilən çətinliklər arasında oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsinə, dövlət idarəçiliyi sistemində göstərilən xidmətlərin rəqəmsallaşdırılmasından və qərar-

ların qəbul edilməsindən irəli gələn vəzifələrin daha konstruktiv həlli mexanizmlərinin tətbiqinə kömək edir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, elektron texnoloji həllərin tətbiqi nəticəsində yarana bilən dəyişikliklərin yalnız hüquqi deyil, həm də sosial-iqtisadi baxımdan təsirinin qiymətləndirilməsinə imkan verən metodologiyaların işlənilib hazırlanması zəruri sayılır. Bu, dövlət idarəçiliyinin rəqəmsal transformasiyası nəticəsində yaranan dəyişikliklərin ümumi faydasının müəyyən edilməsi üçün xeyli dərəcədə faydalıdır.

İstifadə olunmuş mənbələr

1. Dövrün tələbi - elektron idarəetmə / <https://modern.az/news/43377/1>.
2. Süleymanov M. Azərbaycan Respublikasında e-hökumətin yaranması və elektron idarəçiliyə dair qanunvericilik bazasının formalaşdırılması // Tarix və onun problemləri / История и её проблемы / History and its problems, 2024, №3, S. 230-235.
3. Акаткин Ю.М., Дрожжинов В.И., Ясиновская Е.Д. Эволюция моделей электронного правительства. Федерализм. № 4. 2016. С. 101-122.
4. Кошкин А.В., Щеглов М.Ю., Бит-Зая Г.А., Калинин А.С., Михалева Д.М. Антикризисная промышленная политика субъектов Российской Федерации в период пандемии COVID-19 // Финансы и управление. 2024. № 1. С. 12-38.
5. Распоряжение Правительства РФ от 6 мая 2008 г. № 632-п / <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/93274/>
6. Hauga N., Dan S., Mergel I. Digitally-Induced Change in the Public Sector: A Systematic Review and Research Agenda // Public Management Review. 2023.

**Применение электронных платформ в системе
государственного управления: правовой аспект**

Гаджиев Габиб Бахруз оглу,
доктор философии по праву.
Электронная почта: h.hajiyev@hotmail.com

Развитие и трансформация инновационных технологий, как и других сфер деятельности, совершенствуют государственное управление, создают синтез новых форм коммуникации граждан и государственных учреждений. Неслучайно в последние годы значительно возросло число научных исследований по таким темам, как электронное управление, электронное правительство и др. В статье выявляются особенности применения электронных платформ в деятельности органов государственного управления, рассматриваются условия применения электронных платформ при принятии соответствующих решений. Отмечается, что применение электронных технологий должно основываться на динамичной системе, приводящей к социально-экономическим и культурным изменениям в обществе, создающей новые форматы взаимодействия граждан и государственных органов.

Ключевые слова: электронное управление, электронное правительство, государственное управление, онлайн-сервисы, электронные платформы, технологические решения.

**Application of electronic platforms in the public
administration system: legal aspect**

Hajiyev Habib Bahruz oglu,
PhD in Law.
E-mail: h.hajiyev@hotmail.com

The development and transformation of innovative technologies, like other areas of activity, improves public administration, creates a synthesis of new forms of communication between citizens and state institutions. It is no coincidence that in recent

years the number of scientific research on such topics as electronic governance, electronic government, etc. has increased significantly. The article identifies the features of the application of electronic platforms in public administration activities, examines the conditions for the application of electronic platforms when making relevant decisions. It is noted that the application of electronic technologies should be based on a dynamic system that leads to socio-economic and cultural changes in society, creates new formats of interaction between citizens and state bodies.

Keywords: E-governance, electronic government, public administration, online services, electronic platforms, technological solutions.

Kamu yönetimi sisteminde elektronik platformların uygulanması: hukuki boyut

Hacıyev Habib Bahruz oğlu,
hukuk alanında felsefe doktoru.
E-posta: h.hajiyev@hotmail.com

Yenilikçi teknolojilerin gelişimi ve dönüşümü, diğer faaliyet alanları gibi, kamu yönetimini de iyileştirmekte ve vatandaşlar ile devlet kurumları arasında yeni iletişim biçimlerinin sentezini yaratmaktadır. Son yıllarda elektronik yönetim, elektronik devlet vb. konulardaki bilimsel araştırmaların sayısının önemli ölçüde artması tesadüf değildir. Makale, kamu yönetimi faaliyetlerinde elektronik platformların uygulanmasının özelliklerini belirlemekte ve ilgili kararların alınmasında elektronik platformların uygulanması için koşulları incelemektedir. Elektronik teknolojilerin uygulanmasının, toplumda sosyo-ekonomik ve kültürel değişimlere yol açan, vatandaşlar ile devlet kurumları arasında yeni etkileşim biçimleri yaratan dinamik bir sisteme dayanması gerektiği belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: e-yönetişim, elektronik devlet, kamu yönetimi, çevrimiçi hizmetler, elektronik platformlar, teknolojik çözümler.

DOI: 10.67052/BEEH6372

HAKİMLƏRİN TOXUNULMAZLIĞININ KONSTITUSION-HÜQUQİ ƏSASLARI KONTEKSTİNDƏ “TOXUNULMAZLIQ” VƏ “İMMUNITET” ANLAYIŞLARININ NİSBƏTİ

Axundova Könül Arif qızı,
“Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı
Səhmdar Cəmiyyətinin («AZAL») Milli
Aviasiya Akademiyasının doktorantı.
 e-mail: k.akhundova@akundoff.az

Məqalə hüquq elminin aktual problemlərindən biri olan “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarının nisbəti məsələsinə həsr olunmuşdur. Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu anlayışlar müxtəlif hüquq sahələrində fərqli məzmun və funksional xarakter daşıyır; bu isə öz növbəsində terminoloji qarışıqlığa, yanlış dərk edilməsinə səbəb ola bilər. Ensiklopedik mənbələr, klassik doktrina və müasir hüquqi ədəbiyyatın müqayisəli təhlili immunitet institutunun çoxşaxəli hüquqi təbiətə malik olduğunu, müxtəlif hüquq sahələrində fərqli funksiyalar yerinə yetirdiyini təsdiqləyir. Araşdırma nəticələri göstərir ki, immunitetin mahiyyəti hüquqi öhdəliklərdən azadolma, məsuliyyətin xüsusi prosedur əsasında tətbiqi və vəzifəli şəxslərin müstəqilliyinin təmin olunması kimi elementləri özündə birləşdirir. Toxunulmazlıq isə daha çox şəxsi müdaxilələrdən qorunma rejimini ifadə edir və immunitetin tərkib elementlərindən biri qismində çıxış edir.

Açar sözlər: toxunulmazlıq, immunitet, konstitusion təminatlar, hüquqi məsuliyyətdən azadolma, xüsusi müdafiə rejimi, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi, hüquqi müdafiə mexanizmi, səlahiyyətlərin müdaxiləsiz icrası.

Müasir hüquq elmində “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarının qarşılıqlı nisbəti məsələsi uzun illərdir ki, konseptual müzakirə predmetidir və o, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu anlayışların mahiyyət və məzmun baxı-

mından eyniləşdirilməsi və ya onların bir-birindən fərqli hüquqi kateqoriyalar kimi şərh olunması hüquqi tənzimləmədə terminoloji cəhətdən qeyri-müəyyənlik yaratmış olur. Hüquq ədəbiyyatında və normativ hüquqi aktlarda bu terminlərə rast gəlinməsi, xüsusilə, hakimlərin statusu ilə bağlı bu anlayışların fərqli məzmunlarda işlədilməsi problemin nəzəri-əhəmiyyətini daha da artırmış olur. Mövcud tədqiqatların təhlili göstərir ki, bu anlayışlar hüquq elmində çoxşaxəli xarakterə malikdir və müxtəlif hüquq sahələrində, xüsusilə də, konstitusiya hüququ, beynəlxalq hüquq, maliyyə hüququ və hüququn digər sahələrində, fərqli məzmun və mahiyyətə malikdir. Terminoloji yanaşmaların müxtəlifliyi, vahid konseptual çərçivənin olmaması və “to-

xunulmazlıq–immunitet” münasibətlərinin hələ də mübahisəli qalması bu problemin elmi əsaslarla təhlilini, kompleks şəkildə tədqiqini zəruri edir. Onu da qeyd etmək ki, hakimlərin hüquqi müdafiə mexanizmlərinin dəqiq təsnif edilməməsi gələcəkdə normativ-hüquqi təbii qarışıqlıqlara və interpretasiya problemlərinə səbəb ola bilər.

Lakin “hakimlərin toxunulmazlığı” anlayışı ilə “immunitet” anlayışının nisbəti məsələsinə toxunmadan ilk öncə “immunitet” anlayışının etimoloji və hüquqi məna

nəzərdən keçirilməsi lazımdır. Belə ki, hüquq ensiklopedik lüğətlərdə “immunitet” termini müxtəlif mənalarda işlədilir [1]. Belə ki, “Hüquq Ensiklopediyası”na görə immunitet latın sözü *immunitas* olub, mənası azad olma deməkdir. Ensiklopediyada immunitet iki mənada nəzərdən keçirilir: birincisi, feodal hüququnda Qərbi Avropada feodalın öz malikanəsində (ərazisində) bəzi dövlət vəzifələrini həyata keçirdiyi hüquqların (məhkəmə, vergi toplamaq funksiyaları) məcmusudur; ikincisi, dövlətdə xüsusi mövqe tutan şəxslərə bəzi ümumi qanunlara tabe olmamağa dair verilən müstəsna hüquqdur [5, s. 531].

Hüquq ensiklopediyaların birində isə “immunitet” anlayışı həm dövlət immuniteti kimi, həm də diplomatik immunitet kimi nəzərdən keçirilir [2]. Dövlət immuniteti dövlətin digər dövlətlərin məhkəmə yurisdiksiyasına tabe olmamasını təmin edən hüquqi mexanizm kimi çıxış edir və bununla da dövlətlərin bərabərliyi və suverenliyi prinsiplərinin qorunmasına xidmət edir. Diplommatik immunitet isə beynəlxalq hüququn xüsusi institutlarından biridir və diplomatik nümayəndəliklərə, onların rəhbərlərinə və əməkdaşlarına toxunulmazlıq və imtiyazlar verir. Bu institutun hüquqi əsasları “Diplomatik münasibətlər haqqında” 1961-ci il Vyana Konvensiyasında təsbit olunmuş və ayrı-ayrı dövlətlərin daxili (milli) qanunvericiliklərində əksini tapmışdır [3].

İmmunitet anlayışını daha geniş şəkildə A.B. Borisovun müəllifi olduğu “Böyük hüquq lüğəti”ndə nəzərdən keçirilmişdir [4]. Müəllif dövlət, diplomatik immunitet ilə yanaşı, həm də immunitet anlayışını ümumi-hüquqi, konstitusion-hüquqi və maliyyə hüququ mənalarda təsbit edir. Konstitusion-hüquqi mənada immunitet dövlətin ali vəzifəli şəxslərinə – prezidentə, deputatlara, hakimlərə – onların fəaliyyətinin müstəqil-

liyini və səlahiyyətlərinin müdaxiləsiz icrasını təmin etmək məqsədilə verilmiş hüquqi müdafiə rejimidir. Maliyyə hüququ baxımından immunitet vergi münasibətlərində tətbiq edilir və müəyyən subyektlərin konkret vergi öhdəliklərindən azadolmasını nəzərdə tutur [9, s. 244-245].

Göründüyü kimi, ensiklopedik ədəbiyyatda immunitet anlayışının müxtəlif məzmunlarda şərh olunmasının əsas səbəbi nəzəri baxımdan bu institutun çoxşaxəli xarakterə malik olmasıdır. Aparılan təhlillərdən o da aydın olur ki, immunitetin mahiyyət və məzmununa dair yanaşmaları şərti olaraq bir neçə qrupa fərqləndirmək mümkündür. Birinci yanaşmaya görə, immunitet hüquq subyektlərinin müəyyən dairəsinin ümumi hüquq normalarının təsir dairəsindən çıxarılması kimi başa düşülür. Bu mövqeyə görə immunitet subyektlərin müəyyən öhdəliklərdən azad olması kimi nəzərdən keçirilir və mahiyyət etibarilə “ümumi hüquqi məcburiyyətlərdən kənarda qalmaq” ideyasını daşıyır [8, s. 239; 11, s. 138; 21, s. 365]. İkinci yanaşmaya görə isə immunitet daha çox fərdi xarakter daşıyır və ümumi hüquq normalarına tabe olmamaq üçün xüsusi subyektlərə verilmiş müstəsna hüquq kimi nəzərdən keçirilir. Bu halda immunitet bir növ hüquqi statusun nəticəsi olaraq fərqli imtiyazların tanınmasıdır və hüquqi statusun məzmunundan irəli gələn normativ təminat kimi xarakterizə edir [20, s. 245]. Üçüncü yanaşmaya əsasən isə immunitet dövlətin xüsusi mövqe tutan vəzifəli şəxslərinə bəzi qanunların müddələrinin şamil edilməməsi formasında nəzərdən keçirilir. Bu zaman immunitetin tətbiqi əsasən konstitusion hüquqi müstəvidə təzahür edir və dövlətin ali vəzifəli şəxslərinin müstəqilliyini, fəaliyyətlərinin müdaxiləsiz icrasını təmin edən hüquqi mexanizm kimi qiymətləndirilir. Məsələn, deputat, prezident və ha-

kim immunitetləri bu anlayışın ən tipik təzahür formalarıdır [24, s. 242].

Fikrimizcə, immunitet anlayışına dair müxtəlif mövqələrə rast gəlinə də, bu anlayışın əsasında hüquqi tənzimləmədə müəyyən subyektlər üçün ümumi hüquq normalarından azadolma və ya xüsusi müdafiə rejimi nəzərdə tutulması kimi vahid ideya dayanır. Başqa sözlə desək, immunitet institutuna dair müxtəlif müəlliflər tərəfindən irəli sürülmüş yanaşmalar arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlər olsa da, bu institutun ümumi hüquqi mahiyyəti dəyişmir. Düşünürük ki, həm hüquq subyektlərinin müəyyən dairəsinə müəyyən hüquqi öhdəliklərin şamil edilməməsi, həm də xüsusi hüquqi status əsasında müstəsna imtiyazların verilməsi mahiyyət etibarı ilə eyni hüquqi funksiyayı, yəni subyektin fəaliyyətinin hüquqi təminat altına alınmasını həyata keçirir. Bu isə göstərir ki, immunitet çoxşaxəli anlayış olsa da, onun əsas funksional mahiyyəti hüquqi münasibətlərdə xüsusi subyektlərin mövqeyinin qorunmasıdır. Deyilənlərdən blə bir nəticə hasil olur ki, immunitet anlayışı mahiyyət etibarı ilə universal xarakter daşıyır və “hüquqi öhdəliklərdən azadolma mexanizmi” özündə ehtiva edən xüsusiyyətə malikdir, lakin bu mexanizmin tətbiqi müxtəlif hüquq sahələrində fərqli hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb olur.

Hüquq elmində “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarının nisbəti ilə bağlı bugünədək iki əsas mövqe formalaşmışdır. Birinci mövqeyə görə, “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışları arasında prinsipial semantik fərq yoxdur. V.A. Roşin [22, s. 89-91], V.A. Terexin [27, s. 26-34], A.V. Malko [15, s. 16-23], M. Juravlyov [12, s. 88-93] və başqaları bu mövqeni müdafiə edərək hesab edirlər ki, hər iki anlayış eyni məna daşıyır və bir-birinin sinonimi kimi çıxış edir. Onların fikrincə, toxunulmazlıq

dedikdə, məhz immunitet, immunitet dedikdə isə toxunulmazlıq başa düşülməlidir. Bu yanaşmanın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi statusun təminatına yönəlmiş hər iki termin eyni hüquqi təzahürün müxtəlif terminoloji ifadəsidir. Hətta bəzi müəlliflər – məsələn, A.D. Boykov – bu ekvivalentliyi birbaşa elan etməsə də, apardığı tədqiqatlarında dolayı yolla təsdiqləmişdir [7, s. 159]. “Toxunulmazlıq” anlayışını “immunitet” anlayışına bərabər tutan, onları eyni müstəvidə nəzərdən keçirən L.İ. Malaxov isə qeyd edir ki, “... bu qrup iştirakçılarına immunitetin verilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz onlar bütövlükdə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini təmin edir, kənardan təzyiq olmadan ədalətin həyata keçirilməsinə köməklik edirlər. Şəxsin hüquqi vəziyyəti nəticəsində yaranan immunitetlər ... bütövlükdə bütün məhkəmə icraatının qanunçuluğunu və ədalətliliyini təmin edirlər” [14, s. 8].

Lakin ikinci mövqenin tərəfdarları isə “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarının həcminə görə tam üst-üstə düşmədiyini fikrini irəli sürərək bu anlayışlar arasında məzmun və tətbiqi baxımından müəyyən fərqlərin olduğunu qeyd edirlər. Bu mövqeyin tərəfdarları “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarını eynimənalı, sinonim anlayışlar hesab etmir, əksinə, bu anlayışları fərqləndirilməsinə cəhd göstərirlər. V.İ. Rudnev [23, s. 4], O.O. Mironov [16, s. 137], F.A. Aqayev, V.N. Qaluzo [6, s. 25] və başqaları tərəfindən bu mövqe dəstəklənir.

Bu anlayışların nisbəti məsələsinə dair mövqələrin təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışları sırf filoloji aspektdən eyni məna və mahiyyətə malik olsa da, hüquqi müstəvidə bu anlayışların eyniləşdirilməsi heç də doğru hesab oluna bilməz. Fikrimizcə, AR Konstitusiyasında hakimlərə münasibətdə “immu-

nitet” anlayışından istifadə olunması məqsədmüvafiq olardı. Ən azı ona görə ki, gələcəkdə “immunitet” və “toxunulmazlıq” anlayışlarının fərqləndirilməsində hər hansı bir çətinlik, qarışıq salma halları yaranmamış olsun. Hakimin səlahiyyətlərini həyata keçirməsi üçün maddi-sosial şəraitin yaradılmasını məhz ümumi toxunulmazlığın əlamətlərinə aid edilməlidir, prosessual toxunulmazlıq və indennitet isə vəzifəli şəxsin fəaliyyətinə əsaslanan xüsusi immunitet deyilən təzahürə daha çox şamil edilir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarının qarşılıqlı nisbəti məsələsində sonuncu yanaşma özü-özlüyündə iki əsas mövqeyi formalaşdırmışdır. Belə ki, birinci mövqeyə görə, “toxunulmazlıq” anlayışının “immunitet” anlayışına nisbətə daha geniş anlayışdır. Bu mövqenin tərəfdarlarından olan N.Y. Volosova bu anlayışların nisbəti məsələsini nəzərdən keçirərək hesab edir ki, toxunulmazlıq – şəxsiyyət ilə dövlət, cəmiyyət və cəmiyyətin digər üzvləri arasında olan münasibətlərin bütün spektrini müəyyən edən ümumi anlayışdır. İmmunitet isə hüquq münasibətlərinin yalnız müəyyən növü ilə bağlıdır və bu hüquq münasibətlərini tənzim edir. O, şəxsə xidməti, nümayəndəlik və ya digər funksiyaları yerinə yetirmək üçün müəyyən səlahiyyətlərin verilməsi ilə əlaqədar yaranır. İmmunitet toxunulmazlıqdan yaranır və bir növ və cins olaraq onunla təmasda olur [10, s. 58-65].

İkinci mövqeyə görə isə “immunitet” anlayışı “toxunulmazlıq” anlayışına nisbətə daha geniş anlayışdır. Bu mövqedən çıxış edən F.A. Ağayev və V.N. Qaluzo “immunitet” və “toxunulmazlıq” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməklə yanaşı, hesab edirlər ki, “deputat toxunulmazlığı” termini sözün əsl mənasında immunitetlərin yalnız bir his-

səsinə, deputatın saxlanılması və həbsi zamanı şəxsi toxunulmazlığın xüsusi təminatlarını əhatə edir və törədilmiş cinayətə görə təqibdən immunitet, dindirmə, axtarış və digər prosessual hərəkətlərlə bağlı digər təminatlar daxil etmir [6, s. 25]. O. E. Kutafin də “immunitet” və “toxunulmazlıq” anlayışlarının nisbəti məsələsini nəzərdən keçirərək yazır: “toxunulmazlığı elementlərdən biri kimi daxil edən immunitet anlayışı daha həcmlidir” [18, s. 247]. N.S. Sopeltseva da “immunitet” anlayışının elementlərini nəzərdən keçirərək hesab edir ki, hüquqi immunitet anlayışının məzmunu “iki əsas elementi özündə ehtiva edir: toxunulmazlıq və məsuliyyətin olmaması [25, s. 26].

Aparılan təhlillər əsasında qeyd olunmalıdır ki, hər iki yanaşma müəyyən məntiqli arqumentlərə əsaslansa da, bu anlayışların həcmi müəyyənləşdirmək üçün onların hüquqi məzmununa diqqət yetirmək lazımdır. Məhz bu baxımdan, sözügedən məsələyə müəllif mövqeyinin formalaşdırıb ifadə edilməsi üçün ilk növbədə immunitetin hüquqi təbiətinin nəzərdən keçirilməsi lazımdır. Belə ki, S.Y. Sumenkov immunitet anlayışının hüquqi təbiətini nəzərdən keçirərək hesab edir ki, hüquqi immunitet imtiyazların xüsusi bir növüdür. Müəllif hüquqi immunitetlərin əsas xüsusiyyəti kimi hüquqi immunitetin yalnız hüquqi məsuliyyətinin realizəsi sahəsində əlavə hüquqların verilməsi və yaxud vəzifələrdən azad edilməsindən ibarət olduğunu göstərir. Apardığı tədqiqat əsasında müəllif qəti olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, immunitet hər hansı maddi və sosial nemətləri nəzərdə tutmur [26, s. 14].

Bundan başqa, immunitetə xas olan fərqləndirici əlamətlərin dairəsini müəyyən edən N.S. Sopeltseva, A.V. Malko və İ.S. Morozova immunitetin fərqləndirici əlaməti kimi birincisi, ayrı-ayrı vəzifələrin yerinə yetirilmə-

sindən-vergilərin, rüsumların ödənilməsindən azad olmaqda ifadə olunan mənfi xarakterini, ikincisi, beynəlxalq, dövlət və ictimai funksiyaların, rəsmi xidməti vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edilməsindən ibarət olan immunitetin məqsədini göstəririlər [15, s. 111; 17, s. 55; 25, s. 36]. Müəlliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, immunitet təsadüfi hüquqi imtiyaz deyil, əksinə, beynəlxalq, dövlət və ictimai funksiyaların, habelə vəzifəli şəxslərin rəsmi fəaliyyətlərinin effektiv yerinə yetirilməsini təmin edən hüquqi mexanizmdir. Deməli, immunitetin tətbiqi hər hansı şəxsi müstəsna mövqeyə gətirmək niyyəti daşıyır, əksinə, dövlət idarəçiliyində və beynəlxalq münasibətlərdə funksional zərurətdən qaynaqlanır. Digər tərəfdən, S.V. Lukoşkinanın mövqeyi isə immunitetin subyekt dairəsinə görə fərqləndirilməsinə yönəlmişdir. O, immunitetin fərqləndirici əlaməti kimi onun yalnız müəyyən edilmiş hüquqi subyektlərə – beynəlxalq hüquq normalarında, konstitusiyalarda və milli qanunvericilikdə konkret göstərilmiş şəxslərə şamil olunmasını əsas götürür [13, s. 8-13]. N.S. Sopeltseva da oxşar mövqe ifadə edərək, immunitetin sərhədlərinin dəqiq müəyyən edilməsini vacib hesab edir [25, s. 38-41].

Hüquq ədəbiyyatında Y.A. Tsvetkovanın immunitet institutuna yanaşması xüsusi maraq kəsb edir. Müəllif hesab edir ki, məhz immunitet, prosessual qərarlar kimi qeyri-maddi təsirlərdən qoruyur [28, s. 52]. Başqa sözlə desək, immunitet şəxsin statusuna görə ona qarşı tətbiq edilə biləcək müəyyən prosessual qərarlardan müdafiə funksiyasını yerinə yetirir. Bu yanaşma immuniteti sırf formal imtiyaz kimi deyil, məhz hüquqi müdafiənin mühüm prosessual mexanizmi kimi xarakterizə edir. Y.A. Tsvetkova immunitetlərin meydana gəlmə səbəbini də konkretləşdirərək, onların siyasi-hüquqi kontekstdə

yarınma zərurətini ön plana çəkir. Müəllifin arqumentinə görə, cinayət prosesində xüsusi hüquqi statusa malik şəxslərə verilən immunitetin əsas funksiyası qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətinin nümayəndələrini icra hakimiyyətinin mümkün təsir və müdaxilələrindən qorumaqdır [28, s. 54]. Beləliklə, Y.A. Tsvetkovanın yanaşması immunitet institutunun mahiyyətini hakimiyyət qolları arasındakı münasibətlərin balansı kontekstində qiymətləndirir. Bu mövqedən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, immunitet fərdi hüquqların qorunmasının hüdudlarından kənara çıxaraq, dövlət hakimiyyətinin ayrı-ayrı qollarının müstəqilliyini təmin edən konstitusion prinsipin mühüm elementinə çevrilir. Beləliklə, immunitetin tətbiqi yalnız şəxsi müdafiə funksiyasına deyil, həm də dövlət quruluşunun sabitliyinə və güc bölgüsünün real təminatına xidmət edir.

Göstərilən yanaşmaların hər biri müəyyən məntiqli arqumentlərə əsaslanır. Lakin əgər toxunulmazlıq daha çox fərdi, şəxsi və institusional (məsələn, dövlət orqanlarının binalarının toxunulmazlığı) xarakter daşıyaraq subyektin müəyyən müdaxilələrdən qorunmasını təmin edirsə, immunitet hüquqi statusun geniş müdafiə rejimini özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, toxunulmazlıq şəxsin hüquqi münasibətlərdə birbaşa toxunulmaz sahəsini müəyyən edir, immunitet isə bu toxunulmazlığı da özündə ehtiva etməklə yanaşı, əlavə hüquqi təminatları – məsuliyyətdən azadolma, xüsusi prosessual qaydalar və s. vasitəsilə daha da genişlənilir. Bu baxımdan immunitet institutunun yalnız toxunulmazlıqla məhdudlaşdırılması düzgün olmazdı. Çünki immunitetin mahiyyəti təkcə şəxsin toxunulmazlığını qorumaqdan ibarət deyil, həm də onun hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması üçün xüsusi prosedurların nəzərdə tutulması, inzibati və intizam məsuliyyətindən azadolma və digər təminatlarla tamamlanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qeyd: immunitet, alman dilində Immunität, fransız dilində immunité, latın dilində isə imm - unitas (imm - umt - atis) olub, mənası “mükəlləfiyyətdən azad olma, güzət deməkdir. Bax: Этимологический словарь современного русского языка. – М.: «Аделант», 2014.—512с. С. 121.
2. Qeyd: dövlət immuniteti dövlət suverenliyinin prinsiplərindən irəli gələn beynəlxalq hüququn prinsipidir. Xarici dövlət və onun orqanları immunitətdən istifadə edir. Həmçinin xarici dövlətin əmlakı məcburi xarakterli tədbirlərə (əmlak üzərində həbs qoyulması və s.) məruz qala bilməz.
3. Qeyd: Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya “Diplomatik əlaqələr haqqında” Vyana Konvensiyasına qoşulmaq barəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 21 iyul 1992-ci il tarixli 228 nömrəli Qərarı ilə qoşulmuşdur. <https://e-qanun.az/framework/7509>; Популярный юридический энциклопедический словарь. Москва, научное издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2001. С. 280.
4. Qeyd: müəllifə görə, “immunitet” terminin etimoloji mənasını göstərilərək qeyd olunur ki, “immunitet” latın sözü immunitas olub, mənası nədənsə azad olma deməkdir.
5. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı-Qanun-2007. 1108 s., səh. 531.
6. Агаев, Ф.А., Галузо В.Н. Иммунитеты в российском уголовном процессе / Ф.А. Агаев, В.Н. Галузо. – М., 1998, с. 25.
7. Бойков А.Д. Иммунитет депутатский // Прокурор. и следств. практика. 1998. № 1. С. 159.
8. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – М.: Инфра-М, 2001. – 858 с. с. 226. с. 239;
9. Борисов А.Б. Большой юридический словарь. – М.: Книжный мир, 2010. – 848 с. с. 509. С. 244-245.
10. Волосова Н.Ю. Неприкосновенность и иммунитет: соотношение понятий // Правовая защита частных и публичных интересов: Материалы V Международной межвузовской научно-практической Интернет-конференции. Сборник статей. – Челябинск: Полиграф-Мастер, 2008. – С. 58-65.
11. Всемирная история государства и права: энциклопед. слов. / под ред. А. В. Крутских. – М., 2001. с. 138.
12. Журавлев М.К вопросу о правовом иммунитете членов Совета Федерации и депутатов Государственной Думы Федерального Собрания РФ // Уголов. право. 2000. № 1. С. 88 – 93;
13. Лукошкина С.В. Иммунитеты в российском уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Лукошкина С.В. – Иркутск, 2005.-23 с. с. 8-13.
14. Малахова Л.И. Иммунитеты и привилегии в уголовном судопроизводстве РФ: к вопросу о соотношении понятий // Судебная власть и уголовный процесс. 2017. № 2. С. 8.
15. Малько А.В., Суменков С.Ю. Правовой иммунитет: теоретические и практические аспекты // Журн. рос. права. 2002. № 2. С. 16 – 23;
16. Миронов О.О. Конституционный статус депутатов парламентов / О.О. Миронов // Журнал российского права. – 1997. – № 4. с. 137
17. Морозова И.С. Правовые льготы: проблемы формирования теории / И. С. Морозова // Современное право. – 2008. – № 1. – С. 53–56. С. 55.
18. Неприкосновенность в конституционном праве Российской Федерации / О.Е. Кутафин. – М.: Юрист, 2004. – 407 с.
19. Николаев А. Дипломатические привилегии и иммунитеты / А. Николаев // Международная жизнь. – 1983. – № 8. с. 152.
20. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова; Российская академия наук; Институт русского языка им. В.В. Вино-

- градова. – 4-е изд., доп. – М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003. с. 245.
21. Российская юридическая энциклопедия. – М. : ИНФРА – М, 1999. с. 365.
22. Рощин В.А. За рамками правового поля: что показал анализ Федерального закона «О статусе члена Совета Федерации и статусе депутата Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации» // Журн. рос. права. 2000. № 4. С. 89 – 91;
23. Руднев В.И. Иммунитеты в уголовном судопроизводстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Руднев В.И.-М., 1997. с. 4.
24. Современный толковый словарь русского языка / гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2004. с. 242.
25. Сопельцева Н.С. Иммунитеты в конституционном праве Российской Федерации / Н.С. Сопельцева. – Челябинск: Рекпол, 2004.-194 с. с.26. с. 36; с. 38-41.
26. Суменков С.Ю. Привилегии и иммунитеты как общеправовые категории: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. С. 14.
27. Терехин В.А. Судейская дисциплина и ответственность – гарантия прав и свобод граждан // Журн. рос. права. 2001. № 8. С. 26 – 34.
28. Цветков Ю.А. Уголовное преследование в отношении лиц особого правового статуса - 20 лет в поисках концепции // Законы России: опыт, анализ, практика. 2021. № 6. С. 52–59. с. 52. с. 54. с. 56.

Взаимосвязь между понятиями «иммунитет» и «иммунитет» в контексте конституционно-правовых основ иммунитета судей

Ахундова Конуль Ариф кызы,
докторант Национальной авиационной академии Закрытого
акционерного общества «Азербайджанские авиалинии» («AZAL»).

e-mail: k.akhundova@a-akhundoff.az

Статья посвящена одной из актуальных проблем юридической науки — вопросу соотношения понятий «неприкосновенность» и «иммунитет». В результате проведенного автором исследования установлено, что данные понятия в различных отраслях права обладают отличающимся содержанием и функциональной направленностью, что, в свою очередь, может приводить к терминологической путанице и их некорректному толкованию. Сравнительный анализ энциклопедических источников, классической доктрины и современной юридической литературы подтверждает, что институт иммунитета имеет многогранную правовую природу и выполняет различные функции в разных сферах правового регулирования. Результаты исследования показывают, что сущность иммунитета включает в себя такие элементы, как освобождение от определенных юридических обязанностей, применение ответственности по специальной процедуре и обеспечение независимости должностных лиц. Неприкосновенность же в большей степени отражает режим защиты от вмешательства в личную сферу и выступает как один из элементов иммунитета.

Ключевые слова: неприкосновенность, иммунитет, конституционные гарантии, освобождение от юридической ответственности, специальный режим защиты, независимость судебной власти, механизм правовой защиты, осуществление полномочий без вмешательства.

The relationship between the concepts of “immunity” and “immunity” in the context of the constitutional and legal foundations of the immunity of judges

Akhundova Konul Arif,

Doctoral student at the National Aviation Academy of “Azerbaijan Airlines”

Closed Joint Stock Company (“AZAL”).

e-mail: k.akhundova@a-akhundoff.az

The article addresses one of the pressing issues in legal scholarship—the relationship between the concepts of “inviolability” and “immunity.” The research conducted by the author reveals that these concepts possess distinct meanings and functional characteristics across different branches of law, which may, in turn, lead to terminological confusion and misinterpretation. A comparative analysis of encyclopedic sources, classical legal doctrine, and modern legal literature confirms that the institution of immunity has a multifaceted legal nature and performs various functions in different areas of legal regulation. The findings demonstrate that the essence of immunity includes such elements as exemption from certain legal obligations, the application of liability through a special procedure, and the safeguarding of the independence of officials. Inviolability, however, predominantly reflects a regime of protection from personal interference and constitutes one of the structural elements of immunity.

Keywords: inviolability, immunity, constitutional guarantees, exemption from legal liability, special protection regime, independence of the judiciary, legal protection mechanism, exercise of powers without interference.

**Hakimlerin Dokunulmazlığının Anayasal ve Hukuki Temelleri Bağlamında
“Dokunulmazlık” ve “Dokunulmazlık” Kavramlarının İlişkisi**

Konul Arif Gizi Akhundova,

“Azerbaycan Hava Yolları” Ulusal Havacılık Akademisi Doktora Öğrencisi

Kapalı Anonim Şirketi (“AZAL”).

e-posta: k.akhundova@a-akhundoff.az

Bu makale, hukuk biliminin güncel sorunlarından biri olan “dokunulmazlık” ve “dokunulmazlık” kavramlarının ilişkisi konusuna ayrılmıştır. Yazar tarafından yapılan araştırmanın sonucunda, bu kavramların hukukun farklı alanlarında farklı içerik ve işlevsel karaktere sahip olduğu ve bunun da terminolojik karışıklığa ve yanlış anlamaya yol açabileceği belirlenmiştir. Ansiklopedik kaynaklar, klasik doktrin ve modern hukuk literatürünün karşılaştırmalı analizi, dokunulmazlık kurumunun çok yönlü bir hukuki niteliğe sahip olduğunu ve hukukun farklı alanlarında farklı işlevler yerine getirdiğini doğrulamaktadır. Araştırma sonuçları, dokunulmazlığın özünün, yasal yükümlülüklerden muafiyet, özel bir prosedür temelinde sorumluluk uygulanması ve memurların bağımsızlığının sağlanması gibi unsurları birleştirdiğini göstermektedir. Dokunulmazlık ise, kişisel müdahaleden korunma rejimini ifade eder ve dokunulmazlığın kurucu unsurlarından biri olarak işlev görür.

Anahtar kelimeler: dokunulmazlık, anayasal güvenceler, yasal sorumluluktan muafiyet, özel koruma rejimi, yargının bağımsızlığı, yasal koruma mekanizması, müdahale olmaksızın yetkilerin kullanılması.

DOI: 10.67052/OVTO9650

CİNAYƏT PROSESİNDƏ HƏSSAS İŞTİRAKÇILARIN HÜQUQLARI: MÜASİR STANDARTLAR VƏ PROBLEMLƏR

Əsgərova Mətanət Paşa qızı,
Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə
Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının
Cinayət prosesi, kriminalistika və
məhkəmə ekspertizası kafedrasının
müdiri, hüquq elmləri doktoru, ədliyyə
müşaviri.

e-mail: matanatasgarova@yahoo.com

Tel.: +99450 313 94 21

və hüquq tətbiq edən orqanları prosesin həssas iştirakçılarına xüsusi münasibət göstərməyə yönəldir.

Cinayət prosesində həssas iştirakçıların hüquqların müdafiəsi insan hüquqlarının prioritetliyi üzərində qurulan müasir cinayət prosesi modelinin təkcə tərəflərin formal bərabərliyini deyil, həm də iştirakçının yaşı, sağlamlıq vəziyyəti, prosessual statusu və ya keçirdiyi viktin təcrübəsi ilə bağlı yaranan faktiki disbalansın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bu şəxslər xüsusi təminatlar olmadan öz prosessual hüquqlarını tam şəkildə həyata keçirə bilməyən proses iştirakçılarıdır.

Həssaslıq həm struktur xarakterli ola bilər (yetkinlik yaşına çatmayanlar, əlilliyi olan şəxslər, psixi pozuntuları olan şəxslər), həm də situativ ola bilər (zorakılıq qurbanları, seksual cinayət qurbanları, insan alveri qurbanları).

“Həssas qruplar” termini uşaqlara, qadınların ayrı-ayrı kateqoriyalarına, əlillərə, əməkçi-miqrantlara, qaçqınlara, milli azlıqlara və yerli xalqlara, yaşlı adamlara münasibətdə istifadə edilir” [2, s.9]. Hesab edirik ki, həssas iştirakçılara ilk növbədə, yetkinlik yaşına çatmayan təqsirləndirilən, şübhəli və zərərçəkmiş şəxslər aid edilməlidir. Onlarla bağlı xüsusi dindirmə qaydasına, psixoloqun iştirakına, istintaq hərəkətlərinin müddətinin qısaldılmasına və təqsirləndirilən şəxslə birbaşa qarşıdurmağa yol verilməsinə ehtiyac vardır. Həssas iştirakçılar qrupuna həmçinin cinsi və gender əsaslı zorakılıq qurbanları daxil edilməlidir.

Məqalə cinayət prosesinin həssas iştirakçıları ilə bağlı milli prosessual təminatların, BMT, Avropa Şurasının, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi çərçivəsində formalaşdırılan müdafiə standartlarının təhlil edilməsinə həsr edilmişdir.

Aşkar edilmiş problemlər əsasında milli təcrübənin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri həssas iştirakçılar anlayışının qanunvericiliyə daxil edilməsi, həssas iştirakçıların müdafiəsinə dair məcburi ilkin dinləmələrin tətbiqi, istintaq hərəkətlərinin videoyazı infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, istintaq subyektlərinin və hakimlərin multidissiplinar hazırlığının təmin edilməsi təklif olunur.

Açar sözlər: cinayət prosesi; həssas iştirakçılar; yetkinlik yaşına çatmayanlar, psixi pozuntusu olan şəxslər; təkrar viktimizasiya.

Azərbaycan Respublikasında təhlükəsizlik, məhkəmə müdafiəsi, şəxsi həyata hörmət və zorakılığa yol verilməməsi kimi konstitusion hüquqlara təminat verilir ki, bu da cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi sisteminin humanistləşdirilməsi üçün ümumi istiqaməti müəyyənləsdirir və qanunvericini

Onlar təkrar viktimizasiya riski, cəmiyyətin təzyiqi və şəxsi həyata hörmət hüququnun pozulması təhlükəsi yüksək olan şəxslərdir. Psixi pozuntuları olan şəxslər də həssas iştirakçılara aid edilməlidir. Psixi pozuntuları və əqli (kognitiv) məhdudiyyətləri olan şəxslərin hüquqların izahının adaptasiya olunmuş formada təqdim edilməsinə, psixiatrik iştirakına, eləcə də dindirmə və məhkəmə baxışının xüsusi şəraitinə ehtiyacı vardır. Bu qrupa həmçinin əlaqə qurmaqda, hərəkət etməkdə və ya hüquqi prosedurları anlamaqda çətinlik çəkən yaşlı şəxslər, əlilliyi olan insanlar və sosial cəhətdən həssas iştirakçılar aiddir.

Cinayət-prosessual hüquq baxımından həssaslıq standart prosedurdan kənara çıxma və əlavə təminatların tətbiq edilməsi deməkdir: müdafiəçinin məcburi iştirakı, qanuni nümayəndənin, psixoloqun və ya pedaqoqun iştirakı, qapalı iclasların keçirilməsi, xüsusi dindirmə metodikalarının tətbiqi və s.

Azərbaycan qanunvericiliyində “həssas iştirakçı”nın vahid hüquqi anlayışı olmasa da, müxtəlif normativ aktlarda mahiyyətcə eyni məzmunu daşıyan anlayışlardan istifadə edilir: “uşaq”, “sağlamlıq imkanları məhdud şəxs”, “psixi pozuntusu olan şəxs”, “məişət zorakılığının qurbanı”, “müvəqqəti saxlanma yerində olan şəxs” və s.

Beynəlxalq hüquqda da “həssas iştirakçı” anlayışının vahid və universal tərfi yoxdur. Bununla belə, AİHM-in təcrübəsində və Avropa Şurasının sənədlərində belə bir yanaşma formalaşmış ki, yaşına, psixi vəziyyətinə, keçirdiyi travmaya, əqli və ya sosial məhdudiyyətlərinə görə xüsusi prosessual təminatlar olmadan öz prosessual hüquqlarını tam həcmə həyata keçirməyə qadir olmayan şəxslər həssas iştirakçılara aid edilir.

AİHM son onilliklər ərzində prosesin həssas iştirakçılarının müdafiəsi doktrinasını ardıcıl olaraq inkişaf etdirir. Məhkəmə hesab

edir ki, həssaslığın kompensasiya edilməsi dövlətin vəzifəsidir. Blokhin v. Russia işində Məhkəmə qeyd edir ki, “Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs statusuna malik olduğuna görə, uşaq cinayət ədliyyə sisteminə daxil olduqda onun prosessual hüquqları təmin edilməli, həmçinin ona aid edilən konkret əməl üzrə təqsirsizliyi və ya təqsiri qanunilik prinsipi və lazımi hüquqi prosedur tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilməlidir. Uşaq azadlıqdan məhrum etmə ilə nəticələnə biləcək proseslərin daxili hüquqa əsasən onun maraqlarını qorumağa yönəlməsi, onu cəzalandırmaq məqsədi daşımaması bəhanəsi ilə mühüm prosessual təminatlardan məhrum edilə bilməz” [3, §196].

AİHM seksual zorakılığın qurbanlarının təkrar viktimizasiyasının qarşısının alınmasından çıxış edir. M.C. v. Bulgaria işində Məhkəmə qeyd etdi ki, “...onun işi üzrə aparılan istintaqda ciddi qüsurlar olmuş və bu, onu əlavə olaraq viktimpləşdirmişdir.” [9, § 191,194].

AİHM üzv-dövlətlərin qurbanların hüquq və maraqlarını qorumaq üçün zəruri qanunvericilik və digər tədbirlər görməsi öhdəliyinin olmasından çıxış edir. AİHM Y. v. Slovenia işində qeyd edir ki: “Bu tədbirlərə, o cümlədən, qorxutma və təkrar viktimpləşmədən müdafiə, qurbanların eşidilməsini təmin etmək, onların fikirlərinin, ehtiyaclarının və narahatlıqlarının nəzərə alınması, habelə daxili hüquqa uyğun olaraq qurbanların iddia olunan təqsirkarın iştirakı olmadan ifadə verməsinə imkan yaradılması daxildir” [16, §104].

Stanev v. Bulgaria işində Məhkəmə mental pozuntusu olan şəxslərin prosesdə iştirak etmək üçün real imkanlarının təmin edilməsini qeyd etdi: “Psixi xəstəlik əsaslı azadlıqdan məhrum etmə hallarında isə, psixi pozuntuları səbəbindən öz maraqlarını tam şəkildə ifadə etməyə qadir olmayan şəxslərin

hüquqlarını qorumaq üçün xüsusi prosedur təminatları tələb oluna bilər” [11, §170].

R(2010) Təlimatları uşaqyönümlü, uşaqlara dost ədalət mühakiməsi prinsiplərini müəyyən edir: iştirak etmə, məlumatlandırılma, travmatizasiyadan qorunma və fərdi yaşama [10].

İstanbul Konvensiyası dövlətlərdən zorakılığın qurbanlarının təhlükəsiz ifadə verməsinin təmin edilməsini tələb edir və 56 (i) maddədə göstərilir ki, dövlətlər: “zərərçəkmişlərin, daxili qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq, məhkəmə iclas zalında fiziki olaraq iştirak etmədən və ya ən azı iddia edilən təqsirli şəxsin iştirakı olmadan ifadə verməsini təmin etməli; bunun üçün mövcud olduğu hallarda müvafiq kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunmalıdır”[4].

Lansarote Konvensiyası yetkinlik yaşına çatmayanların dindirilməsinin standartlarını detallaşdırır [14]. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiyanın 13-cü maddəsi əlilliyi olan şəxslərin ədalət mühakiməsinə çıxışı ilə bağlı təminatları nəzərdə tutur [5]. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 40 (iv) maddəsi uşaqların onların marağına toxunan proseslərdə iştirakını təmin edilməsinin zəruriliyini möhkəmləndirir [15]. Pekin qaydaları yuvenal ədliyyənin əsas prinsiplərini müəyyən edir [12]. Havana Qaydaları yetkinlik yaşına çatmayanlarla davranış standartlarını müəyyən edir [13].

Beynəlxalq sənədlərdə həssas iştirakçıların dindirilməsi ilə bağlı xüsusi tələblər nəzərdə tutulur. Bu tələblərə dindirmələrin xüsusi hazırlığı olan şəxslər tərəfindən aparılması, mütləq video yazının aparılması, dindirmələrin sayının minimallaşdırılması, xüsusi yerlərdən istifadə olunması, təzyiq etməmə aiddir. Yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı psixoloqun və ya pedaqoqun, psixi pozuntusu olan şəxslərlə bağlı psixiatrın və ya digər

tibbi mütəxəssisin iştirakı nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tələblərin bəziləri Azərbaycan Respublikasının CPM-nin bəzi müddəalarında nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, CPM-nin 231.2-ci maddəsi cinsi istismarın və ya cinsi zorakılığın qurbanı olan 14 yaşından yuxarı uşağın tələb etdiyi hallarda onun dindirilməsinin qanuni nümayəndəsinin, yaxud onun seçimi əsasında müəllimin, psixoloqun və ya həkimin iştirakı ilə aparılmasını, 228.2-ci maddəsi 14 yaşınadək, müstəntiqin mülahizəsinə görə isə 16 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmamış şahidin dindirilməsinin müəllimin, zəruri hallarda isə həkiminin və onun qanuni nümayəndəsinin iştirakı ilə aparılmasını, 229.2-ci maddəsi şahidin ruhi və ya digər ağır xəstəlikdən əzab çəkdiyi halda onun dindirilməsinin həkimin icazəsi və iştirakı ilə aparılmasını, 432.5-ci maddəsi 16 yaşınadək və əqli cəhətdən zəiflik əlamətləri olan yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin iştirakı ilə istintaq hərəkətlərinin aparılmasında müstəntiqin müəllimin və ya psixoloqun iştirakını təmin etməsini möhkəmləndirmişdir. “Elektron məhkəmə” informasiya sistemi haqqında Əsasnamənin 4.2.9-cu maddəsi məhkəmə proseslərinin elektron audio-video protokollaşdırma altsisteminin bütün işlərdə tətbiqini nəzərdə tutur.

Təkrar viktimizasiyanın qarşısının alınması tələbi video-konfrans rabitə sistemi vasitəsilə dindirməni, əvvəlcədən yazılmış intervünün dinlənilməsini, qapalı məhkəmə iclaslarına, müdafiə ekranlarının tətbiqini, təqsirləndirilən şəxslə üzbəüz qarşıdurmanın qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. CPM-də yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin mənafeyinin qorunması zərurəti yarandıqda video-konfrans rabitə sistemindən istifadə olunması (51-2.1.3-cü maddə), uşaqlara qarşı cinsi istismar və ya cinsi zorakılıqla bağlı cinayət üzrə məhkəmə iclasının qapalı keçirilməsi (123-2.4-cü mad-

də), şəxsi və ya ailə sirlərini açıqlayan sübutların qapalı məhkəmə iclasında tədqiq edilməsi (199.4-cü maddə), peşə və ya kommersiya sirrini açıqlayan sübutların qapalı məhkəmə iclasında tədqiq olunması (201.6-cı maddə), nəzərdə tutulmuş hallarda tanınma üçün təqdim etmə, istintaq eksperimentinin aparılması, tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsinin qapalı məhkəmə iclasında aparılabilməsi (336.2-ci maddə), həbs qismində qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya bundan imtina barədə, habelə həbsdə saxlama müddətinin uzadılması, yaxud bundan imtina barədə qərarın qanuniliyinin və əsaslılığının apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qapalı məhkəmə iclasında yoxlanılması (453.2-ci maddə) nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq standartlar işlərə sürətləndirilmiş qaydada baxılmasını nəzərdə tutur. Uzunmüddətli araşdırma (və ya məhkəmə prosesi) özü-özlüyündə təkrar travmatizasiya üçün bir amil ola bilər. Məhkəmə tələb edir ki, "cinayət icraatının bütün mərhələləri boyunca zərərçəkmiş şəxs ona qarşı təkrar travmatizasiya riskinin qarşısını almaq məqsədilə müvafiq qayğı ilə təmin olunmalıdır." [8, §119].

Baxmayaraq ki, inkişaf etmiş beynəlxalq normativ baza mövcuddur, cinayət prosesinin həssas (əlvərişsiz vəziyyətdə olan) iştirakçılarının müdafiəsi hələ də müntəzəm və sistemli şəkildə həyata keçirilmir. Problemlər həm qanunvericilik səviyyəsində, həm də beynəlxalq standartların istintaq və məhkəmə təcrübəsinə tətbiqində özünü göstərir. Bu problemlərdən biri də dindirmə üzrə vahid metodikaların və prosessual protokolların olmamasıdır. Dindirmədən əvvəl həssas iştirakçının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün standartlaşdırılmış "yoxlama siyahıları"nın, uşaqlar və psixi pozuntuları olan şəxslərlə işə aid vahid metodikaların olmaması, əqli (kognitiv) pozuntuların əlamətləri

aşkar edildikdə istintaqı aparan şəxsin hərəkət alqoritmlərinin olmaması təcrübədə ciddi fərqlərə səbəb olur və prosessual səhvlər və ya həssas iştirakçı ilə düzgün olmayan davranış nəticəsində əldə edilmiş sübutların yol-verilməz hesab olunması riskini artırır.

Müstəntiqlər və hakimlər üçün multidissiplinar hazırlığın çatışmazlığını da problemlərə aid etmək lazımdır. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının əhəmiyyətli bir hissəsi psixoloji cəhətdən düzgün dindirmə aparmaq bacarıqlarına; travmanın nəticələri barədə biliklərə; əqli (kognitiv) pozuntuları olan şəxslərlə ünsiyyət metodları barədə biliklərə malik deyildirlər. Nəticədə hakimlərin iştirakçının psixoloji vəziyyətini düzgün qiymətləndirməkdə, xüsusi müdafiə tədbirlərinə ehtiyac olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdə, beynəlxalq standartlara uyğun aparılmamış dindirmələrin nəticələrini tənqidi şəkildə qiymətləndirməkdə səhvlərə yol vermə riskləri artır.

Digər problem seksual və məişət zorakılığı qurbanlarının müdafiəsinin yetərli olmamasıdır. Belə ki, müşayiət sistemlərinin (psixoloq, sosial işçi, krizis mərkəzi) təkmil olmaması; qurbanlarla işləyən mütəxəssislərin hazırlığının kifayət etməməsi; ailə və cəmiyyətin təzyiqi nəticəsində ifadələrdən imtina edilməsi və ya onların təhrif edilməsi hallarına hələ də rast gəlinir.

Hesab edirik ki, Azərbaycanda da həssas (əlvərişsiz vəziyyətdə olan) iştirakçıların müdafiəsi üzrə məcburi ilkin dinləmənin tətbiqi vacib olan bir addımdır. İclasda məhkəmə həssas iştirakçının statusunu müəyyən edir, müdafiə tədbirləri təyin edir, dindirmə qaydalarını müəyyənləşdirir, bu şəxsin iştirakı ilə aparılan istintaq hərəkətlərinin sayını məhdudlaşdırır.

Azərbaycan qanunvericiliyi ibtidai araşdırmada həssas iştirakçıların bütün dindirmələrinin məcburi videoçəkilişini nəzərdə

tutmalıdır. Ətraflı metodikaların (“praktiki standartlarının”) hazırlanması, yəni uşaqların dindirilməsi metodikası; psixi pozuntuları olan şəxslərlə ünsiyyət metodikası; dindirmədən əvvəl kognitiv vəziyyətin qiymətləndirilməsi üzrə “yoxlama-siyahılar” hazırlanmalı, əvvəldən yazılmış müsahibə institutunun tətbiqi nəzərdə tutulmalıdır, məhkəmə belə video-yazının qurbanın məhkəmədə iştirakına ehtiyac olmadan əsas sübut kimi qəbul edilməsinə imkan verməlidir.

Cinayət prosesi çərçivəsində həssas iştirakçıların müdafiəsi təkcə humanizmin təzahürü deyil, həm də Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi ilə təmin olunan ədalətli məhkəmə hüququnun həyata keçirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biridir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar, seksual və məişət zorakılığı qurbanları, psixi pozuntuları olan şəxslər və digər həssas kateqoriyalar məhdud imkanlarını və yüksək təkrar travmatizasiya risklərini kompensasiya edən xüsusi prosessual mexanizmlərə ehtiyac duyurlar.

Beynəlxalq standartların təhlili göstərir ki, həssas iştirakçıların effektiv müdafiəsi hüquqi, tibbi, psixoloji və sosial aspektləri birləşdirən kompleks yanaşmanı tələb edir. Qanunvericilik normalarının effektivliyi icra keyfiyyətindən, mütəxəssislərin multidissiplinar hazırlığından və videodindirmə, əvvəlcədən yazılmış müsahibə kimi müasir texnologiyaların tətbiqindən asılıdır.

Bu sahədə islahatların məqsədi vahid prosedur standartlarının yaradılması, ixtisaslaşmış xidmətlərin formalaşdırılması, müvafiq infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və həssas şəxslərə dost hüquq sistemi mədəniyyətinin qurulması olmalıdır. Yalnız bu elementlərin integrasiyası cinayət prosesinin iştirakçılarının formal deyil, real müdafiəsini təmin edə və milli cinayət-prosessual sistemi beynəlxalq standartlara tam yaxınlaşdırma bilər.

Azərbaycan qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, uşaqların, zorakılıq qurbanlarının, psixi pozuntuları olan şəxslərin, eləcə də təqsirləndirilən və ya həbsdə saxlanılan şəxslərin müdafiəsinə yönəlmiş kifayət qədər inkişaf etmiş normativ baza mövcuddur. Bununla belə, bəzi institutlardan lazımi səviyyədə istifadə olunmur.

Azərbaycanın ümumavropa hüquq məkanına integrasiyası şəraitində əsas vəzifə yalnız beynəlxalq standartlara formal uyğunluğu təmin etmək deyil, həm də bu standartların istintaq orqanlarının və məhkəmələrin gündəlik fəaliyyətinə real şəkildə tətbiq edilməsidir. Buna görə də, CPM-də həssas iştirakçının ümumi anlayışı, tərkibi, minimal təminatlar dəsti müəyyən edilməlidir. Həssas iştirakçılarla işləyən hakimlərin və istintaq subyektlərinin xüsusi hazırlığı həyata keçirilməli, həmçinin ixtisaslaşdırılmış prosessual təlimatlar hazırlanmalıdır. Həssas qruplarla bağlı CPM-ə edilən dəyişikliklərdən biri də bu şəxslərlə bağlı ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərinin video yazısının aparılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-prosessual Məcəlləsi. URL: <https://e-qanun.az/framework/46950>
2. Алисиевич, Е.С. Поощрение и защита прав уязвимых групп в международном праве [Текст] : учеб. пособие / Е.С. Алисиевич. – М. : РУДН, 2012. – 431 с.
3. Blokhin v. Russia. (Application no. 47152/06). Judgment, 23 March 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22languageisocode%22:%5B%22ENG%22%5D,%22appno%22:%5B%2247152%2F06%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-161822%22%5D%7D>
4. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence Istanbul, 11.V.2011. URL: <https://rm.coe.int/168008482e>

5. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, adopted 12 December 2006, A/RES/61/106. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>
6. “Elektron məhkəmə” informasiya sistemi haqqında ƏSASNAMƏ 1 iyun 2020-ci il № 1043. URL: <https://e-qanun.az/framework/45080>
7. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya. URL: <https://e-qanun.az/framework/1405>
8. J.L. v. Italy (Application no. 5671/16). Judgment, 27 May 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-210300%22%5D%7D>
9. M.C. v. Bulgaria (Application no. 39272/98). Judgment, 4 December 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61521%22%5D%7D>
10. R(2010) Guidelines on child-friendly justice (adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010 and explanatory memorandum). URL: <https://rm.coe.int/16804b2cf3>
11. Stanev v. Bulgaria (Application no. 36760/06). Judgment, 17 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-1-108690%22%5D%7D>
12. United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice ("The Beijing Rules") : resolution / adopted by the General Assembly 1985. A/RES/40/33. <https://digitallibrary.un.org/record/120958?ln=es&v=pdf>
13. United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (Havana Rules) Adopted by General Assembly resolution 45/113 of 14 December 1990. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/United_Nations_Rules_for_the_Protection_of_Juveniles_Deprived_of_their_Liberty.pdf
14. “Uşaqların cinsi istismardan və cinsi zorakılıqdan müdafiəsi haqqında” Avropa Şurası Konvensiyası 2007-ci il oktyabrın 25-də Lansarotədə imzalanmış . URL: <https://e-qanun.az/framework/43532%20>
15. Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya BMT-nin Baş Məclisinin 44-cü sessiyasında 20 noyabr 1989-cu il tarixində qəbul edilib. URL: https://migration.gov.az/content/pdf/5acb09f3100d0_U%C5%9Faq%C3%BCquqlar%C4%B1%20haqq%C4%B1nda%20Konvensiya.pdf
16. Y. v. Slovenia (Application no. 41107/10). Judgment, 28 May 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-154728%22%5D%7D>

ПРАВА УЯЗВИМЫХ УЧАСТНИКОВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: СОВРЕМЕННЫЕ СТАНДАРТЫ И ПРОБЛЕМЫ

Матанат Паша Аскерова,
завкафедрой Уголовного процесса, криминалистики и судебной экспертизы
Академии юстиции Министерства юстиции Азербайджанской Республики,
доктор юридических наук, советник юстиции.
e-mail: matanatasgarova@yahoo.com
Тел.: +99450 313 94 21

Статья посвящена анализу национальных процессуальных гарантий, связанных с уязвимыми участниками уголовного судопроизводства, а также стандартов защиты, сформированных в рамках ООН, Совета Европы и Европейского суда по правам человека.

На основе выявленных проблем предлагаются направления совершенствования национальной практики, включая введение в законодательство понятия «уязвимые участ-

ники», проведение обязательных предварительных слушаний по вопросам их защиты, развитие инфраструктуры видеозаписи следственных действий, обеспечение междисциплинарной подготовки следственных органов и судей.

Ключевые слова: уголовный процесс; уязвимые участники; несовершеннолетние; лица с психическими расстройствами; вторичная виктимизация.

RIGHTS OF VULNERABLE PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS: MODERN STANDARDS AND CHALLENGES

Matanat Pasha Asgarova,

Head of the Department of Criminal Procedure, Criminalistics and Forensic Examination of the Justice Academy of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Law, Justice Adviser.

e-mail: matanatasgarova@yahoo.com

Tel.: +99450 313 94 21

This article is devoted to the analysis of national procedural safeguards related to vulnerable participants in criminal proceedings, as well as the protection standards developed within the framework of the United Nations, the Council of Europe, and the European Court of Human Rights.

Based on the identified challenges, the article proposes directions for improving national practice, including the introduction of the concept of “vulnerable participants” into legislation, the conduct of mandatory preliminary hearings on issues of their protection, the development of infrastructure for video recording of investigative actions, and the provision of multidisciplinary training for investigative bodies and judges.

Keywords: criminal procedure; vulnerable participants; minors; persons with mental disorders; secondary victimization.

CEZA YARGILAMASINDA HASSAS KATILIMCILARIN HAKLARI: MODERN STANDARTLAR VE SORUNLAR

Matanat Askerova,

**Azərbaycan Cumhuriyyəti Adəlet Bəkanlığı Adəlet Akademisi
Ceza Muhakəməsi, Kriminalistik və Adli Uzmanlık Bölümü Başkanı,
Hukuk Doktoru, Adəlet Müşaviri,**

e-mail: matanatasgarova@yahoo.com

Tel.: +99450 313 94 21

Bu makale, ceza yargılamasındaki hassas (kırılgan) katılımcılarla ilgili ulusal usule ilişkin güvencelerin ve Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi çerçevesinde geliştirilen koruma standartlarının analizine ayrılmıştır.

Belirlenen sorunlar doğrultusunda, ulusal uygulamanın geliştirilmesi için “hassas katılımcılar” kavramının mevzuata dâhil edilmesi, onların korunmasına ilişkin zorunlu ön duruşmaların yapılması, soruşturma işlemlerinin video kaydı altyapısının güçlendirilmesi ve soruşturma görevlileri ile hâkimlerin disiplinlerarası eğitimle desteklenmesi gibi öneriler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: ceza muhakemesi; hassas katılımcılar; çocuklar; ruhsal bozukluğu olan kişiler; ikincil mağduriyet.

DOI: 10.67052/MPFB8750

МЕСТО И РОЛЬ ОТРАСЛЕВЫХ ПРИНЦИПОВ В МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЕ И ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВ ДЕТЕЙ-ИНВАЛИДОВ

Нагизаде Миркенан Асеф оглу,
докторант Кафедры Международное
Право Российский Университет
Дружбы Народов.
e-mail: nagizade.97@inbox.ru

В современном мире люди делятся на социальные группы по различным признакам. Такое разделение облегчает управление обществом, способствует реализации потребностей и прав каждого человека. Одной из наиболее уязвимых и нуждающихся в помощи групп являются дети и подростки с ограниченными физическими и психическими возможностями. Однако для обеспечения всех прав людей с ограниченными возможностями, особенно детей, необходимо соблюдение ряда предпосылок, включая правовые, организационные, технические, финансовые и социальные. Поскольку по мере углубления их базовых возможностей и возможностей обеспечения безопасности реализации других сопутствующих факторов становится более лёгкой и успешной. Именно поэтому, прежде всего, следует учитывать степень обеспечения прав и свобод каждого гражданина.

Несмотря на постоянное углубление и расширение международных отношений и преобладание тенденции развития общественных отношений, нуждающихся в регулировании, защита и отстаивание прав человека всегда приобретали особую значимость и актуальность. При этом развитие этого процесса от общего к

частному, а также принятие различных международных документов, касающихся индивидуальных субъективных возможностей и социальных групп, выявило также необходимость учёта суботраслевых и институциональных аспектов. В этой связи защита прав лиц с ограниченными возможностями занимает важное место.

Опыт показывает, что лица этой категории также сталкиваются с рядом ограничений и препятствий в обществе. Направленные против них ограничения или создаваемые ими препятствия (например, наличие неадекватных норм, стандартов и политики, негативное отношение со стороны общества и лишение их возможности интегрироваться в общество, отсутствие услуг и плохая транспортная доступность, проблемы с доступностью и т. д.) в конечном итоге приводят к возникновению бедности среди этих лиц в условиях нарушения права на образование и труд, а также формирования психологических критериев (например, депрессии, неуверенности в себе, неверной оценки своих возможностей, самоизоляции от общества и т. д.). Именно с этой точки зрения принятие и реализация международно-правовых норм о защите лиц с ограниченными возможностями имеет большое значение.

Ключевые слова: ребенок, права детей, международно-правовые нормы, наилучшие интересы, закон, защита детей с ограниченными возможностями.

Введение

Формирование отраслевых руководящих принципов в сфере защиты прав лиц с ограниченными возможностями имеет большое значение. Эти принципы, помимо того, что играют направляющую роль в защите субъективных возможностей данной категории лиц, выполняют также функцию «моста» между другими международно-правовыми нормами. Для этого необходимо сначала пояснить термин «принцип», который рассматривается как идея, принцип, руководящие правила, выраженные в правовых нормах и определяющие сущность права. Кроме того, принципы в праве обладают следующими характерными признаками:

- 1) Эти правила отражают объективные законы общественного развития.
- 2) Они могут быть прямо или косвенно установлены в правовых нормах.
- 3) Они выполняют направляющую функцию, составляя основу правотворческой деятельности.

Этот процесс, начавшийся в 40-х годах XX века и продолжающийся до сих пор, проявлялся в различных этапах. Эти этапы имеют свою специфику с точки зрения защиты и отстаивания прав лиц с ограниченными возможностями. Таким образом, на начальном этапе, с конца 1940-х до начала 1970-х годов, в международных документах о защите прав человека инвалидность выступала лишь как элемент обеспечения конкретных субъективных возможностей и объект регулирования. На втором этапе, начавшемся в 1970-х годах и продолжавшемся до 2006 года, конкретные субъективные возможности лиц с инвалидностью, а также нормы создания необходимых для них условий были сформулированы в принятых междуна-

родных документах. Принятие Конвенции ООН о правах инвалидов 2006 года обусловило третий этап. Тот факт, что указанный документ устанавливает обязательные положения и отраслевые руководящие принципы в отношении прав лиц с инвалидностью, предусматривает реализацию прав и возможностей женщин-инвалидов и детей-инвалидов, а также формирование механизма контроля, дает основания оценивать его как комплексный международно-правовой документ. Кроме того, следует отметить роль других договорных норм (например, Конвенции о правах ребенка 1989 года, Декларации о правах коренных народов 2007 года, Конвенции о техническом и профессиональном образовании 1989 года и др.) и механизмов (например, Комитета по экономическим, социальным и культурным правам, Комитета по правам ребенка, Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин и др.) в защите прав человека. Неслучайно, что 95 миллионов человек в мире — это дети с ограниченными возможностями, особенно подростки в возрасте до 14 лет, из которых 13 миллионов — дети с тяжелыми формами инвалидности³. В Азербайджанской Республике этот показатель составляет 65 482 человека, или 12% от общего числа инвалидов. Доля женщин-инвалидов составляет 40%, или 202 450 человек. Все это свидетельствует о том, что защиту прав лиц с ограниченными возможностями следует оценивать не только в общем контексте, но и с точки зрения защиты отдельных групп..

В целом, запрет дискриминации по признаку инвалидности отражен в международно-правовых нормах как напрямую (например, «Принципы защиты лиц с

психическими заболеваниями и улучшения психиатрической помощи», утвержденные резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 1991 года, Конвенция ООН о правах инвалидов 2006 года, Хартия основных прав ЕС 2001 года и др.), так и косвенно. Последнее чаще встречается в документах международных договорных механизмов в области защиты прав человека или в международной судебной практике. В качестве примеров можно привести Замечание общего порядка № 5 Комитета по экономическим, социальным и культурным правам «О лицах с ограниченными возможностями» от 1994 года, Замечание общего порядка № 9 Комитета по правам ребенка «О правах детей с ограниченными возможностями» от 2006 года, а также практику ЕСПЧ (например, Претти против Соединенного Королевства (2002 г.), Чам против Турции (2016 г.), Губерина против Хорватии, Глор против Швейцарии (2009 г.), И.Б. против Греции (2013 г.) и др.

В Азербайджанской Республике отраслевым законодательным актом и нормативно-правовым актом в области защиты прав лиц с ограниченными возможностями является Закон «О профилактике инвалидности и нарушений здоровья детей, реабилитации и социальной защите лиц с ограниченными возможностями и детей-инвалидов» от 25 августа 1992 года. Кроме того, в Азербайджанской Республике действует Закон, регулирующий индивидуальные субъектные возможности лиц с ограниченными возможностями. Существуют также внутренние законодательные акты. Примером может служить Закон «Об образовании лиц с ограниченными возможностями (специальном образовании)» от 5 июня 2001 года. Также многочисленные государст-

венные программы, принятые в сфере регулирования отдельных общественных отношений, в том или ином смысле содержат нормы о защите лиц с ограниченными возможностями, тем самым служа как устранению пробелов в законодательстве, так и адаптации защиты этой категории лиц к требованиям современной эпохи. Так, Концепция развития «Азербайджан 2020: Взгляд в будущее», утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики № 800 от 29 декабря 2012 года, содержит положения о реализации различных развивающих, коррекционных и инклюзивных образовательных программ для детей с ограниченными возможностями, нуждающихся в особой заботе, развитии их навыков и способностей, расширении их доступа к информации и осуществлении мер по предотвращению их изоляции от общества. «Национальная программа действий по повышению эффективности защиты прав и свобод человека в Азербайджанской Республике», утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики № 1938 от 27 декабря 2011 года, включает в себя нормы по подготовке медицинских, педагогических и социальных работников (пункт 2.8), связанных с этими лицами, а также по подготовке тренеров в области правового просвещения для различных слоев населения (в том числе лиц с ограниченными возможностями) в целях пропаганды принципа ЮНЕСКО «Образование для всех» и более эффективной защиты прав и свобод человека (пункт 4.8). В то же время наше государство присоединилось к Конвенции ООН о правах инвалидов 2006 года Законом от 2 октября 2008 года.

Целью исследования является опре-

деление положений, связанных с имплементацией международно-правовых норм о правах лиц с ограниченными возможностями в законодательство Азербайджанской Республики, на основе широкого анализа соответствующих международно-правовых норм и национальных законодательных актов, а также многообразия мнений, возникающих в этой области, а также выработка предложений и рекомендаций относительно принятия новых норм в областях, требующих регулирования на международном и внутригосударственном уровнях, в целях устранения существующих пробелов.

В исследовании также применялись системный, сравнительный, индукционный, дедукционный, конкретно-социологический, исторический и другие научные методы.

Методика. Рассматривая комплексно осуществляемую на международном уровне деятельность в области защиты и отстаивания прав лиц с ограниченными возможностями, можно сгруппировать её следующим образом:

1) принятие и реализация различных универсальных международных документов (общего и 20 отраслевых), отражающих положения о защите и отстаивании прав лиц с ограниченными возможностями. К таким документам относятся Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 года, Конвенция ООН о правах ребёнка 1989 года, Парижская конвенция о техническом и профессиональном образовании 1989 года, Конвенция ООН о правах инвалидов 2006 года, Декларация о правах инвалидов 1975 года, Декларация ООН о правах коренных народов 2007 года и другие международные акты.

2) нормативные и практические механизмы различных специализированных учреждений ООН, ответственных за регулирование общественных отношений в различных областях международной общественной жизни и защиту соответствующих прав человека, вытекающих из этого регулирования, включая деятельность, связанную с субъективными возможностями людей с ограниченными возможностями. В этой связи специализированные учреждения ООН, в частности, ФАО (2013 г. «Бангкокские рекомендации по развитию агробизнеса с учетом интересов инвалидов»), МОТ (Конвенция № 159 и Рекомендация № 168 о профессиональной реабилитации и занятости инвалидов 1983 г., «Резолюция о профессиональной подготовке инвалидов» 1965 г. и др.), Всемирная туристская организация (Резолюция о доступном туризме для всех 2005 г., «Декларация Сан-Марино о доступном туризме» 2014 г. и др.), Всемирная организация интеллектуальной собственности (Марокканский договор об облегчении доступа слепых, лиц с нарушениями зрения или лиц с ограниченными способностями воспринимать печатную информацию к опубликованным произведениям 2013 г.), ИКАО (Руководящие принципы по обслуживанию в аэропортах 1990 г.), «Руководящие принципы по обеспечению доступности инвалидов для всех» Воздушный транспорт» и др.) проявляется более рельефно.

3) деятельность международных договорных механизмов, действующих в сфере защиты отдельных видов прав человека или защиты субъективных возможностей различных категорий лиц. Примерами таких механизмов являются Комитет по правам ребенка (Общее за-

мечание № 9 «О правах детей-инвалидов» от 2006 г. и др.), Комитет по ликвидации дискриминации в отношении женщин (Общая рекомендация № 18 «О женщинах-инвалидах» от 1991 г. и др.), Комитет по экономическим, социальным и культурным правам (Общее замечание № 5 «О лицах с инвалидностью» от 1994 г. и др.).

4) Роль международных неправительственных организаций в защите лиц с инвалидностью и основные аспекты их влияния на деятельность межправительственных механизмов. Ярким примером этого является Всемирный саммит неправительственных организаций по вопросам инвалидности, состоявшийся в Пекине (Китайская Народная Республика) в 2000 г., и принятая по его итогам «Декларация об инвалидах в новом тысячелетии». Так, известные международные неправительственные организации, представляющие права людей с инвалидностью (например, «Inclusion International», Всемирная (Союз слепых, Всемирная федерация глухих и др.) внесли свой вклад в решение обсуждаемых проблем и довели их до сведения мирового сообщества. В результате состоявшихся дискуссий в Пекинской декларации был обозначен ряд приоритетных направлений решения проблемы инвалидности.

Принятие Конвенции ООН о правах инвалидов 2006 года и Факультативного протокола к ней можно отнести к ряду необходимых факторов. Во-первых, признание лиц этой категории равноправными субъектами, обладающими всеми необходимыми возможностями в жизни общества, а также необходимость превращения их из пассивных лиц, получающих помощь от государства, в носителей прав обусло-

вили необходимость принятия соответствующего международно-правового документа. Ведь до последних десятилетий реальное положение лиц с инвалидностью зачастую не учитывалось при достижении каких-либо целей и задач в развитии общества или решении возникающих проблем. Это приводило к изоляции лиц с инвалидностью от общества и формированию у них ряда негативных качеств (депрессия, неуверенность в себе, бродяжничество и попрошайничество, превращение в объект использования в негативных целях и т. д.). Во-вторых, комплексное решение проблем, с которыми сталкиваются лица с инвалидностью, на основе международного документа, создающего правовые обязательства, включая эффективную защиту и поощрение их гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, являлось одним из важных критериев. Наконец, в предыдущие периоды международные документы о правах инвалидов не содержали положений о создании и функционировании секторального механизма мониторинга. В этой связи одним из основных важных моментов, отличающих Конвенцию 2006 года от предыдущих аналогичных международных документов о защите прав инвалидов, является предоставление секторального механизма мониторинга. Это проявляется на двух уровнях:

1. На национальном уровне механизм мониторинга предполагает координацию деятельности законодательных и отраслевых органов в зависимости от их организационных структур.

2. На международном уровне мониторинг осуществляется Комитетом по правам инвалидов. Кстати, Азербайджанская Рес-

публика присоединилась к Конвенции ООН 2006 года Законом № 686-IIIQ от 2 октября 2008 года. Это автоматически создает условия для осуществления мониторинговой деятельности Комитета по правам инвалидов. В результате 10 апреля 2014 года Комитет принял свои окончательные рекомендации по первому докладу нашей страны.

Существует множество региональных норм, касающихся защиты прав лиц с ограниченными возможностями, которые отражены в следующих документах:

1. Международные документы, посвященные защите лиц с ограниченными возможностями путем формулирования положений о защите прав человека в целом. Например, «Пересмотренная Европейская социальная хартия» 1996 года, Конвенция СНГ о правах человека и основных свободах 1995 года, Протокол о правах женщин 2003 года к «Африканской хартии прав человека и народов» 1981 года, Африканская хартия прав и благополучия ребенка 1990 года и др.

2. Отраслевые международные документы, непосредственно направленные на защиту прав лиц с ограниченными возможностями. Например, Соглашение СНГ «О решении проблем инвалидности и сотрудничестве в интересах инвалидов» 1996 года, Межамериканская конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении инвалидов 1999 года и др.

3. Решения международных организаций, направленные на регулирование отдельных вопросов в области защиты прав инвалидов. Например, Рекомендация ПАСЕ № 1185 от 1992 г. «Политика реабилитации инвалидов», Директива ЕС о равенстве в сфере занятости лиц с инва-

лидностью 2000 г., Резолюции № 1249 от 1993 г. и № 1356 от 1995 г. «Положение инвалидов в Американском полушарии», Декларация и План действий Африканского союза по занятости и сокращению бедности 2004 г., «Стратегия ГУАМ по развитию секторального сотрудничества» и др.

4. Различные региональные документы или типовые законы, определяющие стратегические направления и принципы с конкретными сроками реализации. Например, «Стратегия ЕС по вопросам инвалидности (2010–2020 гг.)», «Африканское десятилетие инвалидов», принятое в июле 1999 г. и рассчитанное на 1999–2009 гг., «Арабское десятилетие инвалидов», принятое в рамках ВДПЧ и охватывающее 2003–2014 гг., «Десятилетие действий в защиту прав и достоинства инвалидов» (2006–2016 гг.) и т. д.

Государство действует через свои соответствующие уполномоченные органы, обеспечивая правильное установление взаимодействия существующих норм с реальной практической ситуацией в области защиты и отстаивания прав инвалидов и превращение их в постоянно действующий механизм. В целом, для формирования государственного управления особенно важно создание необходимой правовой базы и установление механизма контроля с учетом исторического пути развития конкретного государства и традиций государственности, а также международно-правовых норм и отдельных рекомендаций международных организаций. При этом необходимо учитывать адекватное и гибкое реагирование государственного управления на быстро меняющиеся общественные отношения, а

также защиту государственных интересов в глобальных условиях. Все это в конечном итоге ведет к формированию культуры управления и оказывает свое влияние на учет факторов, составляющих основу государственности. Несомненно, при повышении эффективности механизма государственного управления нельзя упускать из виду регулирование административно-правовых отношений, возникающих в процессе управления, а также специфику взаимодействия субъектов управления и их объектов. В этой связи одним из основных приоритетов, установленных в Концепции развития «Азербайджан 2020: Взгляд в будущее», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики № 800 от 29 декабря 2012 года, является именно совершенствование законодательства и укрепление институционального потенциала. Для достижения целей, предусмотренных в концепции, укрепление институционального потенциала в рамках данного приоритета объединяет три основных направления. Во первых, развитие кадрового потенциала в государственном секторе. Во вторых, расширение функциональности «электронного правительства». В третьих, продолжение институциональных реформ.

С точки зрения формирования механизма защиты и отстаивания прав лиц с ограниченными возможностями, существующие в нашей стране государственные институты можно классифицировать следующим образом:

1. В соответствии с частью III статьи 7 Конституции Азербайджанской Республики, институты, осуществляющие функции высшей государственной власти в каждой из ветвей этого разделения, ос-

нованные на принципе разделения властей (например, Президент Азербайджанской Республики, Милли Меджлис, суды);

2. Государственные учреждения, которые, несмотря на наличие собственных прав, обязанностей и полномочий, регулярно затрагивают в своей деятельности вопросы правового положения инвалидов и лиц с ограниченными возможностями здоровья (например, Министерство труда и социальной защиты населения, Министерство здравоохранения, Министерство образования, Государственный комитет по проблемам семьи, женщин и детей, Министерство молодежи и спорта и др.);

3. Учреждения, имеющие конкретную направленность деятельности и в случаях необходимости и в условиях, требуемых возникающими правоотношениями, занимающиеся вопросами, связанными с инвалидами (например, Министерство финансов, Комитет по статистике, Государственный комитет по стандартизации, метрологии и патентам, Центральный банк и др.);

4. Учреждения, созданные на основе требований международно-правовых норм в области защиты прав человека и рекомендаций соответствующих международных организаций, а также мирового опыта (например, Уполномоченный по правам человека (омбудсмен) Азербайджанской Республики);

5. Институты, являющиеся частью реформ, проводимых в нашей стране по совершенствованию механизма государственного управления, а также новой моделью передовой практики Азербайджана, в результате прозрачности и улучшения услуг, предоставляемых гражданам (например, Государственное агентство по

оказанию услуг гражданам и социальным инновациям при Президенте Азербайджанской Республики).

В современном международном праве и законодательстве большинства государств защита прав человека является первостепенной задачей общества и государственных органов, а также международных организаций. В последние десятилетия новые критерии, возникшие в сфере защиты прав человека, особенно защита лиц, принадлежащих к отдельным социальным группам (женщинам, детям, инвалидам и т. д.), стали объектом все более широкого обсуждения и регулирования. Именно с этой точки зрения защита прав инвалидов приобретает большое значение. Для правильной оценки прав этих лиц необходимо, прежде всего, раскрыть сущность и содержание ряда понятий. Определение определения и содержания понятий «инвалид» и «инвалидность» также играет в этом отношении ключевую роль.

Относительно вышеизложенной идеи можно сделать вывод, что с социальной точки зрения инвалидность в конечном итоге должна привести к формированию позитивных тенденций. Однако это нельзя отнести ко всем инвалидам. Это следует особо отметить в отношении лиц с врожденными дефектами, особенно лиц с психическими расстройствами. Исследователи, классифицирующие лиц с социальной депривацией и ограничением жизнедеятельности, характеризующимися полным или частичным ослаблением адаптации к социальной среде, а также лиц, здоровье которых нарушено в результате стойкого нарушения функций организма, а также нуждающихся в социальной за-

щите, указывают на следующие признаки, характеризующие данное понятие:

а) нарушение здоровья (утрата или аномалия психической, физиологической или анатомической структуры или функций организма, характеризующиеся длительным течением и тяжелыми проявлениями);

б) полный или частичный низкий уровень адаптации к окружающей социальной среде, включая социальную жизнь и социальное окружение, выражающийся в дискриминации и социальной изоляции со стороны других членов общества, а также, как следствие, в реагировании человека на эту среду социальной депривацией;

в) ограничение жизнедеятельности, характеризующееся любым ограничением или отсутствием возможности осуществлять деятельность (включая труд) в рамках, считающихся нормальными для человека соответствующего возраста;

г) необходимость применения к человеку мер социальной защиты.

В научно-теоретических положениях, особенно в литературе, уделяющей особое внимание изучению проблем социального обеспечения, отмечается, что подходы к понятиям «инвалидность» или «инвалид» проявляются в трёх формах: обыденной; нормативно-правовой; теоретической (чаще всего характеризующейся выделением моделей заболеваний и их классификацией в научных трудах).

При анализе отраслевых руководств по защите прав лиц с ограниченными возможностями здоровья, в том числе вышеупомянутого руководства в отношении детей с ограниченными возможностями здоровья, следует также учитывать

нормативную и иную деятельность соответствующих международных контрольных механизмов (в частности, Комитета по правам ребёнка). Поскольку Комитет по правам ребёнка придаёт позитивный импульс формированию более конкретных и институциональных руководств в отношении детей. Так, Комитет по правам ребёнка счёл недопустимостью дискриминации (статья 2), первоочередное обеспечение интересов ребёнка во всех действиях в отношении детей (статья 3), право на жизнь, выживание и развитие (статья 6) и свободу свободно выражать свои взгляды (статья 12) общими принципами Конвенции. То есть, согласно позиции Комитета, общие принципы означают, что вышеуказанные статьи должны быть в полной мере отражены в реализации и реализации субъективных возможностей, установленных Конвенцией.

В настоящем документе излагается ряд обязательных положений, направленных на предотвращение жестокого обращения с детьми, отсутствия заботы и пренебрежения ими:

1) В контексте запрета дискриминации в отношении детей государство должно уделять особое внимание уязвимым группам детей при разработке и реализации программ по предотвращению жестокого обращения с детьми и отсутствия заботы. К уязвимым группам детей относятся дети, принадлежащие к расовым, этническим, религиозным или языковым меньшинствам, дети с ограниченными возможностями и девочки.

2) Универсального и конкретного понимания наилучших интересов ребенка в действиях, касающихся детей, а также в решениях и действиях контрольных ме-

ханизмов не существует. Однако в любом случае наилучшие интересы ребенка должны быть первоочередным соображением. Таким образом, роль родителей может учитываться при принятии необходимых мер по защите ребенка от жестокого обращения и отсутствия заботы, но интересы и наилучшие интересы ребенка должны иметь решающее значение для эффективной защиты.

3) Право на свободу выражения мнения и защиту ребенка от жестокого обращения и отсутствия заботы, закрепленное в статье 12 Конвенции о правах ребенка, распространяется не только на судебные разбирательства, но и на реализацию превентивной политики. Короче говоря, ребёнок должен максимально участвовать в принятии решений и разработке политики. Кроме того, одной из основных проблем, с которой сталкиваются дети с ограниченными возможностями, является то, что они сталкиваются с препятствиями и подвергаются определённой дискриминации при реализации своего права на образование. Несомненно, такая ситуация более специфична для отдельных регионов, особенно тех, где доминируют консервативные тенденции и другие социальные нормы (например, племенные обычаи, взгляды, рассматривающие детей с ограниченными возможностями как «ненужных и больных» элементов общества и т. д.).

Однако на международно-правовом уровне сформировались принципы реализации права на образование детей с ограниченными возможностями. Таким образом, прежде всего, если обратиться к методу дедукции, то можно сделать вывод о том, что в международно-правовых нормах находит правовое закрепление

конкретные руководящие принципы относительно обеспечения права на образование детей с ограниченными возможностями здоровья (например, равенство, инклюзивность, недискриминация и т.д.).² Эти принципы отражены как в общих международных документах о защите прав человека (например, «Всеобщая декларация прав человека» 1948 г., Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г., Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 г., Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод 1950 г., Конвенция ООН о правах ребенка 1989 г. и т.д.), так и в отраслевых международных актах в области образовательного права (Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования).

Конвенция 1960 года, Парижская конвенция о техническом и профессиональном образовании 1989 года, Всеобщая декларация об образовании для всех 1990 года и др. сформировали руководящие принципы образования лиц с ограниченными возможностями, особенно детей с ограниченными возможностями. Несомненно, следует также особо отметить роль международно-правовых норм в области образования детей с ограниченными возможностями (например, Всемирная программа действий в отношении инвалидов 1982 года, Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов 1993 года, Саламанкская декларация о принципах, политике и практике в области образования детей с особыми потребностями 1994 года и др.) в укреплении правовой базы этих принципов.

Таким образом, можно охарактеризовать совокупность международно-право-

вых норм и международных стандартов, обеспечивающих образование детей с ограниченными возможностями, следующим образом:

- Общая тенденция развития норм международных договоров в области образования заключается в определении основных направлений развития сферы образования соответствующей категории лиц.

- Основным направлением нормотворческой деятельности по закреплению права на образование детей с особым статусом в международно-правовых документах является отражение права каждого на образование, а также предоставление дополнительных субъективных возможностей несовершеннолетним с ограниченными возможностями здоровья и детям-инвалидам.

Такие вопросы, как недопустимость дискриминации, запрет любой дифференциации в правовом положении людей и наличие у каждого человека однозначных прав и свобод, закреплены в принятых в сфере образования международных документах, а их реализация обеспечивается в рамках реализации этих документов.

Особенностью международно-правовой нормативной базы права на образование детей с ограниченными возможностями здоровья и детей-инвалидов является то, что большинство положений, касающихся этого права, носят рекомендательный характер.

Следует также отметить, что, помимо Конвенции 2006 года, многочисленные руководящие принципы защиты инвалидов содержатся и в других международных документах. В зависимости от предмета регулирования эти принципы можно разделить на две части. В первом случае

они направлены на обеспечение защиты и поощрения прав инвалидов в целом. Примером этого является установление основополагающих принципов в пункте 2.7 документа «План действий по поощрению прав и участия лиц с ограниченными возможностями в обществе: улучшение качества жизни лиц с ограниченными возможностями в Европе на период 2006–2015 гг.», принятого Рекомендацией Комитета министров Совета Европы 5 апреля 2006 г. Верно, что, хотя в этом же документе содержатся положения, повторяющие принципы, содержащиеся в статье 3 Конвенции 2006 г. (например, недискриминация, равенство возможностей, равенство между мужчинами и женщинами, уважение уникальных характеристик лиц с ограниченными возможностями и их принятие в качестве компонента человеческого многообразия и части человечества), также появляются иные или новые руководящие принципы. Например, достоинство и индивидуальная автономия, включая свободу личного выбора, полное участие всех лиц с ограниченными возможностями в жизни общества, участие на уровне сообщества во всех решениях, затрагивающих их жизнь, как индивидуально, так и через представляющие их организации и т. д.

Во втором случае руководящие принципы защиты лиц с ограниченными возможностями имеют ограниченный охват, то есть носят отраслевой характер. Так, Часть II Конвенции МОТ № 159 1983 года о профессиональной реабилитации и занятости инвалидов устанавливает некоторые из следующих отраслевых принципов:

1) в соответствии с национальными условиями, опытом и возможностями

каждое государство разрабатывает, реализует и периодически пересматривает национальную политику в области профессиональной реабилитации и занятости инвалидов (статья 2);

2) обеспечивать, чтобы соответствующие меры профессиональной реабилитации были доступны всем категориям инвалидов, а также проводить политику, направленную на расширение возможностей трудоустройства инвалидов на открытом рынке труда (статья 3);

3) основывать политику профессиональной реабилитации и трудоустройства инвалидов на принципе равенства возможностей между работниками-инвалидами и другими работниками в целом (статья 4);

4) необходимость проведения консультаций между представительными организациями работодателей и работников, а также организациями инвалидов и структурными подразделениями для инвалидов по вопросам соответствующей политики, а также мер по содействию сотрудничеству и координации между государственными и частными учреждениями в деятельности по профессиональной реабилитации (статья 5).

Кроме того, в пункте 5 части 3 Рекомендации МОТ № 99 1955 года о профессиональной реабилитации инвалидов прямо подчеркивается, что принципы, меры и методы профессиональной подготовки, применяемые при обучении лиц без инвалидности, должны применяться к лицам с инвалидностью в той мере, в какой это позволяют медицинские и образовательные условия. То есть, несмотря на то, что действующий международный документ является «мягкой нормой», он направлен на обеспечение равенства меж-

ду лицами с инвалидностью и людьми с инвалидностью.

В то же время, руководящие принципы защиты инвалидов можно найти в нормативных актах различных региональных организаций. Примером этого является Модельный закон СНГ «О социальной защите инвалидов» от 25 ноября 2008 года¹. Так, статья 3 Модельного закона отражает принципы государственной политики по обеспечению равных возможностей и устранению социальных барьеров для инвалидов. Правда, несмотря на то, что существующее положение именуется принципом, по своей сути и содержанию оно проявляется в двух отдельных направлениях. В первом случае оно закреплено в виде субъективных возможностей для инвалидов. Например, право на проживание в традиционной среде, право на участие в принятии решений на всех уровнях, право на активное участие в общем социально-экономическом развитии общества, право на получение необходимой помощи в рамках обычного образования, здравоохранения, социального обслуживания и т. д.

Второй стороной принципов государственной политики в Модельном законе являются обязательства государства по созданию равных возможностей для инвалидов. Например, запрет дискриминации по признаку инвалидности; Регулярный сбор статистических данных о положении людей с инвалидностью и их различных групп; Разработка и поддержка национальных программ, связанных с людьми с инвалидностью; Привлечение организаций, представляющих интересы людей с инвалидностью, к разработке программ, связанных с экономическим и социальным положением людей с инвалидностью;

Осуществление сотрудничества с научно-исследовательскими учреждениями по вопросам, связанным с людьми с инвалидностью, и обмен результатами научных исследований и т. д..

Таким образом, руководящие принципы, изложенные в статье 3 Конвенции о правах инвалидов, остаются основополагающими принципами. Поскольку эти принципы, с одной стороны, предусматривают интеграцию инвалидов в общество, а с другой – юридическое равенство и запрет дискриминации в отношении них. В то же время, эти руководящие принципы, будучи общими принципами защиты инвалидов, должны служить основой для формирования общественного мнения и осуществления планирования в сфере правосудия, а также внедрения связанных с этим систем и процессов. Они также должны влиять на разработку законов и нормативных актов, а также на их толкование. Следует также отметить, что эти общие руководящие принципы применяются ко всем инвалидам, включая лиц с психосоциальными и интеллектуальными нарушениями. Несомненно, их реализация должна осуществляться в соответствии с общепризнанными принципами международного права (в частности, сотрудничеством, добросовестным выполнением международных обязательств, уважением прав человека и основных свобод) и отраслевыми руководящими принципами международно-правовой защиты прав человека. Однако сами эти руководящие принципы содержат определённые составляющие. Об этом свидетельствуют даже анализы, проведённые ООН, и их результаты. К этим составляющим относятся следующие:

- обеспечение права лиц с ограниченными возможностями на полноценное участие в жизни общества, а также их оценка как равноправных социальных участников в целях их интеграции в общество;

- понимание потребностей лиц этой категории не в «особом» смысле, а как неотъемлемой части социальных и экономических целей, а также учёт необходимости полной интеграции, доступности и формирования доступной физической и социальной среды (например, предоставление удобных избирательных участков и необходимых условий для реализации права голоса в избирательном процессе, а также процедур и материалов в легко понятном и удобном формате и т. д.);

- создание общественной среды, уважающей существующие различия и инвалидность, и обеспечивающей полноценное участие женщин, мужчин, девочек и мальчиков на равных условиях;

- принятие, при необходимости, дополнительных мер по оказанию помощи лицам с психосоциальными или интеллектуальными нарушениями в целях обеспечения их правоспособности, реализации их прав и участия в процессах принятия решений наравне с другими;

- осуществление любой деятельности лицами с инвалидностью наравне с другими и с уважением прав человека и основных свобод, или признание такой деятельности путем допущения различий, исключений или отказов (например, запрет женщине с инвалидностью открыть банковский счет по причине ее неспособности к управлению, отказ в предоставлении ей работы по причине наличия дефектов

какой-либо части тела (глаза, ноги и т. д.), необходимых для ее жизнедеятельности и режима труда, и т. д.);

- уважение личной свободы лиц с инвалидностью выражается в обеспечении их участия наравне с другими в определенных вопросах (возможность соответствующего выбора в жизни, минимизация вмешательства в личную жизнь, принятие личных решений и т. д.); - важность формирования и оценки их опыта и мнений без угрозы физического, психологического или эмоционального вреда при защите достоинства лиц с ограниченными возможностями;

- недопустимость отказа работодателя от уважения достоинства путем унижения достоинства и личности любого работника (например, принуждение лиц с нарушениями зрения использовать бланк, написанный «для слепых», в трудовом процессе и т. д.);

- важность обуславливания уважения к многообразию, возникающему из различий, принятием другим человеком в контексте взаимопонимания, а также необходимость принятия инвалидности на основе принципов человеческого многообразия и гуманизма;

- адекватное обеспечение общественной безопасности и здоровья в случаях, связанных с предотвращением несчастных случаев, включая охрану здоровых родов и материнства.

Принимая во внимание проведенный анализ и вышеизложенное, можно прийти к выводам, включающим следующие положения:

1) Принципы прав лиц с ограниченными возможностями следует рассматривать во взаимодействии друг с другом.

То есть их всесторонняя оценка и обеспечение могут создать широкую основу для защиты и отстаивания прав лиц с ограниченными возможностями.

2) Следует обратить внимание на отражение принципов прав лиц с ограниченными возможностями в национальном законодательстве Азербайджанской Республики. Закон «О профилактике инвалидности и нарушения здоровья детей, реабилитации и социальной защите лиц с ограниченными возможностями и детей с ограниченными возможностями» от 25 августа 1992 года, считающийся отраслевым национальным законодательным актом, направленным на защиту прав лиц с ограниченными возможностями, по ряду положений, в том числе по отсутствию принципов, не соответствует Конвенции 2006 года. Однако закрепление ряда элементов принципа доступности не означает его полного законодательного охвата. С другой стороны, в законодательстве невозможно найти и некоторые другие руководящие принципы, закрепленные в Конвенции. Несомненно, следует учитывать и разницу в соотношении дат принятия Закона и Конвенции. Однако динамическая функция закона позволяет новому законодательному акту регулировать изменяющиеся общественные отношения путем его принятия. 3) Тот факт, что рассмотренные выше руководящие принципы рассматриваются только с точки зрения законодательства, составляет лишь одну сторону вопроса. Её основой является практическая реализация этих положений. Ведь правовые нормы, не регулирующие общественные отношения своего времени, с большей вероятностью превращаются в «ложные нормы». В то же время, про-

грессивная норма остаётся всего лишь нормой, а её неисполнение способствует нарушению прав лиц, являющихся её субъектами (в том числе инвалидов). То есть, как нормативное содержание положений и принципов защиты прав человека, так и их реальное практическое применение должны быть тесно взаимосвязаны, в цепочке.

Закключение

Обобщая проведённый анализ, можно отметить, что вопрос защиты прав детей был вынесен на повестку дня в международном мире после Первой и Второй мировых войн в связи с беспомощным и бедственным положением детей. Международно-правовые нормы, направленные на защиту прав детей, не признают «права детей» в ином смысле, чем права человека. Проще говоря, уникальные, специфические качества детей формируют их особый правовой статус, что обусловило принятие международно-правовых норм и их ориентацию на национальное законодательство. Указанная уникальность также привела к провозглашению характерных принципов. Одним из таких принципов является наилучшее обеспечение интересов ребёнка. В результате анализа было признано целесообразным использовать в правовом подходе термин «наилучшие интересы», а не «наилучшие аспекты».

Литература

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları: Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: AZSEA nəşriyyatı, 2012, 232 s.

3. Kuçuradi İ. İnsan Haklarının Temelleri. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2016, 248s.
4. Parmaksızoglu F.B. İnsan Hakları, Ahlak ve Kültür Açısından "Onur" Kavramına Yaklaşımın Kavramın Tanımlanmasına Etkileri // Dini Araştırmalar, 2018, No. 21(54), s. 225-246
5. Background to the Convention, Committee on the Rights of the Child. <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/crc/background-convention#:~:text=History,International%20Year%20of%20the%20Child>.
6. Geneva Declaration of the Rights of the Child. Adopted 26 September, 1924, League of Nations. <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>
7. Global Estimates of Modern Slavery Forced Labour and Forced Marriage. September 2022, p. 46. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---_ipsec/documents/publication/wcms_854733.pdf
8. Janusz Korczak. The Child's Right to Respect. translated by E.P Kulawiec. Office of the Commissioner for Human Rights, Council of Europe, 2009, 91 p.
9. Rafal Wlodarczyk. Korczak's postulate and justification for the child's right to respect. Resumé on pedagogical deontology and pedagogy of asylum // Forum Pedagogiczne, 2020, No. 10, pp. 213-225
10. UN Declaration on the Rights of the Child. Proclaimed by General Assembly resolution 1386(XIV) of 20 November 1959. <https://archive.crin.org/en/library/legaldatabase/un-declaration-rights-child1959.html#:~:text=Every%20child%2C%20without%20any%20exception,himself%20or%20of%20his%20family>.

ƏLİL UŞAQLARIN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ VƏ TƏMİNATINDA SAHƏVİ PRİNSİPLƏRİN YERİ VƏ ROLU

Nəğizadə Mirkənan Asəf oğlu,
Rusiya Xalqlar Dostluğu Universiteti
Beynəlxalq hüquq kafedrasının doktorantı.
 Nagizade.97@inbox.ru

Müasir dünyada insanlar müxtəlif əsaslarla sosial qruplara bölünür. Belə bölgü cəmiyyətin idarə olunmasını daha asanlaşdırır, hər bir insanın ehtiyacları və hüquqlarının reallaşmasına köməklik edir. Həmin qruplardan ən həssas və yardıma daha böyük ehtiyac olanlardan biri fiziki və əqli imkanları məhdud uşaq və yeniyetmələrdir. Bununla belə sağlamlıq imkanları məhdud insanların, xüsusən uşaqların bütün hüquqlarının təmin olunması üçün Konstitusiyada öz əksini tapan bir sıra müqəddəm şərtlər, o cümlədən hüquqi, təşkilati, texniki, maliyyə, sosial xarakterli şərtlər yerinə yetirilməlidir. Çünki onların bazası və təminat imkanları dərinləşdikcə digər əlaqəli amillərin də reallaşması daha asan və uğurlu olur. Məhz buna görə ilk növbədə hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin olunma dərəcəsi nəzərdən keçirilməlidir.

Beynəlxalq münasibətlərin durmadan dərinləşməsi və genişlənməsinə, tənzimləməyə ehtiyacı olan ictimai münasibətlərin inkişaf tendensiyasının davamlılığına baxmayaraq, hər bir zaman in- san hüquqlarının qorunması və müdafiəsi xüsusi önəm və aktualıq kəsb etmişdir. Eyni zamanda, bu prosesin ümumidən xüsusiyyəti doğru inkişaf etməsi, habelə ayrı-ayrı subyektiv imkanlar və sosial qruplarla bağlı müxtəlif beynəlxalq sənədlərin qəbulu yarım sahəvi və institusional aspektlərin nəzər- dən keçirilməsi zərurətini də meydana çıxartdı. Bu istiqamətdə əlillərin hü- quqlarının müdafiəsi mühüm yer tutur.

Təcrübə göstərir ki, bu kateqoriyadan olan şəxslər, eyni zamanda, cəmiyyətdə bir sıra məhdudiyyət və maneələrlə qarşılaşırlar. Onlara qarşı yönələn məhdudiyyətlər, yaxud yaradılan maneələr (məsələn, qeyri-münasib norma, standart və siyasətin mövcudluğu, cəmiyyət tərəfindən mənfi münasibət və onların cəmiyyətə integrasiyadan məhrun olunması, xidmətlərin çatışmazlığı və daşınma imkanlarının zəifliyi, müyəssərlik problemləri və s.) nəticədə həmin şəxslər arasında təhsil və əmək hüququnun pozulması kontekstində yoxsulluğun yaranmasına, habelə psixoloji meyarların (məsələn, depressiya, özünə inamsızlıq, imkanlarının düzgün qiymətləndirilməməsi, özünü cəmiyyətdən təcrid etmə və s.) formalaşmasına gətirib çıxarır. Məhz bu baxımdan, əlillərin müdafiəsinə dair beynəlxalq hüquq normalarının qəbulu və realizəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: uşaq, uşaq hüquqları, beynəlxalq hüquq normaları, ən üstün mənafeələr, hüquq, əlil uşaqların müdafiəsi.

THE PLACE AND ROLE OF SECTORAL PRINCIPLES IN THE INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION AND PROVISION OF THE RIGHTS OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Nagizade Mirkenan Asef,
Peoples' Friendship University of Russia
Department of International Law.
Nagizade.97@inbox.ru

In the modern world, people are divided into social groups on various grounds. Such a division makes it easier to manage society, helps to realize the needs and rights of each person. One of the most vulnerable and in greatest need of assistance among these groups is children and adolescents with physical and mental disabilities. However, in order to ensure all the rights of people with disabilities, especially children, a number of prerequisites, including legal, organizational, technical, financial, and social conditions, must be met. Because as their base and security capabilities deepen, the realization of other related factors becomes easier and more successful. That is why, first of all, the degree of ensuring the rights and freedoms of each citizen should be considered.

Despite the constant deepening and expansion of international relations and the continuity of the development trend of public relations that need regulation, the protection and defense of human rights has always acquired special importance and relevance. At the same time, the development of this process from general to specific, as well as the adoption of various international documents related to individual subjective opportunities and social groups, has also revealed the need to consider sub-sectoral and institutional aspects. In this regard, the protection of the rights of persons with disabilities occupies an important place.

Experience shows that persons from this category also face a number of restrictions and obstacles in society. The restrictions directed against them or the obstacles created (for example, the existence of inappropriate norms, standards and policies, negative attitude by society and their deprivation of integration into society, lack of services and poor transportation, accessibility problems, etc.) ultimately lead to the emergence of poverty among these

persons in the context of violation of the right to education and labor, as well as the formation of psychological criteria (for example, depression, lack of self-confidence, incorrect assessment of their capabilities, self-isolation from society, etc.). It is from this perspective that the adoption and implementation of international legal norms on the protection of persons with disabilities is of great importance.

Keywords: child, children's rights, international legal norms, best interests, law, protection of children with disabilities.

ENGELLİ ÇOCUKLARIN HAKLARININ ULUSLARARASI HUKUKİ KORUNMASI VE SAĞLANMASINDA ÖZNE İLKELERİNİN YERİ VE ROLÜ

Nagizade Mirkanan Asef oğlu,

Rusya Halklar Dostluğu Üniversitesi Uluslararası Hukuk Bölümü Doktora Öğrencisi.

Nagizade.97@inbox.ru

Modern dünyada insanlar çeşitli temellere göre sosyal gruplara ayrılmaktadır. Bu ayrım, toplumun yönetimini kolaylaştırır ve her bireyin ihtiyaç ve haklarının gerçekleştirilmesine katkıda bulunur. Bu grupların en savunmasızlarından ve yardıma en çok ihtiyaç duyanlardan biri de fiziksel ve zihinsel engelli çocuklar ve ergenlerdir. Bununla birlikte, engelli bireylerin, özellikle çocukların tüm haklarını güvence altına almak için, yasal, organizasyonel, teknik, mali ve sosyal koşullar da dahil olmak üzere bir dizi ön koşulun yerine getirilmesi gerekir. Çünkü bunların temeli ve sağlama olanakları derinleştikçe, diğer ilgili faktörlerin gerçekleştirilmesi daha kolay ve başarılı hale gelir. Bu nedenle, her şeyden önce, her vatandaşın hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınma derecesi dikkate alınmalıdır.

Uluslararası ilişkilerin sürekli derinleşmesi ve genişlemesine rağmen, düzenlenmesi gereken sosyal ilişkilerin gelişim eğiliminin sürekliliği, insan haklarının korunması ve savunulması her zaman özel bir önem ve geçerliliğe sahip olmuştur. Aynı zamanda, bu sürecin genelden öze doğru gelişmesi ve bireysel özne fırsatlar ve sosyal gruplarla ilgili çeşitli uluslararası belgelerin kabul edilmesi, alt sektörel ve kurumsal yönlerin de dikkate alınması ihtiyacını ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, engelli kişilerin haklarının korunması önemli bir yer tutmaktadır.

Deneyimler, bu kategorideki kişilerin aynı zamanda toplumda bir dizi kısıtlama ve engelle karşılaştığını göstermektedir. Onlara dayatılan kısıtlamalar veya engeller (örneğin, uygunsuz normların, standartların ve politikaların varlığı, toplumdan gelen olumsuz tutumlar ve topluma entegrasyonlarının engellenmesi, hizmet eksikliği ve yetersiz ulaşım, erişilebilirlik sorunları vb.), nihayetinde bu bireyler arasında eğitim ve çalışma hakkının ihlali bağlamında yoksulluğun ortaya çıkmasına ve psikolojik kriterlerin (örneğin, depresyon, özgüven eksikliği, yeteneklerinin yanlış değerlendirilmesi, toplumdan kendini izole etme vb.) oluşmasına yol açmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, engelli bireylerin korunmasına ilişkin uluslararası yasal normların benimsenmesi ve uygulanması büyük önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: çocuk, çocuk hakları, uluslararası yasal normlar, en iyi çıkarlar, hukuk, engelli çocukların korunması.

TİBBİ XARAKTERLİ MƏCBURİ TƏDBİRLƏRİN TƏTBİQİ: AZƏRBAYCAN VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Məmmədova Lalə İsmayıl,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Qarabağ Univer-
siteti Humanitar və sosial elmlər fakültəsinin
və Bakı Dövlət Universiteti Cinayət prosesi
kafedrasının müəllimi.

e-mail: lala.mammadova@karabakh.edu.az

ORCID: 0009-0007-3995-3342

Açar sözlər: ədalətli məhkəmə
qərarı, cinayət məsuliyyəti, tibbi xa-
rakterli məcburi tədbirlər, məhkəmə
nəzarəti, Avropa İnsan Hüquqları
Məhkəməsi, cinayət-hüquqi xarakterli
tədbirlər.

*Məqalədə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin ci-
nayət və cinayət-prosessual hüquq çərçivəsində tənzimlənməsi
araşdırılır. Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş və ya cina-
yətdən sonra psixi xəstəliyə düçar olmuş şəxslərə birbaşa
cəza tədbirləri tətbiq edilmir; bunun əvəzinə, onların hüquq-
ları xüsusi hüquqi və prosessual mexanizmlərlə qorunur.
Azərbaycan Respublikasının Cinayət və Cinayət-Prosessual
Məcəllələrində bu sahə ilə bağlı kifayət qədər müddəalar
mövcuddur, lakin praktiki tətbiq zamanı bir sıra problemlər
meydana çıxır. Bunlara məhkəmə-psixiatriya ekspertizalarının
keyfiyyət məsələləri, məhkəmə nəzarətinin formal xarakter
daşması, hüquqi yardımın effektiv olmaması və psixiatrik
müəssisələrin vəziyyəti daxildir.*

*Araşdırmada Azərbaycan təcrübəsi Avropa İnsan Hü-
quqları Məhkəməsinin presedentləri (Winterwerp v. Nether-
lands, Stanev v. Bulgaria, Rooman v. Belgium) və Avropa
standartları ilə müqayisə edilir. Bundan əlavə, Rusiya, Qa-
zaxıstan və Ukrayna kimi postsovet ölkələrinin yanaşmaları,
həmçinin Almaniya, Fransa və Niderland təcrübəsi təhlil
olunur.*

*Nəticə olaraq, Azərbaycan hüququnda normativ baza
mövcud olsa da, praktikada çatışmazlıqlar hələ də qalır. Gə-
ləcəkdə bu sahənin inkişafı üçün əsas istiqamətlər mövcud
qanunların icra mexanizmlərinin gücləndirilməsi, məhkəmə
nəzarətinin real təminatı çevrilməsi və tibbi tədbirlərin
insan hüquqları prinsipləri ilə uyğunlaşdırılmasıdır.*

1. Giriş

Cinayət hüququnda sub-
yekt və təqsir anlayışları əsas
institusional konseptlərdən
hesab olunur. Cinayət mə-
suliyyətinin yaranması üçün
şəxsin hərəkətlərinin nəticə-
lərini anlaması və onları idarə
etmək qabiliyyətinə malik
olması zəruridir. Əks halda,
anlaqsız şəxs tərəfindən tör-
ədilmiş əməl cinayət təрки-
binə malik olsa da, həmin
şəxs məsuliyyətə cəlb edil-
mir. Bu prinsip hüququn hu-
manist prinsiplərindən irəli
gəlir və “nullum crimen sine
culpa” – təqsirsiz cinayət
yoxdur – prinsipinin təzahürü
kimi qəbul edilir.

Azərbaycan Respublika-
sının Cinayət Məcəlləsinin
21-ci maddəsi və Cinayət-
Prosessual Məcəllənin LV
və LVI fəsilələri anlaqsızlıq
halları, həmçinin bu hallarda
tibbi xarakterli məcburi

tədbirlərin hüquqi tənzimlənməsini müəyyən edir [1, s.359]. Bu tədbirlər cəza xarakteri daşıyır; əsas məqsədləri şəxsin müalicəsi, ictimai təhlükəsizliyin qorunması və şəxsiyyətin reabilitasiyasıdır. Lakin yalnız normativ tənzimləmə kifayət etmir, çünki praktikada bir sıra çətinliklər mövcuddur: məhkəmə-psixiatriya ekspertizalarının keyfiyyətinin təminatı, məhkəmə nəzarətinin formal xarakterdən çıxarılması, hüquqi yardımın effektivliyinin artırılması və psixiatrik müəssisələrin vəziyyəti.

Bu mövzu həm milli, həm də beynəlxalq hüquq kontekstində aktualdır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) öz pre-sedentlərində (Winterwerp v. Netherlands, Stanev v. Bulgaria, Rooman v. Belgium) vurğulamışdır ki, psixi xəstəliyə görə azadlıqdan məhrum etmə yalnız qanuni, zəruri və proporsional olmalıdır. Həmçinin, belə tədbirlərin tətbiqi zamanı mütəmadi məhkəmə nəzarəti, adekvat tibbi yardım və daha az məhdudlaşdırıcı alternativlərin nəzərdən keçirilməsi tələb olunur. Bu yanaşma insan hüquqları ilə ictimai təhlükəsizliyin balansını qorumağa xidmət edir.

Müqayisəli təcrübələr göstərir ki, müxtəlif hüquq sistemlərində anlaşıqlıq institutuna yanaşmalar fərqli olsa da, məqsəd eynidir: ictimai təhlükəsizliyi təmin etməklə yanaşı, insan hüquqlarını qorumaq. Avropa ölkələrində – Almaniya, Fransa, Niderland kimi – məhkəmə nəzarəti və müdafiə hüquqları daha geniş təmin olunur, müstəqil ekspertiza institutları fəaliyyət göstərir. Postsovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan müddəalar praktikada kifayət qədər effektiv tətbiq olunmur.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan Respublikasında anlaşıqlıq vəziyyətində cinayət törətmiş şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin hüquqi tənzimlənməsini təhlil et-

mək, Avropa və beynəlxalq standartlarla müqayisə aparmaq və təcrübədə müşahidə olunan boşluqları müəyyən etməkdir. Araşdırmada aşağıdakı suallar araşdırılır:

1. Anlaşıqlıq anlayışı milli cinayət hüququnda necə təyin olunur və hansı meyarlara əsaslanır?
2. Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi zamanı hansı prosessual təminatlar nəzərdə tutulur və onların icrası necə həyata keçirilir?
3. Azərbaycan təcrübəsi AİHM pre-sedentləri və Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ilə nə dərəcədə uyğun gəlir?
4. Normativ baza ilə praktik tətbiq arasındakı uyğunsuzluqlar nədən ibarətdir və onları aradan qaldırmaq üçün hansı islahatlar tələb olunur?

Metodoloji baxımdan tədqiqat normativ-hüquqi təhlil, müqayisəli hüquq araşdırması və AİHM pre-sedentlərinə istinad əsasında aparılır. Milli qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi Avropa hüquq sistemləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir, beynəlxalq sənədlər – Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, BMT prinsipləri (1991), Avropa Şurasının tövsiyələri – nəzərə alınır.

Nəticədə, bu mövzu yalnız cinayət-prosesual hüququn xüsusi institutu kimi nəzərdən keçirilmir, eyni zamanda insan hüquqlarının qorunması və hüquqi dövlət prinsiplərinin təminatı baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan hüququnda mövcud normativ baza kifayət qədərdir, lakin praktiki tətbiqin insan hüquqları standartları ilə tam uyğunluğunu təmin etmək üçün əlavə islahatlar və səmərəli icra mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması vacibdir.

2. Cinayət Hüququnda Anlaşıqlıq və Tibbi Xarakterli Məcburi Tədbirlər

2.1. Hüquqi məsuliyyətin əsasları

Cinayət hüququnun mərkəzi kateqoriyalarından biri hüquqi məsuliyyətdir. Hüquqi

məsuliyyət, hüquq normasının pozulmasına görə dövlət tərəfindən tətbiq olunan məcburi tədbirlər sistemi kimi qəbul edilir və onun əsas məqsədləri ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması, hüquqa zidd hərəkətlərin qarşısının alınması, hüquq qaydalarının qorunması və hüquqa zidd davranış edən şəxsin islah olunmasıdır.

Cinayət məsuliyyətinin tətbiqi təqsir anlayışına bağlıdır. Təqsir (mens rea) şəxsin törətdiyi hərəkətin ictimai təhlükəli xarakterini anlaması və həmin hərəkətləri idarə edə bilməsi qabiliyyətini ifadə edir. Beləliklə, hüquqi məsuliyyətin yaranması üçün iki əsas şərt – şəxsin törətdiyi əməli dərk etməsi və şəxsin öz hərəkətlərinə nəzarət edə bilməsi mövcud olmalıdır.

Bu şərtlərdən hər hansı biri mövcud deyilsə, şəxsin hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi mümkün deyil. Bu məqam anlaqsızlıq institutunun hüquqi əsasını təşkil edir.

Anlaqsızlıq hüquqi kateqoriya kimi şəxsin cinayət törədərkən psixi vəziyyətinə görə hərəkətlərini dərk edə və idarə edə bilməməsini ifadə edir [2, s.167]. Bu institutun tarixi Roma hüququna qədər uzanır və müasir dövrdə insan hüquqlarının qorunması müstəvisində xüsusi önəm daşıyır.

Cinayət hüququnun fundamental prinsiplərindən biri yalnız təqsirli şəxsin məsuliyyətə cəlb olunmasıdır. Bu baxımdan anlaqsız şəxslərə cəza tətbiq edilməməsi, əvəzində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin görülməsi humanist cəza siyasətinin və hüquqi dövlət prinsiplərinin ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət və Cinayət-Prosessual Məcəlləsi anlaqsızlıq institutunu xüsusi hüquqi mexanizmlərlə tənzimləyir. Burada məqsəd yalnız ictimai təhlükəsizliyi qorumaq deyil, həm də anlaqsız vəziyyətdə olan şəxslərin müalicəsi və cəmiyyətə reintegrasiyasıdır. Lakin praktiki tətbiqdə müəyyən çətinliklər qalır. Məsələn:

- məhkəmə-psixiatriya ekspertizalarının obyektivliyi;
- məhkəmə nəzarətinin səmərəliliyi;
- psixiatrik müəssisələrin şəraiti və xidmət keyfiyyəti.

Müasir dövrdə anlaqsızlıq və tibbi tədbirlərin tətbiqi yalnız milli qanunvericiliklə məhdudlaşmır, eyni zamanda beynəlxalq hüquq və Avropa standartları ilə də qiymətləndirilir. Avropa ölkələrinin təcrübəsi, o cümlədən Almaniya, Fransa və Niderland, həmçinin postsovet ölkələrinin yanaşmaları Azərbaycan üçün müqayisəli analiz imkanları yaradır. Təcrübələr göstərir ki, bəzi ölkələrdə məhkəmə nəzarəti real təminat səviyyəsində həyata keçirilir, digərlərində isə formal xarakter daşıyır.

2.2. Doktrinal yanaşmalar və nəzəri əsaslar

Anlaqsızlıq doktrinası cinayət hüququ nəzəriyyəsində və təcrübədə uzun illər müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Onun əsaslandığı hüquqi və fəlsəfi arqumentlər cəza hüququnun təməl prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Əvvəla, cinayət məsuliyyətinin yalnız təqsirli davranış əsasında tətbiq olunması anlayışı, anlaqsız şəxslərin məsuliyyətdən kənarlaşdırılmasının əsas hüquqi zəminini təşkil edir. Bu prinsip həm Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində, həm də Avropa dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyində təsbit olunmuşdur.

Klassik doktrina anlaqsızlığı insanın şüur və iradə qabiliyyətini itirməsi ilə izah edir. Bu yanaşmaya görə, insan yalnız davranışını idarə etmək və əməlini dərk etmək iqtidarında olduğu halda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər [8, s.159]. Əks halda, belə şəxs cinayət hüququ sistemində “təqsirli” hesab edilə bilməz. Klassik hüquq nəzəriyyəsi bu yanaşmanı əxlaqi məsuliyyətlə də əlaqələndirir.

dirərək, anlaqsız şəxsə cəza tətbiqini həm hüquqi, həm də etik baxımdan yolverilməz hesab edir.

Müasir doktrina isə bu yanaşmanı daha çox sosial funksiyalarla əlaqələndirir. Utilitar nəzəriyyələrə¹ görə, cəza institutunun məqsədi yalnız keçmiş əməllərə reaksiya deyil, həm də gələcəkdə hüquq pozuntularının qarşısını almaqdır. Bu mənada, anlaqsız şəxslərin cəzalandırılması nə preventiv, nə də faydalı nəticə doğurmur. Onların cəmiyyət üçün təhlükəsi cəza ilə deyil, tibbi xarakterli məcburi tədbirlərlə aradan qaldırılmalıdır. Bu, həm cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin edir, həm də humanizm prinsipinə uyğun gəlir.

Doktrinal baxımdan başqa bir mühüm aspekt “ikili təbiət” nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, anlaqsızlıq institutunda iki məqsəd paralel şəkildə mövcuddur: bir tərəfdən insan hüquqlarının müdafiəsi və ədalətli mühakimə hüququnun təminatı, digər tərəfdən isə ictimai təhlükəsizliyin qorunması. Hüquqi məsuliyyət institutunun balansı da məhz bu ikili təbiətlə izah olunur. Anlaqsız şəxs cəzadan azad edilir, lakin onun davranışı dövlətin müdaxiləsindən kənarda qalır; məcburi tibbi tədbirlər vasitəsilə həm fərdin müalicəsi, həm də cəmiyyətin qorunması təmin edilir.

Azərbaycan hüquq doktrinasında da bu mövzu ətrafında nəzəri müzakirələr mövcuddur. Milli hüquqşünasların bir qismi anlaqsızlığın müəyyənləşdirilməsində daha çox tibbi meyarlara üstünlük verir, digərləri isə hüquqi meyarların əsas götürülməsini vacib sayır. Avropa hüquq doktrinasının mövqeyi isə daha çox qarışıq (tibbi-hüquqi) yanaş-

manın tətbiqinə yönəlmişdir. Bu isə AİHM-in presedentlərində də təsdiqini tapır: Məhkəmə anlaqsız şəxslərin azadlıqdan məhrum edilməsini yalnız müvafiq tibbi əsaslar və qanuni prosedur çərçivəsində mümkün sayır (Winterwerp v. Netherlands, Kruszevski v. Poland və s.)[21].

Bundan əlavə, hüquq fəlsəfəsində anlaqsızlıq institutunun ədalət nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi də xüsusi vurğulanır. Ronald Dworkin və Antoni Duff kimi müəlliflər insanı məsuliyyət daşıyan subyekt kimi dəyərləndirərək, onun iradi qabiliyyətini əsas götürürlər. İradə və şüurdan məhrum şəxsə cəza tətbiqi hüquqi dövlət konsepsiyasına və “ədalətin bərpası” prinsipinə zidd hesab olunur.

Beləliklə, doktrinal yanaşmaların ümumi nəticəsi bundan ibarətdir ki, anlaqsızlıq cinayət hüququnda əsas differensiasiya nəzərdə tutulan, insan hüquqlarını və cəmiyyətin təhlükəsizliyini eyni zamanda nəzərə alan kompleks bir institutdur. Müasir hüquq nəzəriyyəsində bu institut yalnız tibbi və hüquqi meyarların birləşdiyi, həm fərdin müdafiəsini, həm də dövlətin qoruyucu funksiyasını təmin edən bir mexanizm kimi qəbul edilir.

3. Azərbaycan Respublikasında Hüquqi Tənzimləmə

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi anlaqsızlıq institutunu və bu halda tətbiq olunan tibbi xarakterli məcburi tədbirləri xüsusi normativ qaydada tənzimləyir. Qanunverici həm şəxsin psixi vəziyyətini nəzərə alaraq məsuliyyətə cəlb edilməməsini təmin etmiş, həm də ictimai təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə tibbi tədbirlərin tətbiqini hüquqi mexanizm kimi təsbit etmişdir.

1. Utilitar nəzəriyyələr – etik və hüquqi nəzəriyyə istiqaməti olub, cəzanın məqsədini yalnız keçmiş cinayətə reaksiya verməkdə deyil, həm də gələcəkdə hüquq pozuntularının qarşısını almaqda görür. Bu yanaşmaya görə, cəza ümumi və xüsusi prevensiya, islah və sosial fayda yaratmaq məqsədi daşıyır (Beccaria, Bentham, Mill).

CM-nin 21-ci maddəsinə əsasən, anlaqsız vəziyyətdə olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmur. Bununla belə, onların törətdiyi ictimai təhlükəli əməllər dövlət və cəmiyyət üçün risk yaratdığından, tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi zəruridir.

CM-nin 95-ci maddəsi və sonrakı müddəalar bu tədbirlərin mahiyyətini, növlərini və tətbiq şərtlərini müəyyən edir. Bu tədbirlər cəza məqsədi daşımır; əsas məqsəd şəxsin müalicəsi və ictimai təhlükə riskinin minimuma endirilməsidir. Qanunverici tibbi xarakterli məcburi tədbirləri müstəqil institut kimi nəzərdə tutmuşdur və onları cinayət məsuliyyətinin əvəzi hesab etmir.

Tədbirlərin növləri aşağıdakı şəkildə müəyyən edilir:

1. Məcburi ambulator müşahidə və müalicə – şəxsin birbaşa təhlükə yaratmadığı, lakin tibbi nəzarət və müalicəyə ehtiyac duyduğu hallarda;
2. Ümumi tipli psixiatriya stasionarında məcburi müalicə – şəxsin özünə və ətrafdakılara müəyyən təhlükə yaratdığı hallarda, lakin intensiv müşahidəyə ehtiyac olmayan vəziyyətlərdə;
3. Xüsusi tipli psixiatriya stasionarında məcburi müalicə – yüksək ictimai təhlükə və daimi nəzarət tələb edən hallarda;
4. Xüsusi tipli stasionarda intensiv müşahidə ilə məcburi müalicə – həm özünə, həm də ətrafdakılara ciddi təhlükə törədən, daimi və intensiv nəzarət tələb edən hallarda [3, s.238].

Bu tədbirlərin seçimi yalnız məhkəmə tərəfindən, müvafiq məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının rəyi əsasında həyata keçirilir. Bu prosedur həm şəxsin hüquqlarını, həm də cəmiyyətin təhlükəsizliyini qorumaq baxımından əsas təminatlardan biridir.

Azərbaycanın cinayət qanunvericiliyində anlaqsızlıq və tibbi xarakterli tədbirlər institutu həm klassik cinayət hüququ prinsipləri, həm də beynəlxalq standartlarla uzlaşdırılmışdır. Bununla belə, normativ baza mövcud olsa da, praktik tətbiqdə müəyyən boşluqlar və institusional problemlər hələ də müşahidə olunur. Məsələn, ekspertizaların keyfiyyəti, məhkəmə nəzarətinin real təminatı və psixiatrik müəssisələrin şəraiti kimi məsələlər hələ də təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş və ya cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxslər üçün xüsusi icraat mexanizmi müəyyən edir. Bu mexanizm cəza siyasətindən fərqli olaraq, həm cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etməyə, həm də şəxsin tibbi müalicəsi və sosial reintegrasiyasına yönəlmişdir. Məcəllənin LIV fəslində (maddələr 467–1- 467–11) tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi üçün müddəalar detallı şəkildə təsbit edilmişdir. Bu normalar həm məhkəmə və istintaq orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir, həm də insan hüquqlarının qorunmasını təmin edir [4, s.1232].

Bu xüsusi icraat bir sıra diferensial prosessual qaydaları ehtiva edir. Şəxsin psixi vəziyyətinə dair ciddi şübhələr yarandıqda məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının təyin edilməsi zəruridir. Ekspertiza rəyi tibbi xarakterli məcburi tədbirin tətbiqi və onun növünün seçilməsi üçün əsas qərarverici elementdir. Tədbirlər yalnız məhkəmə qərarı ilə həyata keçirilir; prosesdə dövlət ittihamçısı, müdafiəçi və zəruri hallarda zərərçəkmiş iştirak edə bilər. Şəxsin prosesdə iştirakı isə onun psixi vəziyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən olunur. Bu yanaşma həm hüquqi müdafiə imkanlarını, həm də prosessual ədalətin qorunmasını təmin edir.

4. Beynəlxalq hüquqi baza və AİHM presedentləri

Avropa Şurasının normativ-hüquqi sənədləri anlaşıq şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqində üzv dövlətlər üçün əsas istiqamətverici rol oynayır. İlk fundamental sənəd 1983-cü ildə qəbul edilmiş R(83)2 sayılı Tövsiyədir. Bu Tövsiyə psixi xəstəlikdən əziyyət çəkən şəxslərin könülsüz hospitalizasiyası zamanı hüquqlarının qorunmasını təmin etməyi nəzərdə tutur. Məcburi müalicə yalnız qanuni əsas və tibbi rəy əsasında həyata keçirilə bilər, qərar məhkəmə və ya müstəqil orqan tərəfindən təsdiqlənməli, alternativ tədbirlər nəzərdən keçirilməli və qərarlar mütəmadi yenidən gözdən keçirilməlidir [20].

2000-ci ildə Avropa Şurasının Bioetika üzrə Direktorlar Komitəsi "White Paper on the Protection of the Human Rights and Dignity of People Suffering from Mental Disorder" sənədini hazırlayaraq, məcburi tibbi tədbirlərdə insan hüquqlarının qorunmasını daha da genişləndirmişdir. Sənəd əsas insan hüquqları prinsiplərinə, məcburi hospitalizasiyanın yalnız tibbi zərurət mövcud olduqda tətbiqinə, ən az məhdudlaşdırıcı tədbirin seçilməsinə və məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsinə diqqət yetirir [21].

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) presedentləri bu prinsiplərin konkret tətbiqini müəyyən edir. Məsələn, Winterwerp v. Netherlands işində məhkəmə məcburi hospitalizasiyanın yalnız tibbi ekspertiza ilə təsdiqlənmiş xəstəlik, zərurilik və davamlı nəzarət şərtləri altında qanuni hesab oluna biləcəyini vurğulamışdır. Digər işlər – Varbanov v. Bulgaria, Rakevich v. Russia, Stanev v. Bulgaria və Shtukaturon v. Russia – məcburi tədbirlərin qanuniliyini, azadlıq hüququna hörməti və məhkəmə nəzarətinin real xarakterini önə çıxarmışdır [17–19].

Qeyd olunan normativ-hüquqi sənədlər tibbi xarakterli məcburi tədbirlər üçün ilkin hüquqi baza yaratmış, AİHM presedentləri isə bu prinsiplərin tətbiqini konkret işlər vasitəsilə formalaşdırmış və üzv dövlətlər üçün praktik istiqamətverici rol oynamışdır. Azərbaycan qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsinin beynəlxalq standartlarla uyğunlaşdırılmasında bu sənədlər və presedentlər əsas hüquqi istinad mənbələri hesab olunur.

5. Müqayisəli hüquqi təhlil Türkiyə Hüququnda Anlaşıqşılıq və Tibbi Xarakterli Tədbirlər

Türkiyə hüquq sistemində anlaşıqşılıq institutu klassik cinayət-hüquqi prinsiplər əsasında formalaşmış və bu sahədə normativ baza həm Türk Ceza Kanunu (TCK), həm də Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) ilə tənzimlənir. TCK-nın 32-ci maddəsində "akıl xəstəliyi" cinayət məsuliyyətini istisna edən əsas kimi təsbit olunmuşdur [9, s.228]. Bu maddəyə əsasən, cinayət törədərkən davranışlarının hüquqi və faktiki nəticələrini dərk etməyən, yaxud davranışlarını idarəetmə qabiliyyətindən məhrum olan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməzlər. Belə şəxslər barəsində yalnız cəmiyyət üçün təhlükənin qarşısını almaq məqsədilə tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq olunur. Qeyd olunan yanaşma cinayət hüququnun fundamental prinsiplərindən olan təqsirə görə məsuliyyət və məsuliyyətin fərdiliyi prinsipləri ilə tam şəkildə uzlaşaraq, cəza siyasətinin hüquqi əsaslılığını və ədalətlik tələblərinə uyğunluğunu təmin edir.

Türkiyə Respublikasının qanunvericiliyində tibbi xarakterli məcburi tədbirlər iki əsas formada nəzərdə tutulmuşdur:

1. Psixiatriya müəssisəsinə yerləşdirmə – anlaşıqşılıq vəziyyətində olan şəxslərə mü-

nasibətdə məhkəmə qərarı əsasında təhlükəsizlik tədbiri kimi müddətli və ya müddətsiz məcburi müalicənin tətbiqini nəzərdə tutur; bu tədbirin uzadılması isə yalnız şəxsin cəmiyyət üçün təhlükəlilik vəziyyətinin davam etməsi ilə əsaslandırıla bilər;

2. Nəzarət altında ambulator müalicə – şəxsin psixi vəziyyəti hospitalizasiya edilməsini zəruri etmədikdə, məhkəmə onun xüsusi nəzarət altında ambulator müalicəyə cəlb olunmasına qərar verə bilər [10].

Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK) bu tədbirlərin prosessual mexanizmini müəyyən edir və məhkəmənin mütləq şəkildə məhkəmə-psixiatriya (adli psikiatri) ekspertizasının rəyinə əsaslanmasını tələb edir. Bu kontekstdə məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının obyektivliyi və məhkəmə nəzarətinin effektivliyi, həm fərdin hüquqlarının qorunması, həm də cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə hüququnun mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tibbi xarakterli məcburi tədbirlər cəza kimi deyil, təhlükəsizlik tədbiri kimi nəzərdə tutulur və məqsəd şəxsi cəzalandırmaq deyil, potensial təhlükəni neytrallaşdırmaqdır. Bu mexanizm Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsində təsbit olunmuş azadlıq və toxunulmazlıq hüququ ilə uyğunlaşdırılmağa çalışılır.

Məhkəmə təcrübəsi də bu yanaşmanı dəstəkləyir. Belə ki, Yargıtay (Türkiyə Ali Məhkəməsi) bir çox qərarlarında qeyd etmişdir ki, anlaqsızlıq halları yalnız formal tibbi rəy əsasında deyil, həm də şəxsin konkret davranışları və cəmiyyət üçün təhlükəlilik dərəcəsi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilməlidir. Məsələn, Yargıtayın 2005/153 sayılı qərarında vurğulanmışdır ki, “təhlükəsizlik tədbiri şəxsin sosial adaptasiyasını təmin etməklə yanaşı, cəmiyyətin qorunmasına da

xidmət etməlidir” [9, s. 243].

Türkiyə Konstitusiyası Məhkəməsi isə bir sıra fərdi müraciətlərdə (məsələn, 2014-cü ildə qəbul edilmiş Mehmet Hasan Altan işində) məcburi tibbi tədbirlərin qanunilik, proposionallıq və müddət məhdudiyyəti prinsiplərinə uyğun tətbiq olunmasının vacibliyini xüsusi vurğulamışdır [11, s.253]. Məhkəmə qərarlarında göstərilir ki, tibbi tədbirlər yalnız zəruri olduğu müddət ərzində davam etdirilməli, məhkəmə nəzarəti isə formal yox, real və effektiv olmalıdır.

5. Almaniya və Avropa Ölkələrində Anlaqsızlıq və Tibbi Xarakterli Tədbirlər

Almaniya hüququnda anlaqsızlıq (Schuldunfähigkeit) və tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi uzun illər ərzində inkişaf etmiş və qanunla sistemləşdirilmişdir. Almaniya Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (StGB) 20-ci maddəsinə görə, psixi xəstəlik, zehni qüsurlar və ya şüur pozuntusu səbəbindən şəxsin törətdiyi əməlin nəticələrini dərk edə və hərəkətlərini idarə edə bilmədiyi hallarda cinayət məsuliyyəti tətbiq edilmir. Bu şəxslərə yalnız cəmiyyətin təhlükəsizliyini qorumaq və onların tibbi müalicəsini təmin etmək məqsədilə tədbirlər nəzərdə tutulur.

Almaniya məhkəmələri tərəfindən aşağıdakı tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edə bilər:

- Psixiatriya müəssisəsində hospitalizasiya (StGB §63) – ciddi ictimai təhlükəli hərəkətlər törədən şəxslər üçün müddətsiz olaraq tətbiq olunur.
- Asılılıq müalicəsi müəssisəsi (StGB §64) – narkotik və alkoqol asılılığı olan şəxslərin müalicəsi və sosial reintegrasiyası məqsədilə təşkil edilir.
- Elektron nəzarət və profilaktik tədbirlər

(StGB §68b) – daha az təhlükəli şəxslər üçün azadlığı qorunmaqla nəzarət tədbirləri tətbiq olunur.

Almaniya sistemində tətbiq olunan ‘dual-track’ yanaşması həm cəza, həm də tibbi müdaxiləni eyni zamanda təmin edir. Bu mexanizm psixi pozuntu və ya asılılıq səbəbindən ictimai təhlükə yaradan şəxslər üçün həm adekvat hüquqi məsuliyyət, həm də müalicə imkanını birləşdirir.

Fransada və İtaliya Cinayət Məcəllələrinin müvafiq olaraq 122-1 və 88-ci maddələrində qeyd olunur ki, “*altération du discernement*”, “*incapacité d'intendre e di volere*” prinsipi ilə psixi vəziyyəti pozulmuş şəxsləri cinayət məsuliyyətindən azad edir. Onların barəsində isə “*misure di sicurezza*” (təhlükəsizlik tədbirləri) – əsasən hospitalizasiya və nəzarət mexanizmləri – tətbiq olunur.

Bu müqayisəli tədqiqat göstərir ki, Avropa ölkələrində psixi xəstəlik səbəbindən cinayət məsuliyyətindən azad olunan şəxslərə tətbiq olunan tibbi xarakterli tədbirlər cəza xarakteri daşımır. Əsas məqsəd həm cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək, həm də şəxsin tibbi müdafiəsini və hüquqlarını qorumaqdır.

6. MDB ölkələrində anlaqsız və psixi xəstəliyi olan şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi

Rusiya Federasiyasının hüquqi bazası anlaqsız şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqinə dair geniş normativ baza müəyyən etmişdir. Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 97-ci maddəsinə əsasən, cinayət törəderkən anlaqsız vəziyyətdə olan, yaxud cinayətdən sonra ruhi xəstəliyə düşər olmuş şəxslərə qarşı məcburi tibbi tədbirlər tətbiq edilə bilər [15]. Bu tədbirlər cəmiyyət üçün təhlükənin aradan qaldırılmasına yönəlmiş xüsusi cinayət-hüquqi reaksiya forması

kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, Rusiya Federasiyası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 433–446-cı maddələri bu tədbirlərin prosesual mexanizmlərini müəyyən edir və məhkəmənin yalnız məhkəmə-psixiatriya ekspertizasının rəyinə əsaslanaraq qərar qəbul edə biləcəyini açıq şəkildə göstərir. Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin müxtəlif formalarını nəzərdə tutur. Bunlara məcburi ambulator müşahidə və müalicə, ümumi tipli psixiatrik stasionarda yerləşdirmə, eləcə də gücləndirilmiş nəzarət rejiminin tətbiq olunduğu ixtisaslaşdırılmış psixiatrik müəssisələrdə məcburi müalicə daxildir.

Məhkəmə təcrübəsinə baxıldıqda, Rusiya Ali Məhkəməsinin Plenumu 2007-ci ildə qəbul etdiyi qərarla məhkəmələrə tövsiyə olunmuşdur ki, onlar yalnız ekspert rəylərinə deyil, eyni zamanda şəxsin konkret davranışına, ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə və məhdudiyyətlərin zəruriliyinə də diqqət yetirsinlər. Lakin praktiki müstəvidə “sosial təhlükəlilik” meyarı çox geniş şərh edilir və bu səbəbdən şəxsin potensial təhlükəli hesab olunması əsasında məhkəmələr müddətsiz məcburi stasionar müalicəyə cəlb etmə qərarı çıxara bilirlər. Bu yanaşma isə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentləri ilə, xüsusilə də Kudła v. Poland işində vurğulanan proporsionallıq prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir. Nəticə etibarilə, Rusiya Federasiyasının praktikasında bir sıra ciddi problemlər qalmaqdadır: müddətsiz məhdudiyyətlərin tətbiqi və məcburi stasionar müalicəyə cəlb etmənin illərlə davam etməsi, azad edilmə prosedurunun tibbi müəssisələrin rəyindən asılı vəziyyətdə olması və məhkəmə nəzarətinin formal xarakter daşması və s. Avropa Məhkəməsi Shtukatur v. Russia (2008) işində məhz bu çatışmazlıqları vurğulamış və məh-

dudiyyətlərin qeyri-proporsional xarakterini təsbit etmişdir.

Qazaxıstan Respublikasında da oxşar hüquqi mexanizm mövcuddur. Cinayət Məcəlləsinin 89–94-cü maddələri anlaşıq şəxslərə qarşı tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və məqsəd yalnız cəza vermək deyil, həm də şəxsin müalicəsini və cəmiyyət üçün təhlükənin neytrallaşdırılmasını təmin etməkdir. Qazaxıstanın Cinayət-Prosesual Məcəlləsində xüsusi vurğulanır ki, məhkəmə qərarı olmadan heç bir şəxsin psixiatrik stasionara yerləşdirilməsinə yol verilmir. Bu, dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində öhdəliklərinin qanuni ifadəsi kimi çıxış edir. Qazaxıstan qanunvericiliyi tibbi tədbirlərin üç əsas formasını nəzərdə tutur: ambulator müşahidə və müalicə, ümumi tipli psixiatrik stasionarda saxlanma və gücləndirilmiş rejimli xüsusi stasionarda məcburi müalicə.

Qazaxıstan təcrübəsində Avropa standartlarına uyğunlaşma meyli açıq şəkildə görünür. Belə ki, məhdudiyyətlər yalnız müddətli məhkəmə qərarına əsaslanır və bu qərarlar müəyyən intervallarda məhkəmə tərəfindən yenidən qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, təcrübədə tibbi ekspertizaya yüksək asılılıq qalır və “ictimai təhlükəlilik” meyarı geniş şərh edildiyindən məcburi stasionar müalicəyə cəlb etmənin müddəti çox vaxt uzadılır. Bu isə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 5-ci maddəsində təsbit olunan azadlıq hüququnun proporsionallıq tələbi ilə tam uyğun gəlmir.

Rusiya və Qazaxıstan təcrübələrinin müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki ölkədə hüquqi baza formal olaraq beynəlxalq standartlara yaxın olsa da, tətbiqdə ciddi problemlər mövcuddur. Ən çox rast gəlinən çətinliklər müddətsiz məhdudiyyətlərin mövcudluğu,

tibbi ekspert rəyinə həddindən artıq güvən və məhkəmə nəzarətinin yetərinə effektiv olmamasıdır. Bu vəziyyət Azərbaycanın milli qanunvericiliyi üçün mühüm hüquqi nəticələr doğurur, çünki təkcə normativ bazanın mövcudluğu kifayət etmir, eyni zamanda məhkəmə nəzarətinin real və effektiv şəkildə həyata keçirilməsi, şəffaflıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi və insan hüquqlarına proporsional yanaşmanın təmin edilməsi zəruridir.

MDB ölkələrinin digər nümunələri də eyni tendensiyanı nümayiş etdirir. Postsovet məkanında anlaşıqlıq və tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi institutları əsasən sovet dövründən miras qalmış oxşar normativ baza əsasında formalaşmışdır. Məsələn, Ukrayna Cinayət Məcəlləsi anlaşıq şəxslərin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsini və yalnız məhkəmə qərarı əsasında tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Burada əsas vurğu şəxsin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə və onun təkrar cinayət törətmə riskinə qoyulur. Ukrayna məhkəmə təcrübəsində məcburi müalicənin davam etdirilməsi üçün məhkəmələrin periodik qərar çıxarması tələb olunur və psixiatrik ekspertizanın rolu xüsusilə vurğulanır. Belarus Respublikasında da oxşar mexanizm mövcuddur. Burada məcburi tədbirlər yalnız dövlət psixiatrik müəssisələrində həyata keçirilir və cəza ilə qarışdırılmır, lakin müalicənin həddindən artıq uzun müddət davam etməsi və məhkəmə nəzarətinin formal xarakter daşması əsas tənqid hədəfi olaraq qalır. Ermənistan Respublikasında cinayət-prosesual qanunvericilik ayrıca icraat forması nəzərdə tutsa da, faktiki tətbiqdə tibbi məcburi tədbirlərin müddətinə dair açıq hüquqi meyarların olmaması hüquqi müəyyənlik prinsipinə zidd halların yaranmasına səbəb olur. Gürcüstan isə müəyyən islahatlar həyata keçirmiş və

məhkəmə nəzarətini gücləndirmişdir. Gər-cüstan qanunvericiliyinə görə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin zəruriliyi məhkəmə tərəfindən mütəmadi olaraq yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu isə AİHM təcrübəsinə uyğun olaraq fərdin azadlıq hüququnun qorunmasına yönəlmişdir.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında anlaşıqlıq və tibbi xarakterli məcburi tədbirlər institutu həm normativ, həm də prosedur baxımından kifayət qədər hüquqi baza ilə təmin olunmuşdur. Cinayət Məcəlləsi və Cinayət-Prosessual Məcəllə vasitəsilə bu sahədə hüquqi mexanizmlər müəyyən edilmiş, şəxslərin hüquqları və ictimai təhlükəsizlik prinsipləri paralel qorunmuşdur. Anlaşıqlıq şəxslərə qarşı cəza tədbirlərinin tətbiq edilməməsi və tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi humanist və hüquqi dövlət prinsiplərinə uyğun gəlir.

Bununla belə, təcrübədə bu tədbirlərin tətbiqində bir sıra çətinliklər qalmaqdadır. Məhkəmə-psixiatriya ekspertizalarının keyfiyyət məsələləri, məhkəmə nəzarətinin formal xarakteri, psixiatrik müəssisələrin şəraiti və hüquqi yardımın yetərsizliyi praktik problemlərin əsasını təşkil edir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Avropa ölkələrində – Almaniya, Fransa, Niderland və Türkiyə kimi dövlətlərdə – məhkəmə nəzarəti real təminat səviyyəsində həyata keçirilir, müstəqil ekspertiza institutları fəaliyyət göstərir və prosedurlar insan hüquqları prinsiplərinə uyğun tənzimlənmişdir. Postsovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda isə normativ baza mövcud olsa da, tətbiq mexanizmlərində çatışmazlıqlar qalmaqdadır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan hüququnda tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin insan

hüquqları və ictimai təhlükəsizlik balansını qorumaq potensialı yüksəkdir. Lakin praktiki-kada effektiv və insan hüquqları standartlarına tam uyğun mexanizmlərin təmin edilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə islahatlar tələb olunur:

1. Məhkəmə-psixiatriya ekspertizalarının obyektivliyinin və keyfiyyətinin artırılması;
2. Məhkəmə nəzarətinin formal yox, real təminat səviyyəsinə yüksəldilməsi;
3. Psixiatrik müəssisələrin şəraitinin və tibbi xidmətlərin təkmilləşdirilməsi;
4. Hüquqi yardımın effektivliyinin artırılması və şəxs hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi;
5. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tibbi tədbirlərin Avropa standartları ilə uyğunlaşdırılması və proporsionallıq prinsipinin tətbiqinin təmin edilməsi.

Azərbaycan təcrübəsi normativ baxımdan kifayət qədər inkişaf etmiş olsa da, beynəlxalq standartlarla tam uyğunluğun təmin edilməsi praktik islahat və institusional inkişaf tələb edir. Bu, həm hüquqi dövlət prinsiplərinin, həm də insan hüquqlarının qorunmasının təkmilləşdirilməsinə xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasova, F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Yenidən işlənmiş 4-cü nəşr. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 520 s.
2. Abbasova, F.M. Cinayət prosesində xüsusi icraatlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Ecoprint, 2018, 192 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / elmi red. F.Y. Səməndərov. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 712 s.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası / red. C.H. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.H. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.

5. Cəfərquliyev, M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
6. Vəliyev, S.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 552 s.
7. H.S. Qurbanov. Cinayət prosesində ibtidai araşdırma. Dərslik / elmi red. Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 712 s.
8. L. Məmmədova. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində ayrı-ayrı kateqoriya şəxslər barəsində icraatın xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU Nəsr Evi, 2025, 248 s.
9. Keçelioglu, E. "Ceza Muhakemesi Hukukunda Gözlem Altına Alma." Ankara Barosu Dergisi, 3 (Mayıs 2015): 221-245.
10. Özal, N.H. "Tam və qismi akıl hastalıklarının ceza sorumluluğuna etkisi." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, 1991.
11. Taşkın, O.E. "Akıl Hastası üzerindeki bakım ve gözetim yükümlülüğünün ihlali suçu." Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 65, 4 (2016): 247-258.
12. Türk Ceza Kanunu (5237 sayılı, 2004), maddələr 32 və 57.
13. Ceza Muhakemesi Kanunu (5271 sayılı, 2004), maddə 223.
14. German Criminal Code (StGB), translation provided by the Federal Ministry of Justice, https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html (müraciət tarixi: 27.07.2025)
15. Уголовный кодекс Российской Федерации. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699 (müraciət tarixi: 10.08.2025).
16. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Winterwerp v. Netherlands (1979).
17. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Varbanov v. Bulgaria (2000).
18. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Stanev v. Bulgaria (2012).
19. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi: Shtukaturv v. Russia (2008).
20. Council of Europe, Committee of Ministers Recommendation No. R(83)2 (1983).
21. Council of Europe. White Paper on the Protection of the Human Rights and Dignity of People Suffering from Mental Disorder (CM(2000)23-add, 2000).
22. Albano, G.D., Guadagnino, D., Midiri, M., La Spina, C., Tullio, V., Argo, A., Zerbo, S. "Torture and Maltreatment in Prison: A Medico-Legal Perspective." Healthcare (Basel) 11, 4 (2023): 576.

UOT 343.1

Application of Medical Compulsory Measures: Comparative Analysis of Azerbaijan and International Practice

MAMMADOVA LALA ISMAIL,

PhD in Law

Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Karabakh University, and Department of Criminal Procedure, Baku State University.

E-mail: lala.mammadova@karabakh.edu.az

ORCID: 0009-0007-3995-3342

This article examines the regulation of medical compulsory measures within the framework of criminal and criminal-procedural law. Individuals who commit crimes in a state of insanity or who develop a mental disorder after committing a crime are not subjected to direct punitive measures; instead, their rights are protected through specific legal and

procedural mechanisms. The Criminal Code and Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan provide adequate provisions in this area; however, practical implementation faces several challenges. These include issues of the quality of forensic psychiatric examinations, the formal character of judicial oversight, insufficient effectiveness of legal assistance, and the conditions of psychiatric institutions.

The study compares the Azerbaijani experience with the case law of the European Court of Human Rights (*Winterwerp v. Netherlands*, *Stanev v. Bulgaria*, *Rooman v. Belgium*) and European standards. Furthermore, approaches of post-Soviet countries such as Russia, Kazakhstan, and Ukraine, as well as the practices of Germany, France, and the Netherlands, are analyzed.

The findings indicate that although Azerbaijan has an established normative framework, practical deficiencies remain. Future development in this field should focus on strengthening the implementation mechanisms of existing laws, transforming judicial oversight into a real guarantee, and aligning medical measures with human rights principles.

Keywords: fair trial, criminal responsibility, medical compulsory measures, judicial oversight, European Court of Human Rights, criminal-legal measures

UOT 343.1

Применение медицинских принудительных мер: сравнительный анализ Азербайджана и международной практики

МАМЕДОВА ЛАЛА ИСМАИЛ,

доктор философии по праву, преподаватель Факультета Гуманитарных и социальных наук Карабахского Университета и кафедры Уголовного процесса Бакинского Государственного Университета.

e-mail: lala.mammadova@karabakh.edu.az

ORCID: 0009-0007-3995-3342

В статье рассматривается регулирование института медицинских принудительных мер в рамках уголовного и уголовно-процессуального права. Лица, совершившие преступления в состоянии невменяемости или заболевшие психическим расстройством после совершения преступления, не подвергаются прямым мерам наказания; вместо этого их права защищаются посредством специальных юридических и процессуальных механизмов. Уголовный кодекс и Уголовно-процессуальный кодекс Республики Азербайджан содержат соответствующие нормы, однако на практике возникает ряд проблем. Среди них – качество судебно-психиатрических экспертиз, формальный характер судебного контроля, недостаточная эффективность юридической помощи и условия в психиатрических учреждениях.

В исследовании опыт Азербайджана сравнивается с прецедентами Европейского суда по правам человека (*Winterwerp v. Netherlands*, *Stanev v. Bulgaria*, *Rooman v. Belgium*) и европейскими стандартами. Кроме того, анализируются подходы постсоветских

стран, таких как Россия, Казахстан и Украина, а также практика Германии, Франции и Нидерландов.

Результаты показывают, что, несмотря на наличие нормативной базы, на практике сохраняются недостатки. Для дальнейшего развития этой сферы необходимо усиление механизмов реализации действующих законов, превращение судебного контроля в реальную гарантию и приведение медицинских мер в соответствие с принципами прав человека.

Ключевые слова: справедливое судебное разбирательство, уголовная ответственность, медицинские принудительные меры, судебный контроль, Европейский суд по правам человека, уголовно-правовые меры

UOT 343.1

Zorunlu Tıbbi Tedbirlerin Uygulanması: Azerbaycan ve Uluslararası Deneyimlerin Karşılaştırmalı Analizi

MAMMADOVA LALA İSMAYIL,

**Hukuk Doktoru, Karabağ Üniversitesi Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi
ve Bakü Devlet Üniversitesi Ceza Muhakemesi Bölümü Öğretim Üyesi.**

e-posta: lala.mammadova@karabakh.edu.az

ORCID: 0009-0007-3995-3342

Makale, ceza ve ceza muhakemesi hukuku çerçevesinde zorunlu tıbbi tedbirlerin düzenlenmesini incelemektedir. Bilinçsiz halde suç işleyen veya suçtan sonra akıl hastalığına yakalanan kişilere doğrudan cezai tedbirler uygulanmamakta; bunun yerine hakları özel yasal ve usul mekanizmalarıyla korunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Ceza ve Ceza Muhakemesi Kanunlarında bu alanda yeterli hükümler bulunmakta, ancak pratik uygulamada bir dizi sorun ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında adli psikiyatrik muayenelerin kalite sorunları, adli denetimin biçimsel niteliği, adli yardımın etkisizliği ve psikiyatrik kurumların durumu yer almaktadır.

Çalışma, Azerbaycan deneyimini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin emsal kararları (Winterwerp v. Hollanda, Stanev v. Bulgaristan, Rومان v. Belçika) ve Avrupa standartlarıyla karşılaştırmaktadır. Ayrıca, Rusya, Kazakistan ve Ukrayna gibi Sovyet sonrası ülkelerin yaklaşımları ile Almanya, Fransa ve Hollanda'nın deneyimleri de analiz edilmektedir.

Sonuç olarak, Azerbaycan hukukunda normatif bir temel olmasına rağmen, uygulamada hala eksiklikler mevcuttur. Bu alanın gelecekteki gelişimi için temel yönler, mevcut yasaların uygulama mekanizmalarını güçlendirmek, adli denetimi gerçek bir güvence haline getirmek ve tıbbi önlemleri insan hakları ilkeleriyle uyumlu hale getirmektir.

Anahtar Kelimeler: adil yargılama, cezai sorumluluk, zorunlu tıbbi önlemler, adli denetim, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, cezai-hukuki önlemler.

DOI: 10.67052/JEPB8404

KREDİT MÜQAVİLƏLƏRİNDƏ ŞƏRTLƏR: ANLAYIŞI, TƏSNİFATI VƏ MÜQAVİLƏ BALANSININ TƏMİN EDİLMƏSİ

Rüfət Göyüşov,
vəkil, “De Fendo” Vəkil Bürosu.
e-mail: rufat.goyushov@gmail.com;
tel: +994 (70) 335 58 58;
+994 (50) 335 58 58

Bu məqalədə kredit müqavilələrində “şərt” anlayışı, şərtlərin təsnifatı və onların hüquqi və praktik əhəmiyyəti sistemli şəkildə araşdırılır. Əsas diqqət Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində və Azərbaycan Mərkəzi Bankının normativ aktlarında kredit müqavilələrinin şərtlərinə dair yeni hüquqi yanaşmalara və dəyişikliklərə yönəldilmişdir. Kredit müqavilələrində əsas, əlavə və təminədiçi şərtlər kimi təsnifatlar təqdim olunmuş, onların müqavilənin icrasına, faizlərin hesablanmasına, müddətə, ödəniş qrafikinə və kreditin məqsədli istifadəsinə təsiri ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Məqalədə, həmçinin müqavilə şərtlərinin balanslı tərtibinin əhəmiyyəti vurğulanır, borcalan və kreditor arasında ədalətli hüquqi tarazlığın qorunmasının normativ və doktrinal əsasları müqayisəli hüquqi müstəvidə təhlil edilir. Müəllif beynəlxalq təcrübədən – xüsusilə Avropa İttifaqı, Almaniya, Türkiyə və ABŞ qanunvericiliyindən nümunələr gətirməklə mövcud problemlərə alternativ yanaşmalar təklif edir. Məqalə kredit müqaviləsinin şərtlərinin hüquqi təhlilini təqdim etməklə, maliyyə münasibətlərində həm hüquqi sabitliyin, həm də istehlakçı hüquqlarının effektiv müdafiəsinin vacibliyini göstərir. Tədqiqat nəticəsində müqavilə şərtlərinin dəqiq və balanslı qurulmasının kredit münasibətlərində hüquqi sabitliyi və borcalanların hüquqlarının müdafiəsini təmin etdiyi qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: kredit müqaviləsi, müqavilə şərtləri, müqavilə balansı, təminat, borcalan hüquqları, istehlak krediti, müqayisəli hüquq, mülki qanunvericilik.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericili-

yində, xüsusilə Mülki Məcəllədə və Azərbaycan Mərkəzi Bankının normativ sənədlərində kredit müqavilələrinə dair mühüm dəyişikliklər edilməsi mövzusunun aktuallığını daha da artırmışdır. 2023-cü ildə qəbul edil-

miş qanun dəyişikliyi ilə **borc və kredit müqavilələrinin tənzimlənməsi mexanizmi təkmilləşdirilmiş**, borcalanların hüquqlarının qorunmasına xüsusi önəm verilmişdir. Artıq Mülki Məcəllədə kredit müqaviləsi ayrıca normativ bazaya malikdir, **istehlak krediti** anlayışı və ona dair xüsusi maddələr əlavə edilmiş, eləcə də kredit müqaviləsinin bağlanma forması, tərəflərin statusu və hüquq və vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, qanunverici orqan kredit münasibətlərində tarazlığı gücləndirmək məqsədilə

bir sıra vacib maddələr təsbit etmişdir. Məsələn, **borclunun ödənişi gecikdirdiyi halda kreditorun tələb edə biləcəyi məbləğ məhdudlaşdırılmışdır** – qanunda gecikdirilmiş ödənişlərə görə faizlərin hansı həddə tətbiq edilə biləcəyi göstərilmiş və həmin həddən artıq əlavə dəbbə pulu (cərimə, penya) tutulması qadağan edilmişdir. Habelə kredit

müqaviləsi üzrə illik faiz dərəcəsinin (faktiki illik faiz) hesablanmasının Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydaya uyğun aparılması tələb olunur ki, bu da kredit faizlərinin şəffaf və müqayisəli olmasını təmin etməyə yönəlib. Bu dəyişikliklər praktik cəhətdən son dərəcə əhəmiyyətlidir, çünki həm bank sektoru, həm də istehlakçılar üçün yeni hüquqi reallıq formalaşdırır.

Digər tərəfdən, Azərbaycanda kredit-hüquq münasibətlərinin inkişafı **beynəlxalq təcrübəyə inteqrasiya** zərurətini gündəmə gətirir. Qlobal maliyyə sisteminə inteqrasiya edən ölkəmiz üçün qabaqcıl xarici hüquq sistemlərində sınaqdan çıxmış mexanizmlərin öyrənilməsi və tətbiqi vacibdir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə kredit müqavilələrinin icrası və təminatı sahəsində effektiv hüquqi alətlər formalaşdırılmışdır – məsələn, **Avropa İttifaqının istehlakçı kreditləri üzrə direktivləri** istehlakçıların müdafiəsi, kredit faizlərinin vahid qaydada illik effektiv dərəcə ilə göstərilməsi, müqavilədən 14 gün ərzində imtina hüququ və valyuta risklərindən qorunma kimi mühüm təminatlar nəzərdə tutur. Xüsusilə, **Avropa İttifaqının İpoteka Kreditləri Direktivində** xarici valyuta ilə olan ipoteka kreditlərinin verilməsinə icazə verilsə də, istehlakçının məzənnə risqindən qorunması və dəyişkən faiz dərəcələrinin yalnız müəyyən şərtlərlə tətbiqi kimi balanslaşdırıcı mexanizmlər mövcuddur¹⁵. Beynəlxalq standartların belə nümunələri göstərir ki, kredit müqavilələri sahəsində **balanslaşdırılmış, həm kredit verənin, həm də borcalanın maraqlarını qoruyan** hüquqi şərtlərin tətbiqi qlobal praktikanın tələbidir. Deməli, ölkəmizdə mövcud problemlərin həlli üçün həm milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, həm də beynəlxalq qabaqcıl təcrübənin

inteqrasiyası zərurəti elmi tədqiqat probleminin əsasını təşkil edir.

Kredit müqaviləsində şərt anlayışı və şərtlərin təsnifatı. Kredit müqaviləsi mülki dövriyyədə ən çox rast gəlinən əqdlərdən biridir. Bank və ya digər maliyyə qurumu (borcverən) ilə borcalan arasında bağlanan bu müqavilədə tərəflərin hüquq və öhdəlikləri **müqavilə şərtləri** vasitəsilə ifadə olunur. Müqavilə şərtləri, sadə dillə desək, tərəflərin razılaşdırdığı bütün müddəalar, tələblər və qaydalarlardır. Kredit müqaviləsinin uğurlu icrası və hüquqi dayanıqlılığı üçün şərtlərin düzgün müəyyən edilməsi, balanslı qurulması və qanunvericiliyə uyğunluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə Azərbaycan mülki qanunvericiliyində kredit və borc müqavilələri sahəsində aparılan islahatlar (o cümlədən Mülki Məcəlləyə edilən yeni dəyişikliklər və Azərbaycan Mərkəzi Bankının normativ aktları) bu müqavilələrin şərtlərinə dair anlayışları dəqiqləşdirmiş, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsini gücləndirmişdir¹. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübədə də kredit müqaviləsi şərtlərinin ədalətliliyi, şəffaflığı və tərəflərin maraqlarının qorunması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Bu məqalədə kredit müqaviləsində “şərt” anlayışı və şərtlərin təsnifatı (əsas, əlavə, təminədiçi şərtlər) araşdırılacaq, ayrı-ayrı şərtlərin müqavilənin icra mexanizminə təsiri (məsələn, faiz dərəcəsi, müddət, qaytarılma qaydası, məqsədli istifadə kimi) təhlil ediləcək və nəhayət, müqavilə şərtlərində balans prinsipinin əhəmiyyəti, tərəflərin maraqlarının hüquqi cəhətdən qorunması məsələləri yerli və xarici qanunvericilik kontekstində təhlil olunacaq. Müqayisəli yanaşma ilə, Azərbaycan qanunvericiliyindəki yeniliklər beynəlxalq norma və doktrina ilə qarşılaşdırılaraq

qiymətləndiriləcək, xarici müəlliflərin fikirlərinə və beynəlxalq təcrübəyə istinad ediləcəkdir. Nəticədə, kredit müqaviləsi şərtlərinin düzgün və ədalətli tərtibinin həm kreditörün, həm də borcalanın maraqlarını balanslaşdırdığı və maliyyə münasibətlərinin sabitliyini təmin etdiyi göstəriləcəkdir.

Müqavilə şərti dedikdə, tərəflərin müqavilə ilə bağlı razılaşdırdığı istənilən müddəə başa düşülür. Mülki hüquqda **mühüm (əsas) şərtlər** anlayışı vardır ki, bunlar olmadan müqavilənin bağlanması mümkün olmur. Mülki Məcəllənin 405.1-ci maddəsinə görə, tərəflər müqavilənin bütün mühüm şərtləri barədə tələb olunan formada razılığa gəldikdə, müqavilə bağlanmış sayılır. Doktrinada “essentialia negotii” adlandırılan bu əsas şərtlərə, ilk növbədə, **müqavilənin predmeti** (məhiyyəti) barədə razılaşma daxildir. Həmçinin qanun konkret müqavilə növləri üçün mühüm hesab olunan şərtləri göstərə bilər. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin yeni dəyişikliklərinə əsasən (Maddə 744) kredit müqaviləsinin etibarlı olması üçün onun məzmununda ən azı aşağıdakı şərtlər öz əksini tapmalıdır: tərəflərin adı və ünvanı, kreditin məbləği və valyutası, qaytarılma müddəti və ödəniş cədvəli, kreditin məqsədi (təyinatı), tətbiq olunan illik faiz dərəcəsi və digər ödənişlər, eləcə də faktiki illik faiz dərəcəsi. Bu tələblər göstərir ki, kredit müqaviləsinin **əsas şərtləri** sırasına kreditin məbləği, müddəti, valyutası, faiz dərəcəsi kimi fundamental elementlər daxildir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 31 may 2018-ci iltarixli Qərarında da vurğulanmışdır ki, xüsusən kredit xətti müqaviləsində məbləğ, müddət, faiz dərəcəsi, valyuta və s. kimi mühüm şərtlər kifayət qədər aydın göstərilməlidir². Bu cür

şərtlər müəyyən edilmədikdə, müqavilənin hüquqi qüvvəsi sual altına düşə bilər.

Mühüm şərtlərlə yanaşı, kredit müqaviləsində çoxsaylı **əlavə şərtlər** də mövcud ola bilər. Əlavə şərtlər dedikdə, müqavilənin əsas məhiyyətini təşkil etməyən, lakin tərəflərin öhdəliklərinin icrasına, qarşılıqlı hüquqlarına təsir edən digər müddəalar nəzərdə tutulur. Məsələn, kreditin istifadəsinə dair xüsusi qaydalar, tərəflərin əlavə hüquq və öhdəlikləri (məsələn, borcalanın mütəmadi maliyyə hesabatları təqdim etməsi, kreditin müəyyən tranşlarla verilməsi şərtləri, müqavilənin pozulmasına görə tətbiq olunacaq cərimələr və s.) əlavə şərtlər qismində çıxış edir. Bu şərtlər olmadan da müqavilə bağlana bilər, lakin tərəflər razılıqla onları müqaviləyə daxil edə bilərlər. Əlavə şərtlər, bir qayda olaraq, qanunla tələb edilmir, lakin müqavilə azadlığı prinsipinə uyğun olaraq tərəflər onları sərbəst müəyyən edə bilərlər.

Nəhayət, kredit müqavilələrində geniş yayılmış şərt kateqoriyalarından biri də təminedicisi şərtlərdir. **Təminedicisi şərtlər** dedikdə, kredit üzrə öhdəliklərin icrasını təmin etmək üçün nəzərdə tutulan vasitələr və tələblər nəzərdə tutulur. Buraya **ödəmənin təminatı** ilə bağlı müddəalar daxildir: məsələn, girov (ipoteka) qoyulması, zəminlik müqaviləsi bağlanması, bank zəmanəti alınması, depozit tələbi, sığorta müqaviləsi və s. Təminedicisi şərtlər borcverənin riskini azaltmağa yönəlmiş aksesör (yardımçı) xarakterli öhdəliklərdir. Yəni, əsas öhdəlik (kreditin qaytarılması) mövcud olmasa və ya etibarsız hesab edilsə, aksesör təminatlar da etibarsız olar. Mülki Məcəllənin 460-cı maddəsinə əsasən, girov, zəminlik, dəbbə pulu (cərimə), borclunun əmlakını tutub saxlamaq hüququ və s. kimi təminat növləri

öhdəliklərin icrasını möhkəmləndirən vasitələr kimi təsbit edilmişdir. Kredit müqaviləsində belə təminatların göstərilməsi, əsasən, kreditörün tələbi ilə olur və bunlar ayrıca müqavilələr şəklində də rəsmiləşdirilə bilər (məsələn, zəminlik müqaviləsi, ipoteka müqaviləsi ayrıca bağlanır, lakin kredit müqaviləsinin şərti kimi ona istinad edilir).

Təminədiçi şərtlərin bir xüsusiyyəti onların aksesori olmasıdır: məsələn, **zəminlik öhdəliyi** borcunanın kredit müqaviləsindən irəli gələn əsas öhdəliyinə bağlıdır və Mülki Məcəlləyə görə zəminlik müqaviləsi kreditörə borclu arasında bağlanmış müqavilədən irəli gələn öhdəlikləri təmin edən, ondan asılı xarakter daşıyan əqddir. Konstitusiya Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, zəminlik və ipoteka müqavilələrinin etibarlı olması üçün əsas kredit müqaviləsində mühüm şərtlər yetərincə aydın olmalıdır; xüsusilə kredit xətti müqaviləsində faiz dərəcəsi göstərilməyibsə, sonradan bağlanan kredit müqavilələrində zəminin (və ya ipoteka qoyanın) həmin faiz dərəcəsinə razılığı alınmalıdır². Bu qərar göstərir ki, təminədiçi şərtlər (zəminlik, ipoteka) bir çox hallarda kredit müqaviləsinin mühüm şərtlərinə (kredit məbləği, faiz və s.) bağlıdır və həmin əsas şərtlərdə dəyişiklik olarsa, təminat verən şəxsin də razılığı tələb olunur ki, bu da təminədiçi şərtlərin borcunan üçün əlavə müdafiə mexanizmi rolunda çıxış etdiyini göstərir.

Xülasə, kredit müqaviləsi şərtləri öz təbiətinə görə müxtəlif kateqoriyalara bölünür: **əsas şərtlər** – müqavilənin əsası və etibarlılığı üçün vacib olanlar; **əlavə şərtlər** – müqavilənin detallarını tənzimləyən, lakin əsas məhiyyəyə birbaşa təsir etməyən müddəalar; **təminədiçi şərtlər** – müqavilə üzrə öhdəliklərin icrasını təmin edən əlavə mexanizmlər. Bu təsnifat praktiki əhəmiyyət kəsb edir,

çünki hansı şərtin pozulması müqavilənin ümumi etibarlılığına və ya davamına necə təsir göstərəcəyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Məsələn, əsas şərtlərdən biri barədə razılıq olmazsa, müqavilə ümumiyyətlə bağlanmamış sayılır; əlavə şərtin olmaması müqaviləni etibarsız etməz, lakin tərəflər arasındakı anlaşılmazlıqlar qanunla və ya ümumi normalarla həll edilməlidir; təminədiçi şərtlərin pozulması isə kreditör üçün müəyyən müdafiə tədbirlərini işə salmaq hüququ yarada bilər (məsələn, təminatın təmin edilməməsi halında kreditin verilməsindən imtina və ya vaxtından əvvəl tələb etmək hüququ).

Şərtlərin müqavilənin icra mexanizminə təsiri. Kredit müqaviləsinin şərtləri təkcə kağız üzərində razılaşmalar deyil – onlar müqavilənin necə icra olunacağını, yəni borcun necə ödəniləcəyini və tərəflərin hansı addımları atacağını müəyyən edir. Xüsusilə **faiz dərəcəsi, müddət, qaytarılma qaydası və kreditin məqsədli istifadəsi** kimi şərtlər kreditin geri ödənilməsi mexanizminin özəyini təşkil edir. Bu bölmədə qeyd olunan şərtlərin icra prosesinə təsiri təhlil ediləcək və Azərbaycan qanunvericiliyi çərçivəsində bu şərtlərlə bağlı olan yeni tənzimləmələr nəzərdən keçiriləcəkdir.

Faiz dərəcəsi (faiz) – Kredit müqaviləsində faiz, borcverənin borcalana verdiyi pul vəsaitindən istifadəyə görə haqqıdır. Faiz dərəcəsinin həddi və növü (sabit yaxud dəyişən olması) kreditin icra mexanizminə birbaşa təsir göstərir. Faiz dərəcəsinin yüksək olması kredit müqaviləsinin icrası baxımından mühüm rol oynayır. Çünki, faiz dərəcəsi borcunanın ümumi ödəmə yükünü birbaşa artırır və bu, kreditin geri qaytarılma prosesində əsas maliyyə göstəricilərindən biridir. Yüksək faiz dərəcəsi borcunanın aylıq və

ümumi ödənişlərini artırdığı üçün, borcun vaxtında ödənilməsinə təsir edə bilər və riskləri yüksəldir.

Məsələn, **illik faiz dərəcəsi** yüksəkdirsə, borcalanın ödəyəcəyi məcmu məbləğ ciddi şəkildə artır və aylıq ödənişlər daha ağır olur; əksinə, faiz aşağıdırsa, borcalanın yükü yüngülləşir. Faiz dərəcəsi sabit olduqda, ödəniş cədvəli boyunca dəyişməz qalır və borcalan qabaqcadan öz öhdəliyinin məbləğini proqnozlaşdırır. **Dəyişən faiz dərəcəsi** şərtləşdirildikdə isə (məsələn, baza dərəcəsinə indekslənməmiş faiz), müqavilədə bunun mexanizmi göstərilməlidir – məsələn, ilkin illik faiz dərəcəsi və hansı hallarda faizlərin yenidən hesablanacağı. Azərbaycan Mülki Məcəlləsində edilmiş son dəyişikliklərə görə kredit müqaviləsində mütləq **faktiki illik faiz dərəcəsi** də qeyd olunmalıdır (Maddə 744.2.6) Faktiki illik faiz dərəcəsi (Effective Annual Percentage Rate - EAPR) borcalanın bütün xərclərini əks etdirən, beynəlxalq praktika ilə uyğun bir göstəricidir və kreditin real dəyərini anlamağa imkan verir. Mərkəzi Bankın normativ aktlarına uyğun olaraq, faktiki illik faiz dərəcəsinin hesablanması qaydası müəyyən edilir⁶. Faiz dərəcəsi, həmçinin kreditin qiymətidir və müqavilənin əsas şərtlərindən olduğu üçün tərəflər onun üzərində razılıq əldə etmədən müqavilə bağlama bilməz. Qanunvericilik, faiz dərəcəsinin açıq göstərilmədiyini hallara da həll yolu gətirir: məsələn, əvvəllər qüvvədə olan normaya görə, “faizdən faiz” (mürəkkəb faiz) alınması qadağan idi, lakin həyata keçirilmiş dəyişikliklər ilə bu qadağa Mülki Məcəllədən çıxarıldı. Bunun əvəzində, borc müqaviləsində faiz barədə ayrıca qayda qoyulmayıbsa, Mülki Məcəllənin 439.3-cü maddəsinə əsasən faiz məbləğinin Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsinə +2% bənd əlavə edilməklə hesabla-

nacağı müəyyən olunur (Maddə 740.3). Bu yenilik, kredit faizlərinin bazar şərtlərinə uyğun formalaşmasına hüquqi zəmin yaratmışdır. Faizlərin hesablanması mexanizmi də icraya təsir edir: Mülki Məcəlləyə əsasən faizlər yalnız ödənilməmiş əsas borc qalığına hesablanmalı, yəni artıq ödənilmiş hissədən faiz alınmamalıdır (Maddə 740.4). Həmçinin, faiz ödənişlərinin periodikliyi (hər il sonunda və ya kredit bağlanarkən) qanunla müəyyən olunmuşdur. Bu normalar, xüsusən gecikdirilmiş dövr üçün faizlərin hesablanmasına məhdudiyyət gətirir ki, borcalanların həddən artıq borclanmasının qarşısı alınsın. Məsələn, gecikdirilmiş ödənişlərə görə faiz yalnız əsas borcun qalanına və məhdud həcmdə tətbiq edilə bilər; yeni qanunvericiliyə görə kredit üzrə gecikmə faizi baza illik dərəcəyə uçot dərəcəsi əlavə edilməklə hesablanır və bundan artıq cərimə tələb etmək qadağandır. Göründüyü kimi, faiz şərti kredit müqaviləsinin icrasının mərkəzi elementidir: o, həm borcalanın ödəməli olduğu məbləği müəyyən edir, həm də kreditin gəlirini formalaşdırır. Faiz dərəcəsinin ədalətli və şəffaf təyin olunması, beynəlxalq təcrübədə də istehlakçıların hüquqlarını qorumaq üçün vacibdir. Məsələn, Almaniya mülki hüququnda bazar faiz dərəcəsi xeyli yüksək (iki dəfə və daha artıq) faiz nəzərdə tutulan kredit müqaviləsi “əxlaq ziddi” hesab edilə bilər¹⁰ – bu da əslində fəvqəladə yüksək faizli şərtlərin etibarsız sayılması ilə nəticələnir. Buna bənzər yanaşma, bir sıra ölkələrdə “üsuri (yirtıcı) faiz” hallarına qarşı tətbiq olunur ki, bu da balans prinsipinə xidmət edir (bu məsələyə növbəti bölümdə toxunulacaq).

Müddət – Kreditin qaytarılması üçün müəyyən edilmiş zaman çərçivəsidir. Müddət şərti olmadan kredit müqaviləsi təsəvvür etmək çətindir, çünki borcun nə vaxt ödənilməli

olduğunu bilmək tərəflər üçün əsasdır. Müddətin icraya təsiri birbaşa və mühümdür: əgər **kreditin müddəti uzun** təyin olunubsa (məsələn, 10 illik ipoteka krediti), onda ödənişlər adətən daha kiçik aylıq hissələrə bölünür, lakin ümumilikdə daha çox faiz ödənilir; **qısa müddət** müəyyən edilmişsə (məsələn, 1 illik istehlak krediti), aylıq ödənişlər nisbətən yüksək olsa da, borcalan daha az ümumi faiz ödəyir. Müddət kreditin növündən asılı olaraq dəyişir və bəzən qanunla maksimum hədlər qoyula bilər (məsələn, bəzi ölkələrdə istehlak kreditlərinin müddəti müəyyən limitləri aşmamalıdır). Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, əgər kredit (və ya borc) müqaviləsində qaytarılma üçün müddət müəyyən edilməyibsə, o “tələb olunduqda” ödənilməlidir: yəni kreditor istənilən vaxt borcun qaytarılmasını tələb edə bilər, borcalan isə tələb daxil olduqdan sonra bir ay ərzində borcu və faizləri ödəməlidir (Maddə 742.2). Bu norma borcun açıq müddətsiz olduğu hallarda tətbiq edilir və tərəflərin qeyri-müəyyənlikdə qalmasının qarşısını alır. Yeni dəyişikliklər kontekstində, kredit müqavilələrinin əksəriyyətində konkret müddət göstərilir və bu, həm də kreditin növünə görə fərqlənir (məsələn, istehlak kreditləri bir qayda olaraq daha qısa müddətli, ipoteka kreditləri daha uzunmüddətli). Müddət şərti ilə əlaqəli bir məsələ də **öhdəliyin vaxtından əvvəl icrası**dır. Borcalanın krediti müddət bitmədən tam ödəməsi (vaxtından əvvəl ödəniş) həm müqavilədə nəzərdə tutula bilər, həm də qanunla tənzimlənə bilər. Mülki Məcəlləyə edilən dəyişikliklərə əsasən, borcalan istənilən vaxt qalıq borcu və hesablanmış faizləri ödəməklə borcu vaxtından əvvəl qaytara bilər, bunun üçün kreditorun ayrıca razılığı tələb olunmur (əgər qanunda ayrı

qayda nəzərdə tutulmayıbsa) (Maddə 742.3). İstehlak kreditləri üzrə isə borcalanın vaxtından əvvəl ödəmə hüququ qorunur, lakin kreditor bəzən bu halda müəyyən kompensasiya tələb edə bilər. Avropa İttifaqının 2008/48/EC sayılı İstehlak Kreditləri Direktivində də istehlakçının istənilən vaxt krediti tam və ya qismən ödəməklə müqaviləni bitirmək hüququ tanınır; kreditor yalnız birbaşa iqtisadi zərərini əks etdirən məbləğdə kompensasiya tuta bilər⁵. Avropa Parlamentinin və Şuranın 23 aprel 2008-ci il tarixli 2008/48/EC sayılı Direktivinin (istehlak kreditləri üzrə müqavilələr haqqında) **16-cı maddəsi** məhz istehlakçıya istənilən vaxt krediti tam və ya qismən ödəməklə (yəni **erkən ödəmə** etməklə) müqaviləni başa çatdırmaq hüququ verir. Həmin maddəyə əsasən, kreditor da yalnız erkən ödəmənin həyata keçirilməsi ilə birbaşa bağlı **mümkün xərclər** üçün ədalətli və obyektiv əsaslandırılmış **kompensasiya** tələb edə bilər – yəni kreditorun tələbi onun erkən ödəmə səbəbilə çəkdiyi birbaşa iqtisadi zərərin həddi ilə məhdudlaşır⁷. Sözügedən müddəə **Direktiv 2008/48/EC-də** “Early repayment” (Erkən ödəmə) başlığı altında təsbit olunub və bu Direktiv rəsmi olaraq **Avropa İttifaqının Rəsmi Jurnalının** 22 may 2008-ci il tarixli buraxılışında (OJ L 133, 22.5.2008, s.66) yayımlanıb⁸.

Azərbaycanda son islahatlar nəticəsində Mülki Məcəlləyə istehlak kreditinin vaxtından əvvəl ödənilməsi halında kompensasiya məbləğinin məhdudlaşdırılması barədə müddəalar daxil edilib. Belə ki, kompensasiya məbləği heç bir halda, vaxtından əvvəl ödənilən müddətdən sonrakı faizlərdən çox ola bilməz (Maddə 746-4.5.). Bu, beynəlxalq praktikaya uyğun addımdır və borcalanın müddət şərt-

tindən yaranan öhdəlik yükünü azaltmağa yönəlib.

Qaytarılma qaydası – Kredit borcunun hansı qrafik və üsulla ödəniləcəyini müəyyən edən şərtlərin toplusudur. Bura ödəniş cədvəlinin forması, ödənişlərin dövriyyəsi, məbləği, hesaba köçürülməsi qaydası, ödəniş üsulları (nağd, nağdsız, avtomatik və s.) kimi məsələlər daxildir. Məsələn, ən yayılmış qaytarılma mexanizmlərindən biri **annuitet ödəniş qrafikidir** – burada borcalan hər ay bərabər məbləğ ödəyir, ilkin dövrlərdə ödənişin böyük hissəsi faizlərə, son dövrlərdə isə əsas məbləğə yönəlib. Alternativ olaraq, **diferensial ödəniş cədvəlində** borcalan hər ay qalan əsas borcun sabit hissəsini ödəyir, faizlər isə azalan qalıq üzərindən hesablandığı üçün ilk aylarda ümumi ödənişlər daha yüksək, sonralar daha aşağı olur. Müqavilədə bu cədvəlin hansı üsulla olacağı razılaşdırılır. Ödənişlərin aylıq, rüblük və ya digər intervallarla aparılması da müqavilənin şərtidir. Azərbaycan təcrübəsində kredit ödənişləri adətən aylıq nəzərdə tutulur. Qaytarılma qaydasına dair şərtlər icra mexanizmini detallı təsvir etdiyi üçün, onların aydın olması vacibdir. Yeni qanunvericilikdə istehlakçının ödədiyi hər hansı ödənişə görə əlavə haqq alınmaması da tələb kimi qoyulub (Maddə 746-5.1). Yəni, bank borcalanın əsas borc, faiz və digər nəzərdə tutulmuş ödənişləri istənilən üsulla ödəməsinə görə ayrıca komissiya tələb edə bilməz. Bu tələb borcalanın ödəniş prosesində əlavə çətinlik yaşamamasını təmin edir. Bundan əlavə, Mülki Məcəlləyə edilən dəyişikliklərlə, əgər borcalan ödənişi elektron qaydada (məsələn, terminal vasitəsilə) iş gününün sonunda edirsə, o ödəniş növbəti iş günündən gec olmayaraq həyata keçirilmiş sayılır (745.3). Bu, texniki bir detaldır, lakin ödənişlərin gecikməsinin he-

sablanması baxımından mühüm rol oynayır – borcalan gecə saatlarında da ödəniş etsə, qanun onu vaxtında ödəmiş kimi qəbul etməyi tapşırır (əgər kreditor özü daha sərfəli, yəni qısa müddət müəyyən etməyibsə). Belə incə mexanizmlər borcalanın maraqlarını qorumağa yönəlib və kredit şərtlərinin icrasında şəffaflığı təmin edir.

Kreditin məqsədli istifadəsi (təyinatı)

– Bəzi kredit müqavilələri konkret məqsəd üçün verilir. Məsələn, ipoteka krediti müəyyən bir yaşayış evinin alınması üçündür, avtokredit konkret bir avtomobilin alınmasına yönəlib, biznes krediti müəyyən layihənin maliyyələşdirilməsi üçündür və s. **Məqsədli (təyinatlı) kredit** dedikdə, borc vəsaitinin yalnız müqavilədə göstərilən məqsəd üzrə xərclənməsi öhdəliyi nəzərdə tutulur. Kredit müqaviləsində belə şərt varsa, borcalan pulu başqa məqsədlə istifadə edə bilməz, yaxud bunu etsə, kreditorun müəyyən hüquqları yaranar. Azərbaycan Mülki Məcəlləsinin 744.2.5-ci maddəsinə görə, kredit müqaviləsində kreditin təyinatı göstərilməlidir. Bu o deməkdir ki, borcverən və borcalan kreditin hansı məqsəd üçün (məsələn, istehlak, biznes, təhsil, mənzil alınması və s.) verildiyini aydın şəkildə razılaşdırmalıdır. Məqsədli kredit şərtinin icra mexanizminə təsirini iki aspektdə nəzərdən keçirək:

Birincisi, kreditin istifadəsinə nəzarət. Əgər müqavilədə kreditin təyinatı göstərilibsə, adətən kreditorun həmin vəsaitin məqsədə uyğun sərf olunmasına nəzarət etmək hüququ da olur. Mülki Məcəllənin 742.5.4-cü maddəsində bildirilir ki, borcun təyinatı müqavilədə göstərildiyi halda, əgər borcalan kreditorun borcun təyinat üzrə xərclənməsinə nəzarət etməsinə imkan vermirsə və ya borc vəsaiti təyinatdan kənar istifadə olunursa, bu hal kreditor üçün borcu vaxtından əvvəl

tələb etmək imkanı yaradır. Bu norma praktiki-kada belə işləyir: məsələn, banka təqdim olunan biznes-planla alınan kredit restoran açmaq üçün nəzərdə tutulub, lakin borcalan bu pulu tamamilə fərqli məqsədə xərcləyir və ya kreditörün yoxlamasından yayınır, banka krediti dərhal geri çağırmaq hüququ verilir. Bunun sayəsində, kreditin məqsədə-uyğun istifadəsi təmin edilir, eyni zamanda bankın riski azalır (çünki borc təyinatdan kənar xərclənsə, geri qaytarılmama ehtimalı da arta bilər). İkincisi, məqsədli istifadənin təmin edilməməsi halında sanksiyalar. Yuxarıdakı nümunədən göründüyü kimi, ən sərt sanksiya kreditin vaxtından əvvəl qaytarılmasının tələb olunmasıdır. Bəzi hallarda müqavilədə əlavə cərimə sanksiyaları da nəzərdə tutula bilər (məsələn, vəsaiti təyinatdan kənar xərclədiyi aşkarlanarsa, borcalan müəyyən cərimə ödəməlidir). Lakin yeni istehlakçı yönümlü qanunvericilik cərimələrin həddini məhdudlaşdırdığından (və hər bir gecikmə faizi və cərimə daxil ümumi limiti müəyyən etdiyindən) artıq çox ciddi maliyyə sanksiyası tətbiq etmək mümkün olmayacaq. Bunun əvəzinə, əsas mexanizm kimi kreditörün müqaviləni ləğv edərək borcun qalan hissəsini dərhal tələb etməsi çıxış edir. Məqsədli kreditlər xarici ölkə qanunvericiliyində də xüsusi yer tutur. Məsələn, Avropa İttifaqı hüququnda əlaqəli kredit müqaviləsi anlayışı var (Aİ-nin 2008/48/EC Direktivinə əsasən), yəni müəyyən malın və ya xidmətin alınması üçün verilən kredit. Bu halda, əgər mal/qəbul edilməyibsə və ya müqavilə ləğv olunubsa, istehlakçı kredit ödənişlərini də dayandıra və geri tələb edə bilər. Direktivin 15-ci maddəsi “Əlaqəli kredit müqavilələri”ndən danışarkən istehlakçının hüquqlarını tənzimləyir. Bu maddəyə əsasən, əgər istehlakçı malların və ya xidmətin təchizi barədə alış müqavi-

ləsindən geri çəkilsə, o, artıq əlaqəli kredit müqaviləsinə bağlı sayılmır. Məsələn, mallar alınarkən istehlakçı geri çəkilsə (məsələn, məsafədən satışda dönmə hüququnu istifadə edərsə), əlaqəli kredit də qüvvədən düşür: «istehlakçı alış müqaviləsindən geri çəkildikdə, o, artıq əlaqəli kredit müqaviləsi ilə bağlı olmamalıdır»⁹.

Əlavə olaraq, maddə 15(2) aşağıdakı halları əhatə edir: əgər əlaqəli kredit müqaviləsi üzrə maliyyələşdirilən mal və ya xidmət təchiz olunmayıbsa, ya da qismən təqdim edilibsə, və ya müqaviləyə uyğun deyilsə, istehlakçı təchizatçıya qarşı hüquq müdafiəsini (satış müqaviləsi üzrə iddiasını) həyata keçirməkdən sonra, nəticə əldə edə bilmədikdə kredit verənə qarşı da haqqını tələb edə bilər⁹. Direktivdə vurğulanır ki, istehlakçı ilkin olaraq məhsul və ya xidmət təminatçısına müraciət etməli, amma lazımı nəticə əldə etmədikdə sonra kreditör qarşı iddia qaldıra bilər. Beləliklə, malların verilməməsi və ya müqavilənin ləğvi halında, Direktiv istehlakçıya kredit ödənişini dayandırmaq və artıq ödənilmiş məbləğlərin qaytarılmasını tələb etmək hüququnu əsaslandırır. Konkret olaraq deyilir ki, mallar və ya xidmət təqdim olunmayıbsa istehlakçı «kredit verənə qarşı iddia qaldırmaq hüququna malikdir»⁹.

Direktivin özündə “ödəmə dayandırmaq” ifadəsi birbaşa işlədilməsə də, yuxarıda göstərilən müddəalar bu hüququ şərtləndirir. Belə ki, alış müqaviləsi ləğv olunanda əlaqəli kredit bağlanmır (15(1)), mal çatdırılmadıqda isə istehlakçı ilk olaraq satıcıdan nəticə almırsa kreditör cavabdeh saymaq hüququna malikdir (15(2)). Hər iki vəziyyət faktiki olaraq istehlakçını artıq krediti ödəmək öhdəliyindən azad edir və artıq ödənilmiş məbləği geri tələb edə bilməyə imkan yaradır.

Azərbaycan da son dəyişikliklərlə Mülki Məcəlləyə “əlaqəli kredit müqaviləsi” anlayışını (maddə 746-6) daxil etmiş və eyni mexanizmi bənzər şəkildə təsbit etmişdir. Bu, kreditin məqsədli istifadəsinin təmin olunmasına yönəlmiş önəmli bir yenilikdir və istehlakçının hüquqlarını müdafiə edir: yəni, əgər kredit əsasında alınmalı olan mal verilməzsə, istehlakçı da krediti ödəməkdən imtina edə bilər.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, kredit müqaviləsinin faiz, müddət, ödəniş qrafiki və təyinat kimi şərtləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və birgə şəkildə müqavilənin icra mexanizmini formalaşdırır. Məsələn, kreditin təyinatı bəzən müddətə təsir edir (məsələn, istehlak malları üçün qısamüddətli kredit, lakin ipoteka üçün uzunmüddətli), faiz dərəcəsi ödəniş qrafikini müəyyənləşdirir (annuitet hesablama da faiz komponenti tədricən azalır və s.), müddət dəyişərsə faizlərin yenidən hesablanması gündəmə gələ bilər və sairə. Ona görə də, kredit müqaviləsinin tərtibində bu şərtlərin kompleks halda dəyərləndirilməsi vacibdir. Qanunvericilik səviyyəsində isə ölkəmizdə artıq bu şərtlərin bir çoxu (xüsusən istehlak kreditlərində) imperativ normalarla tənzimlənir ki, borcalan (istehlakçı) hüquqi cəhətdən zəif duruma düşməsin və asılı vəziyyətdə qalmasın. Növbəti bölümdə bu məsələnin – yəni müqavilə şərtlərinin balanslı qurulmasının və tərəflərin maraqlarının qorunmasının – əhəmiyyəti daha geniş kontekstdə (müqavilə azadlığı və müdafiə mexanizmləri kontekstində) araşdırılacaq.

Müqavilə şərtlərində balans prinsipi və tərəflərin maraqlarının qorunması. Balans prinsipi dedikdə, kredit müqaviləsində tərəflərin hüquq və öhdəliklərinin ədalətli tarazlığını təmin edən yanaşma başa düşülür. Başqa sözlə, müqavilə şərtləri elə tərtib

olunmalıdır ki, nə kreditorun, nə də borcalanın mənafeyi həddən artıq tapdalanmasın, tərəflərdən biri əsassız üstünlük və ya mənfəət əldə etməsin, digəri isə həddən artıq zərər çəkməsin. Müqavilə azadlığı prinsipi əlbəttə ki, əsasdır – yəni tərəflər istədikləri şərti razılaşa bilərlər. Lakin real həyatda, xüsusilə bank və istehlakçı arasındakı kredit müqavilələrində tərəflərin gücü eyni deyil: bank standart şərtlər təklif edir, istehlakçının isə ya onlarla razılaşmaq, ya da kreditdən imtina etməkdən başqa yolu qalmır³. Belə hallarda balansı təmin etmək üçün qanunverici və məhkəmə müdaxiləsi vacib olur. Müxtəlif ölkələrdə bu məqsədlə fərqli, lakin mahiyyətə oxşar mexanizmlər yaradılmışdır: məsələn, **vicdanlılıq (yaxud yaxşı niyyət, good faith) prinsipi, əqdlərdə bir tərəfin açıq-aşkar üstün mövqeyindən sui-istifadə qadağası, haqsız müqavilə şərtləri institutları, istehlakçıların standart müqavilə şərtlərində müdafiəsi** və s. Bu çərçivədə həm kreditorun maraqları (verilmiş pulun geri alınması, gəlir əldə etməsi, risklərin sığortalanması), həm də borcalanın maraqları (ədalətli şərtlərlə maliyyə əldə etməsi, həddən artıq borc yükünün olmaması, hüquqlarının qorunması) qorunmağa çalışılır.

Azərbaycan qanunvericiliyi də son dəyişikliklərlə balans prinsipini təmin etməyə yönəlmiş bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Xüsusilə **istehlak kreditləri** üzrə müqavilələrdə borcalanların (istehlakçıların) hüquqlarını gücləndirən normalar qəbul olunub. Bunlara misal olaraq:

– **Şəffaflıq və məlumatlandırma:** İstehlakçıya müqavilə bağlanmazdan əvvəl bütün vacib şərtlər barədə yazılı məlumat verilməlidir (o cümlədən kreditin məbləği, faiz dərəcəsi, ödəniş cədvəli, bütün komissiyalar və s.). Yeni Mülki Məcəllədə 746-1-ci maddə

ilə “İstehlak krediti müqaviləsi üzrə ilkin məlumatlandırma” adlı bölüm əlavə edilib və orada borcverənin istehlakçıya təqdim etməli olduğu məlumatların dəqiq siyahısı verilib (məsələn, illik faiz dərəcəsi, kreditin tam dəyəri, ödənişlərin sayı və məbləği, mümkün risklər və s.). Bu, Aİ-nin istehlakçı kreditləri direktivindən irəli gələn tələblərə uyğundur və istehlakçı qərarını məlumatlı şəkildə verə bilməsi üçün balansı təmin edir.

– **Gizli xərclərin yığışdırılması:** İstehlak kreditlərində istehlakçıdan müqavilədə göstərilməyən hər hansı xərc tələb edilməsi qadağandır. Yəni, bank müqavilədə açıq yazmadığı komissiya, xidmət haqqı və s. sonradan istehlakçıdan istəyə bilməz (746-5.5). Bu da balanslı yanaşmadır – istehlakçı yalnız bildiyi və razılaşdığı xərcləri ödəməlidir.

– **Gecikmə faizlərinin məhdudlaşdırılması:** Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gecikdirməyə görə cəmi ödəniş illik faiz + 5% formula ilə məhdudlaşdırılıb və 180 gündən artıq faiz yürütmək yasaqlanıb (746-5.2). Bundan əlavə, Mülki Məcəllənin 745.5-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilən uçot dərəcəsi əlavə edilməklə hesablanmış həddə gecikdirilmə faizləri təbiiq edildikdən sonra, gecikməyə görə əlavə cərimə, penya, və ya digər formada hər hansı ödənişlər tələb etmək qadağandır. Bu normalar borcalanı gecikmə halında qarşılaya biləcəyi “cəza faizlərinin” ölçüyəgəlməz artımından müdafiə edir, borcun böyüməsini cilovlayır. Eyni zamanda, kreditörün real zərəri bu limitdən artıq olarsa (məsələn, bazar şəraitində pulun dəyərinin düşməsi nəticəsində daha artıq zərər çəkibse), məhkəmədə sübut etməklə artıq hissəni tələb etməsi imkanı da saxlanılır. Bu isə balansın digər tə-

rəfidir – bankın həqiqi zərəri varsa, tamamilə hüququndan məhrum edilmir, lakin bunu sübut yükü daşıyır.

– **Tərəflərin hüquq və öhdəliklərinin birtərəfli dəyişdirilməsinin qadağası:** İstehlak krediti müqaviləsində bankın istənilən şərti birtərəfli qaydada dəyişdirmək hüququnun olduğu barədə müddəa **etibarsız sayılır** (746-5.6.). Bu, çox mühüm balans tədbiridir. Əvvəllər bəzi kredit müqavilələrində banklara faiz dərəcəsinə və ya digər haqları birtərəfli artırmaq səlahiyyəti verən bəndlər olurdu. İndi qanun deyir ki, belə şərt yazılsa belə, qüvvəsi yoxdur – bank yalnız istehlakçının vəziyyətini yaxşılaşdıran dəyişiklikləri birtərəfli edə bilər (məsələn, faiz dərəcəsinə azaltmaq kimi). Bununla, müqavilə bağlandıqdan sonra istehlakçının razılığı olmadan ağırlaşdırıcı dəyişikliyin qarşısı alınır, yəni müqavilənin şərtləri sabit qalır. Bu qayda bir çox Avropa ölkəsində də mövcuddur və istehlakçıların müdafiəsi üçün fundamental sayılır.

– **Əlaqəli müqavilələrdə müdafiə:** Yuxarıda toxunduğumuz kimi, mal və xidmətlərin alınmasına yönələn kreditlərdə istehlakçı, satıcı tərəfindən öhdəlik yerinə yetirilmədikdə, krediti ödəməyə də bilər (746-6.2). Bu, istehlakçını ikiqat təhlükədən qoruyur: nə malı, nə pulu itirməsin. Belə normalar müqavilə şərtlərində balansı təmin edən mütərəqqi mexanizmlərdəndir.

– **Qeyd-şərtlərin istehlakçı xeyrinə şərh:** Mülki Məcəllənin 746-5.4 maddəsinə əsasən, istehlak krediti müqaviləsindəki bütün ziddiyyətli və qeyri-müəyyən ifadələr istehlakçının xeyrinə şərh edilməlidir. Bu, hüquqi interpretasiya qaydasıdır və balansın qorunmasına xidmət edir – yəni əgər müqavilə mətnində tərəflərin hüquq və öhdəliklərinə

dair qeyri-müəyyənlik varsa, məhkəmə bunu borcalanın lehinə həll etməlidir. Bu prinsip də əslində beynəlxalq “contra proferentem” qaydasına uyğundur (müqavilə mətnini hazırlayan tərəfin əleyhinə şərh etmək).

Sadalanmalar göstərir ki, Azərbaycan qanunvericisi son dövrdə kredit müqavilələrində balansın qorunması üçün ciddi addımlar atmışdır. Maraqlıdır ki, 1999-cu ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəllədə də müəyyən balans prinsipləri mövcud idi, lakin onlar, əsasən, ümumi şəkildə ifadə olunurdu. Məsələn, Mülki Məcəllənin əksər maddələrində (11.2.; 169.3. 422.3 və.s) **ədalət prinsipinə** istinad vardır, 6-cı maddəsində isə mülki qanunvericiliyin əsas prinsipləri kimi **subyektlərin bərabərliyi** və bu bərabərlikdən yaranan qarşılıqlı fayda qeyd olunur. Lakin daha konkret mexanizm 2017-ci ildə Mülki Məcəlləyə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə gəldi: 417-420-ci maddələrdə **haqsız (ədalətsiz) müqavilə şərtləri** anlayışı təsbit edildi. Bu maddələrə görə, bir tərəfin (xüsusən satıcı, icraçı və ya kreditörün) təklif edib çoxsaylı müqavilələrdə dəyişmədən istifadə etdiyi və etimad (güvən) və vicdanlılıq prinsiplərinə zidd olaraq digər tərəf (istehlakçı) üçün zərərli olan şərtlər haqsız müqavilə şərtləri sayılır³. Qanun haqsız şərtlərin nümunəvi (qəti olmayan) siyahısını da verir və belə şərtlərin etibarsız hesab edilə biləcəyini müəyyən edir. Bu, əslində Avropa Birliyinin 93/13 sayılı “İstehlakçı müqavilələrində ədalətsiz şərtlər haqqında” Direktivinin milli qanunvericiliyə adaptasiyası kimi qiymətləndirilə bilər.

Həmin Direktivdə də ədalətsiz şərt “tərəflərin hüquq və öhdəlikləri arasında istehlakçı tərəfinə əhəmiyyətli dərəcədə disbalans yaranan, yaxşı niyyət prinsipinə zidd olan şərt” kimi tərif edilir⁴. Türkiyə qanunvericiliyi

buna uyğun olaraq “haqsız şərt” anlayışını qəbul etmiş və ədalətsiz şərtlərin etibarsızlığı sistemini qurmuşdur. Göründüyü kimi, balans prinsipi milli qanunlarda da beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənir.

Balansın qorunması təkcə borcalanın deyil, eyni zamanda kreditörün legitim maraqlarının qorunmasını da ehtiva edir. Axı, əgər müqavilə həddindən artıq borcalan lehinə birtərəfli olsa (məsələn, borcalan istənilən vaxt heç bir məsrəf ödəmədən müqavilədən çıxmaq, lakin kreditörün hər hansı təminat hüququnun olmaması və s.), bank sektoru böyük risk altında qalar və bu da ümumən maliyyə sabitliyinə mənfi təsir edir. Buna görə, qanun balanslı yanaşmanı seçir: borcalanı haqsız şərtlərdən qoruyarkən, kreditörün risklərini azaltmaq üçün təminat institutlarını, zərərin ödənilməsi imkanlarını saxlayır. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bank borcalanın maliyyə vəziyyəti kəskin pisləşərsə və ya yalan məlumat veribdirsə, krediti vaxtından əvvəl geri tələb edə bilər; yaxud borcalan təminatı dəyərdən salarsa və ya tələbi yerinə yetirməzsə, bank müqaviləni ləğv edə bilər. Bu normalar kreditörün öz maraqlarını qorumasına xidmət edir. Lakin yenə də istehlakçı kreditlərində həmin hallar baş verərsə, borcalana əvvəlcədən vaxt verilir ki, vəziyyəti düzəltsin (məsələn, təminatı bərpa etmək üçün istehlakçıya 2 ay möhlət verilir. MM. mad: 746-5.3). Beləliklə, hər iki tərəfin mənafeləri nəzərə alınır.

Xarici müəlliflərin əsərlərində də müqavilə şərtlərinin balansı mövzusu geniş yer alır. Məsələn, hüquqşünaslar vurğulayırlar ki, standart müqavilə şərtlərinin çoxluğu bazar iqtisadiyyatında qaçılmazdır, lakin **hüquqi müdaxilə** olmadan bu şərtlər çox vaxt bir tərəfin (güclü tərəfin – bankın) xeyrinə **əhəmiyyətli disbalans** yaradır. **Good faith**

(yaxşı niyyət) prinsipi ingilis və Avropa müqavilə hüququnda balansın təməl meyarı kimi götürülür: yəni bank müqavilə şərtlərini elə tərtib etməlidir ki, normal düşüncəli və vicdanlı davranan bir tərəfin gözlədiyi ədalətlikdən kənara çıxmasın. Məsələn, İngiltərədə Consumer Rights Act 2015 və ondan əvvəlki Unfair Terms in Consumer Contracts Regulations (1999) bu balansın qorunmasına xidmət edir¹¹. Bir çox presedentlərdə məhkəmələr bankların müqavilələrindəki bəzi maddələri (məsələn, məhkəmədən kənar təklif olunan həddindən artıq yüksək cərimələr, və ya istehlakçının hüququnu məhdudlaşdıran bəndlər) ədalətsiz sayıb ləğv etmişdir¹². ABŞ-da da **“unconscionability” (vicdana sığmazlıq)** doktrinası mövcuddur – əgər bir müqavilə şərti şok dərəcədə ədalətsizdirsə, məhkəmə onu qəbul etməyə bilər. Məsələn, çox yüksək faizli və əlavə haqlı kredit razılaşmaları bəzi ştatlarda etibarsız hesab edilmişdir¹³. Hətta yaxın zamanlarda ABŞ-ın istehlakçı maliyyə qoruma orqanı (CFPB) banklara xəbərdarlıq etmişdir ki, qanunsuz və ya icra olunmaz şərtləri müqavilələrə daxil etmək belə **“aldadıcı praktikaya”** girə bilər və qanun pozuntusudur¹⁴. Bu yanaşmaların hamısı onu göstərir ki, balans prinsipi beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş fundamental bir tələbdir.

Azərbaycan təcrübəsində balans prinsipinin tam oturuşması üçün həm qanunvericilik, həm də məhkəmə praktikasının inkişafı vacibdir. 2014-cü ildə hüquqşünas D.Novruzov Azərbaycanın istehlakçıların haqsız şərtlərdən müdafiəsi sahəsində geridə qaldığını qeyd edirdi, xüsusən məhkəmələrin **“müqavilə müqavilədir, imzalanıbsa, şərtlərinə əməl olunmalıdır”** yanaşmasından çıxış edib ədalət prinsiplərini tətbiq etməyə tərəddüd etdiyini

vurğulayırdı¹⁵. Lakin son illərdə həm qanunvericiliyə edilmiş əlavələr (417-420-ci maddələr və 746-cı maddədən sonra gələn istehlakçı yönümlü maddələr), həm də Konsultasiya Məhkəməsinin yuxarıda təhlil etdiyimiz qərarları bu istiqamətdə irəliləyiş olduğunu göstərir. Artıq qanun ədalətsiz şərtin nə olduğunu müəyyən edir, nümunələr verir və istehlakçının xeyrinə yozum tələb edir. Gələcəkdə məhkəmələr bu əsaslara istinad etməklə balans prinsipini praktikada həyata keçirməlidirlər.

Nəhayət, qeyd edək ki, müqavilə şərtlərində balansın qorunması yalnız hüquqi məsələ deyil, həm də **iqтisadi sabitlik** məsələsidir. Ədalətsiz şərtlərlə yüklənmiş kredit müqavilələri borcalanların kütləvi surətdə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi (məsələn, **“borc tələsi”**nə düşməsi) riskini artırır, bu da sonda banklar üçün də zərərli olur. 2015-2016-cı illərdə manatın devalvasiyası nəticəsində bir çox xarici valyutada olan kreditlər üzrə borcalanlar çətin duruma düşdü; o zaman məlum oldu ki, bəzi müqavilələrdə valyuta riskinin hamısı istehlakçının üzərinə qoyulub, bankların birtərəfli faiz artırmaq hüquqları da var idi. Məhz belə təcrübələr qanunvericini balansı təmin edən dəyişikliklər etməyə sövq etdi. İndi artıq **milli valyutada kreditləşmənin təşviqi, valyuta riskinin bölüşdürülməsi, istehlakçıların məlumatlandırılması və ədalətli şərtlərin tətbiqi** yolu ilə daha dayanıqlı bank-müştəri münasibətləri qurulur. Bu, bütövlükdə maliyyə sisteminin etibarını artırır.

Nəticə

Yekun olaraq vurğulamaq olar ki, kredit müqaviləsində şərtlərin düzgün formalaşdı-

rılması və ədalətli balansın qorunması həm hüquqi, həm də iqtisadi baxımdan zəruridir. **Şərt anlayışı və təsnifatı** perspektivindən baxsaq, kredit müqaviləsi mühüm (əsas) şərtlər olmadan mövcud ola bilməz – məbləğ, müddət, faiz dərəcəsi, valyuta kimi fundamental şərtlər tərəflər arasında razılaşdırılmalıdır ki, müqavilə qüvvəyə minsin. Bu əsas şərtlərin yanında çoxsaylı əlavə detallar (əlavə şərtlər) və icranı təmin edən təminat mexanizmləri (təminədiçi şərtlər) də müqavilənin tərkib hissəsidir. Hər bir şərt kateqoriyası müqavilənin hüquqi təliyi və tərəflərin məsuliyyəti üçün spesifik rol oynayır.

İcra mexanizminə təsir baxımından, kreditin faiz dərəcəsi, ödəniş müddəti və qrafiki, habelə kreditin təyinatı kimi şərtlər borcalanın hansı şərtlərlə borcu qaytaracağını müəyyən edir. Son dəyişikliklər faiz hesablanması və gecikmə faizləri sahəsində borcalanların xeyrinə əhəmiyyətli məhdudiyyətlər qoymuş, eləcə də kreditin təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarət kimi mexanizmləri hüquqlaşdırmışdır. Beləliklə, müqavilənin icrası prosesində şəffaflıq və proqnozlaşdırıla bilmə təmin olunur.

Ön önəmlisi, **balans prinsipinin** təmin edilməsi, yəni müqavilə şərtlərinin nə birtərəfli olaraq kreditoru hədsiz üstün vəziyyətə gətirməməsi, nə də borcalanı həddindən artıq risk altına qoymaması, hüququn ali məqsədlərindəndir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ədalətsiz şərtlər həm fərdlərə, həm də ümumilikdə iqtisadi düzənə ziyan vurur, buna görə də hüquq sistemləri yaxşı niyyət və ədalətlik meyarlarını tətbiq edərək belə halların qarşısını alır. Azərbaycan qanunvericiliyi də bu istiqamətdə son illərdə böyük irəliləyiş göstərmiş, istehlakçıların hüquqlarını qorumaq üçün xüsusi normalar qəbul etmişdir

(haqsız şərtlərin etibarsızlığı, istehlakçıya xeyir olan interpretasiya, bir sıra qeyri-bərabər bəndlərin qadağan olunması və s.). Bununla yanaşı, kreditörün legitim maraqlarını (mülkiyyət hüququnu) qorumağa yönəlmiş təminat vasitələri də balanslı şəkildə qorunur – məsələn, təminatlar, kompensasiyalar, vaxtından əvvəl tələb hüququ məhdud hallarda saxlanılır.

Nəticə etibarilə, kredit müqaviləsində şərtlərin hüquqi təhlili göstərir ki, güclü müqavilə münasibəti tərəflərin **aydın şəkildə razılaşdırılmış və qanunauyğun şərtlərinə** əsaslanır. Əsas şərtlərin dəqiq müəyyənəndirilməsi müqavilənin etibarlılıq şərtidir; əlavə şərtlərin düzgün tərtibi icranın rəvanlığını təmin edir; təminədiçi şərtlər kreditoru risklərdən sığortalayır, ancaq borcalanın da məsuliyyət hissini artırır. Balanslaşdırılmış müqavilə şərtləri həm borcalanı həddindən artıq borc yükündən, haqsız itkilərdən qoruyur, həm də kreditörün verdiyi vəsaitin qaytarılmasını və faiz gəlirini əldə etməsini təmin edir. Məhz bu tarazlıq sayəsində kredit müqavilələri iqtisadi inkişafa təkan verən etibarlı alətə çevrilir.

Elmi mənbələr və istinadlar

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. 01.02.2023. <https://www.mecelis.gov.az/news/layih.php?id=1939&lang=az&par=4>
2. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 477.0.1-ci maddəsinin həmin Məcəllənin 470.2-ci maddəsi və “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.8 və 10.5-ci maddələri, eləcə də Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 269.11 və 307.4-cü maddələrinin “İpoteka haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 3.2

- və 10.5-ci maddələri ilə əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Plenumunun Qərarı. <https://e-qanun.az/framework/39370>
3. Dünyamin Novruzov, “Haqsız müqavilə şərtlərindən necə qorunmaq olar?” Trend Xəbər Agentliyi, 2014 – istehlakçıların haqsız şərtlərdən müdafiəsi və Mülki Məcəllənin 417-420-ci maddələrinin izahı. MUHASIB.AZ <https://www.muhasib.az/xerber.php?id=94>
 4. Türkiyə Borc Məcəlləsi və İstehlakçı Hüquqları Qanununda ədalətsiz şərtlər anlayışı – Avropa İttifaqının 93/13 sayılı Direktivinə uyğun tərif (Atamer, 2011; Uzunallı, 2013). <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>
 5. EU Directive 2008/48/EC (Consumer Credit Directive) – istehlakçı kreditləri üzrə əsas prinsiplər, o cümlədən müqavilədən əvvəl məlumatlandırma və vaxtından əvvəl ödəniş hüququ. https://commission.europa.eu/business-economy-euro/financial-services/retail-financial-services/consumer-credit_en
 6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 21 sentyabr 2023-cü il № 46/4 sayılı Qərarı. “Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi Qaydası” <https://e-qanun.az/framework/55294>
 7. Directive 2008/48/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on credit agreements for consumers, Article 16 (“Early repayment”) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32008L0048>.
 8. Carla Failla. Early Repayment Right and Compensation in EU Consumer Credit Law: Directive 2008/48/EC and National Transpositions. The Italian Law Journal, Vol. 06, Issue 01 (2020), pp. 141–156. Available from: (OJ L 133, 22.5.2008, p. 66). <https://theitalianlawjournal.it/data/uploads/9-italj-1-2023/337-failla.pdf>
 9. Directive 2008/48/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on credit agreements for consumers, Article 15 (“Linked credit agreements”), Official Journal of the European Union, L133/66, 22.5.2008. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32008L0048>
 10. Grüneberg/Ellenberger, BGB § 138 II, Rn. 25 – Alman Mülki Məcəlləsinin Kommentariyası (əvvəlki Palandt), 83. Auflage 2024, C.H. Beck, München <https://cdn-assetservice.ecom-api.beck-shop.de/product/leseprobe/36900602/leseprobe-grueneberg-buergerliches-gesetzbuch-bgb-9783406820007.pdf>
 11. Adam Pierce. Loan agreements: when can terms be challenged as unfair or unreasonable. 27.04.2016. <https://www.dentons.com/en/insights/newsletters/2016/april/27/bank-notes/bank-notes-spring-2016/loan-agreements-when-can-terms-be-challenged-as-unfair>
 12. Christina Scicluna. Consumer Protection: Unfair terms in consumer contracts 21.12.2023 <https://ganado.com/consumer-protection-unfair-terms-in-consumer-contracts/>
 13. Consumer Financial Protection Circular 2024-03: Unlawful and ... <https://www.consumerfinance.gov/compliance/circulars/consumer-financial-protection-circular-2024-03/>
 14. Contract Terms and Conditions Come Under CFPB Scrutiny <https://www.consumerfinancialserviceslawmonitor.com/2024/06/contract-terms-and-conditions-come-under-cfpb-scrutiny/>
 15. Nikolai Badenhop. Restitution Claims – EU Consumer Law Principles and the Mortgage Credit Directive as an Overarching Value Model https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4405095
- (Qeyd:** Yuxarıdakı istinadlar xarici və yerli mənbələr əsasında verilib. Məqalədəki bütün fikirlər göstərilən mənbələrə və mövcud qanunvericiliklə əsaslandırılıb.)

Contractual Terms in Credit Agreements: Definition, Classification, and Ensuring Contractual Balance**Rufat Goyushov**

This article analyzes the legal nature and classification of contractual terms in credit agreements, emphasizing their role in maintaining balance between the parties. The term "condition" is elaborated in its theoretical and legal dimensions, particularly within the framework of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan and the normative acts of the Central Bank. The classification of terms as essential, additional, and security-based (such as guarantees and pledges) is introduced and explored for its legal significance. The study focuses on the practical implications of these terms, including interest rates, repayment periods, and conditions for targeted use of credit. A core theme is the principle of contract balance, ensuring that the rights and obligations of both the lender and borrower are protected equitably. The research adopts a comparative approach, referencing relevant legislation from the European Union (Directive 2008/48/EC), Germany, Turkey, and the United States. The paper concludes that precise and balanced formulation of credit terms is essential to legal predictability, consumer protection, and financial stability in contractual lending relations.

Keywords: credit agreement, contract terms, contractual balance, security, borrower rights, consumer credit, comparative law, civil legislation.

Kredi Sözleşmelerinde Şartlar: Kavramı, Sınıflandırılması ve Sözleşme Dengesinin Sağlanması Sorunları**Rufat Goyushov**

Bu makalede, kredi sözleşmelerinde "şart" kavramı, şartların sınıflandırılması ile bunların hukuki ve pratik önemi sistemli bir şekilde incelenmektedir. Temel odak noktası, Azerbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanunu ve Azerbaycan Merkez Bankası'nın normatif düzenlemelerinde kredi sözleşmesi şartlarına ilişkin yeni hukuki yaklaşımlar ve değişikliklerdir. Kredi sözleşmelerinde asli, fer'i (yan) ve teminat niteliğindeki şartlar şeklinde sınıflandırmalar sunulmuş; bunların sözleşmenin ifasına, faiz hesaplamasına, vadeye, ödeme planına ve kredinin tahsis amacına uygun kullanımına etkileri ayrı ayrı analiz edilmiştir. Makalede ayrıca sözleşme şartlarının dengeli düzenlenmesinin önemi vurgulanmakta; borçlu ve alacaklı (kredi veren) arasında adil bir hukuki dengenin korunmasının normatif ve doktrinel temelleri karşılaştırmalı hukuk

perspektifinde tahlil edilmektedir. Yazar, uluslararası uygulamalardan – özellikle Avrupa Birliği, Almanya, Türkiye ve ABD mevzuatından – örnekler vererek mevcut sorunlara alternatif yaklaşımlar önermektedir. Makale, kredi sözleşmesi şartlarının hukuki analizini sunarak, finansal ilişkilerde hem hukuki istikrarın hem de tüketici haklarının etkin korunmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Araştırma sonucunda, sözleşme şartlarının net ve dengeli oluşturulmasının, kredi ilişkilerinde hukuki güvenliği ve borçlu haklarının korunmasını sağladığı kanaatine varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kredi sözleşmesi, sözleşme şartları, sözleşme dengesi, teminat, borçlu hakları, tüketici kredisi, karşılaştırmalı hukuk, medeni mevzuat.

Условия в кредитных договорах: понятие, классификация и обеспечение договорного баланса

Руфат Гоюшов

В данной статье рассматриваются теоретико-правовые основы условий кредитных договоров и их влияние на соблюдение прав сторон. Раскрывается понятие «условие договора», его классификация на основные, дополнительные и обеспечительные условия (такие как поручительство, залог и т.д.) в контексте законодательства Азербайджанской Республики, в том числе Гражданского кодекса и нормативных актов Центрального банка. Особое внимание уделяется таким аспектам, как размер процентов, сроки погашения, порядок использования средств по назначению, и правовой механизм их обеспечения. В статье подробно анализируется принцип договорного баланса – необходимость справедливого распределения прав и обязанностей между кредитором и заемщиком. Применяется сравнительно-правовой подход: законодательство Европейского Союза (в частности, Директива 2008/48/ЕС), Германии, Турции и США сопоставляется с азербайджанской правовой практикой. Автор приходит к выводу, что юридически выверенное и сбалансированное оформление условий кредитного договора способствует правовой стабильности, защите прав заемщиков и устойчивости финансовой системы.

Ключевые слова: кредитный договор, условия договора, договорный баланс, обеспечение, права заемщика, потребительский кредит, сравнительное право, гражданское законодательство.

DOI: 10.67052/MHWMW3225

DÖVLƏT ƏMƏK HÜQUQUNUN SUBYEKTİ KİMİ: FƏRQLİ YANAŞMALARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

**Mustafayeva Ərəbiyyə Ənvər qızı,
UNEC “İqtisadiyyat” kafedrasının
dosenti, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.**

E-mail: arabiya-mustafayeva@mail.ru
Orcid: 0000-0001-7784-076X

Son dövrlərdə dünyada tez-tez təkrarlanan global böhranlar, heç şübhəsiz, ölkəmizdən də yan keçmir. Böhranlı şəraitlərdə əmək münasibətlərinin idarə olunması müəyyən spesifik yanaşmalar tələb edir və bu məqam əmək qanunvericiliyinin dinamik inkişaf edən münasibətlərə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Məqalədə göstərilir ki, bu sahədə ən aktiv rol dövlətin üzərinə düşür. Yaxın keçmişdə COVID-19 pandemiyası dövründə toplanmış təcrübə - dövlətin oynadığı rol bu mövqeyin haqlı olduğuna nümunə olaraq qeyd edilir. Bu baxımdan məqalədə dövlətin əmək hüququnun subyekt statusunda rolu, hüquq və vəzifələri, funksiyaları nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: əmək hüququ, hüququn subyekt, hüquq münasibətləri, dövlət, dövlətin funksiyaları, əmək mübahisəsi.

İlk olaraq qeyd edək ki, hüquq nəzəriyyəsinə dövlətin əmək hüquq münasibətlərinin subyekt kimi statusu barədə məsələlər müəyyən dərəcədə elmi tədqiqatların predmeti olmuşdur. Uzun müddət belə bir mövqə hakim olmuşdur ki, hər bir şəxs müəssisə, idarə, təşkilat ilə əmək hüquq münasibətlərinə girərkən əslində dövlətin özü ilə əmək hüquq münasibətlərinə girmiş olur. Bununla belə, fərqli yanaşma da mövcuddur, hesab edilir ki, xüsusi mülkiyyətin bərqərar olduğu ictimai quruluşda və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrdə dövlət əmək hüquq münasibətlərinin subyekt kimi çıxış etmir.

Ədəbiyyatda göstərilmişdir ki, dövlət hüququn subyekt olaraq hüquqi korporasiyadır və başlıca məqsədi hamının vahid hakimiyyətə tabe etdirilməsi deyil, iştirakçıların iradələrinin uzlaşdırılmasına, onların hüquqi mənafeələrinin həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi əlaqələrin formalaşmasına yönəlmiş hüquqi ünsiyyət, hüquqi kommunikasiya sisteminin yaradılmasıdır. Dövlətin bütün qalan hüquq prinsiplə fərqi onun hansısa xüsusi materiyadan təşkil olunmasından deyil, bu subyektin hüquqa xidmət naminə yaradılmasından, onun təyinatını, xarici məqsədlərini, funksiyalarını və daxili təşkilatını hüququn müəyyən etməsindən ibarətdir (3, s. 9).

Aydınır ki, ümumi hüquq nəzəriyyəsinin anlayışlar aparatından və Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya hüququ və mülki hüququ kimi fundamental elmi və tədris fənlərindən istifadə etmədən əmək hüququnun əsas subyektlərindən birinin – dövlətin geniş (tam) xarakteristikasını vermək mümkün deyildir. İlk növbədə, hüquqi statusun müəyyən edilməsi üzrə elmi yanaşmalara diqqət yetirək. Hüquqi status şəxsiyyətin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş və vəhdət halında götürülmüş hüquq, azadlıq və vəzifələridir. Hüquqi vəzifə anlayışı hüquqi məsuliyyət anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Bütün vətəndaşlara şamil olunan ümumi hüquqi status və əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları barəsində təşəkkül tapan xüsusi hüquqi status fərqləndirilməlidir (8, s. 475).

İ.A.İvannikov hesab etmişdir ki, hüquqi status insanın konstitusiyə və dövlətin digər aktları ilə tanınan ilkin, ayrılmaz hüquq və vəzifələrinin, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərinin məcmusudur (5, s. 67). Göründüyü kimi, burada hüquqi statusun dar yozumuna istinad edilmiş, o, şəxsiyyətin əsas hüquq və vəzifələrinin məcmusu kimi müəyyən edilmişdir. Bu mövqeyi bir sıra başqa alimlər, məsələn, A.A.Bezuqlov və S.A.Soldatov bölüşərək, insanın və vətəndaşın konstitusion-hüquqi statusunu şəxsiyyətin konstitusiyada təsbitini tapmış hüquqları, azadlıqları və vəzifələrinin sistemi kimi müəyyən etmişlər (4, s. 359).

Z.A.Əsgərovun fikrincə, şəxsiyyətin hüquqi statusu kifayət qədər geniş anlayışdır. Buraya insanın həyatda əmələ gələn və müxtəlif amillərin təsiri altında dəyişən, inkişaf edən bütün hüquq və azadlıqları daxildir (1, s. 118). Y.A.Lukaşova göstərmişdir ki, dövlət və fərd arasında yaranan mürəkkəb əlaqələr və insanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri dövlət tərəfindən hüquqi formada – insanın və vətəndaşın hüquqi statusunu təşkil edən hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr formasında təsbit olunur. İnsanın və vətəndaşın hüquqi statusu dövlət tərəfindən konstitusiyada və digər normativ-hüquqi aktlarda təsbitini tapan hüquq və vəzifələr sistemi kimi xarakterizə oluna bilər (10, s. 91).

Hüquqi statusun müəyyən edilməsinə digər yanaşmalar da mövcuddur. Məsələn, M.S.Stroqoviç vaxtilə yazırdı ki, hüquqi status hüquqlardan, hüquqi vəzifələrdən, hüquqi təminatlardan və hüquqi məsuliyyətdən ibarətdir (12, s. 199). S.M.Şaxray, A.A.Klişas isə hesab etmişlər ki, əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrdən başqa, vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarının məzmununa onun söykəndiyi prinsiplər də daxildir. Prinsiplər əsasında bütövlükdə şəxsiyyətin hüquqi statu-

su haqqında mühakimə yürütmək olar. Onlar dövlətlə vətəndaşların arasında onların cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı köklü münasibətləri əks etdirirlər (14, s. 139).

V.A.Kuçinski hüquqi statusun xarakterik xüsusiyyətlərini, birincisi, onun dövlət iradəsini ifadə etməsində, məzmununun müəyyən sabitliyi (statikliyi) ilə fərqlənməsində, şamil olduğu ayrı-ayrı subyektlərin deyil, qanunvericinin iradəsi ilə dəyişməsində görürdü. İkincisi, hüquqi statusun tərkib hissələri (elementləri) – statut hüquqları, vəzifələri, hüquqi məsuliyyət hüquqi göstərişlər şəklində ifadəsini taparaq mövcud olur, yəni obyektiv hüquqa aiddir. Nəhayət, üçüncüsü, hüquqi statusun elementləri ümumilik, miqyaslılıq xassələrinə malikdir, bununla əlaqədar konkret şəxslərin hüquqi vəziyyətinin təşəkkül tapdığı, vətəndaşların subyektiv (şəxsi) hüquq və vəzifələrinin formalaşdığı çərçivələrin həddlərini müəyyən edir. Beləliklə, V.A.Kuçinski hüquqi statusun tərkibinə üç elementi – əsas (statut) hüquqlardan və statut vəzifələrindən başqa, həm də hüquqi məsuliyyəti daxil edir (6, s. 115).

A.S.Paşkov və B.F.Xrustalyov əmək hüququ kontekstində yazmışlar ki, hüquqi status ictimai həyatın bütün cəhətlərini deyil, yalnız dövlətdən şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsaslarını müəyyən edən prinsiplər tərəflərini tənzim edir. Hüquqi status hüquq subyektinin daimi xassəsidir və ona hüquq subyektliyinin məhdudlaşdığını göstərən ayrılmaz xassələri əlavə edilə bilər. Belə xassələrə hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti və şəxsiyyətin cəmiyyətdə hər bir şəxsə verilən müəyyən sosial nemətlərə olan əsas hüquqları, habelə bütün vətəndaşların üzərinə qoyulan əsas vəzifələr aiddir (9, s. 74-76).

Məlum olduğu kimi, qanunvericilik fəaliyyəti dövlətin əsas funksiyalarından biridir. Dövlət qanunvericilik sistemi vasitəsilə hü-

huquq normaları (davranış tənzimləyiciləri) yaradır ki, bunun da nəticəsində təzahür edən, formalaşmış və ya formalaşmaqda olan hüquq münasibətlərinin modeli meydana çıxır. Dövlət əslində bununla hüquq münasibətlərinin, o cümlədən əmək hüququ münasibətlərinin mümkün ola bilən növlərini qabaqlayan funksiyasını həyata keçirir. Bu kontekstdə dövlət hüquq normaları ilə tənzimlənən istənilən növ münasibətlərin iştirakçısıdır. A.İ.Protsevskinin obrazlı şəkildə ifadə etdiyi aşağıdakı fikri qeyd etmək yerinə düşər ki, vətəndaşlar əmək hüquq münasibətlərinə daxil olarkən dövlətin gözgörünməz iştirakı əmək müqaviləsinin hər iki tərəfi üçün davranış qaydalarının müəyyən edilməsində ifadə olunur (11, s. 66-67). Buna görə də, iddia etmək üçün kifayət qədər əsaslar mövcuddur ki, dövlət əmək hüququ münasibətlərinin hüquqi modelləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirərək, onların faktiki realizəsini, yəni real subyektlər kimi işçi və işəgötürən arasında fərdi hüquqi əlaqəni müəyyən edir.

Lakin ümumi hakimiyyət orqanı kimi dövlətin rolu yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yerinə yetirdiyi qanunverəici fəaliyyət ilə məhdudlaşmır. Operativ idarəetmə məqsədilə həm ümumi səlahiyyətli, həm də əmək münasibətləri sahəsində icra hakimiyyəti orqanlarının geniş sistemi yaradılır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 114-cü maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı olub, yalnız AR Prezidentinə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətinə əməyin idarə edilməsinin bir çox məsələləri aiddir. Bunlara ictimai-əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi [Əmək

Məcəlləsinin (bundan sonra – ƏM)] 15-ci maddəsinin altıncı hissəsi, 36-cı maddəsinin a) bəndi; 48-ci maddəsinin beşinci hissəsi; 50-ci maddəsinin dördüncü hissəsi; 64-cü maddəsinin üçüncü hissəsi; 65-ci maddəsinin səkkizinci hissəsi və s. aiddir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktlar (qərarlar) normativ-hüquqi xarakter daşıyır.

Əməyin ictimai təşkili sahəsində idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirən, eyni zamanda, normayaradıcı fəaliyyət hüququna malik olan qurumlardan biri də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN). ƏM-in 14-cü maddəsinin üçüncü hissəsi, 30-cu maddəsinin yeddinci hissəsi, 34-cü maddəsinin birinci hissəsi, 36-cı maddəsinin b) bəndi, 37-ci maddəsinin altıncı hissəsi, 41-ci maddəsinin birinci hissəsi, 50-ci maddəsinin dördüncü hissəsi, 57-ci maddəsinin ikinci hissəsi və digər normaları bunu bilavasitə təsdiq edir.

Əmək sahəsində xüsusi səlahiyyətli orqanlara ƏƏSMN yanında Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti və onun yerli orqanları, ƏƏSMN yanında Dövlət Məşğulluq Xidməti və onun yerli orqanları, Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Sənaətdə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi, Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyası və s. aiddir. Həmin orqanlar da əmək hüququnun özünəməxsus subyektlərinə aid edilməlidir. Belə subyektlərə həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrinə aid müəssisələrdə əməyin mühafizəsi tələblərinə riayət olunmasına nəzarəti həyata keçirən əməyin mühafizəsi xidmətləri də aid edilməlidir.

Səlahiyyətli orqanlar tərəfindən əmək sahəsində ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə hüquq normalarının qəbul edilməsi

yolu ilə dövlət əmək hüququnun hər bir subyekti üçün konkret hüquq və vəzifələri ilə yanaşı, həm də onların hüquqi statusunu müəyyən edir. Lakin dövlət özünün əsas funksiyalarını xüsusi olaraq bu məqsədlər üçün yaradılmış və xüsusi hüquqi statusa və dövlətə məxsus əlahiddə səlahiyyətlərə malik ayrı-ayrı orqanlara verməklə həyata keçirə bilər. Belə ki, ƏƏSMN-ə üzərinə qoyulmuş vəzifələrdən ibarət əsas funksiyalarını həyata keçirməsi üçün ona bir sıra çox mühüm səlahiyyətlər (hüquqlar) verilmişdir. ƏƏSMN əmək münasibətləri sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirir, imzalanmış kollektiv müqavilələr haqqında məlumat almaq və kollektiv müqavilələrin icrasına nəzarət etmək hüququna malikdir.

İşəgötürən yalnız Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti ilə razılaşdırma əsasında əməyin mühafizəsi xidmətini yenidən təşkil edə, yaxud ləğv edə bilər. ƏM-in 235-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən, Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti əməyin mühafizəsi normalarının, qaydalarının, habelə əməyin mühafizəsinə dair normativ hüquqi aktların tələblərinin yerinə yetirilməsinə, əmək qanunvericiliyinin əməl olunmasına dövlət nəzarətini həyata keçirir. Əmək qanunvericiliyi əməyin mühafizəsi sahəsində bələdiyyə orqanlarına da müəyyən səlahiyyətlər vermişdir.

Dövlət qanunvericilik fəaliyyətindən başqa qanunvericiliyin tətbiqinə ümumi nəzarətin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirir. ƏM-n 308-ci maddəsinə müvafiq surətdə əmək qanunvericiliyi normalarının dəqiq və eyni cür tətbiq edilməsinə, onların tələblərinin düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarəti Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidməti ilə yanaşı, prokurorluq orqanları da həyata keçirir. Belə ki, Konstitusiyanın 133-cü maddəsinə əsasən, prokurorluq orqanları qanunla nəzərdə tu-

tulmuş qaydada və hallarda qanunların icrası və tətbiq olunmasına nəzarət edir. Lakin bu səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq prokurorluq orqanları əmək hüququnun subyektlərinə aid edilmir.

Fikrimizcə, məhkəmə orqanlarının əmək hüququnun subyekti olub-olmaması da müərkəb məsələdir. Məhkəmə fərdi əmək mübahisələrini həll edən orqandır (ƏM-in 292-ci maddəsinin ikinci hissəsi, 294-cü maddəsinin birinci hissəsi, 295-ci maddəsinin səkkizinci hissəsi, 301-ci maddəsinin ikinci hissəsi). ƏM əmək mübahisələrinə baxılmasının və onların həllinin xüsusi müəyyən olunmuş qaydalarına riayət olunmasını tələb edir. Həm işçi, həm də işəgötürən məhkəməyə iddia ərizəsinin verildiyi andan mülki prosesin iştirakçısı kimi hüquqi status kəsb edirlər. Məhkəmə ərizəni baxışa qəbul edərkən əmək hüququnun subyektləri ilə qarşılaşmır. Şəxsin əvvəlki hüquqi vəziyyəti yalnız məhkəmə prosesində onun hüquqi vəziyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Mülki-prosesual hüquqdan məlumdur ki, eyni orqan eyni əsaslara görə, yəni eyni hüquq normalarının göstərişi üzrə və eyni funksiyalarla iki müxtəlif hüquq sahəsinin subyekti qismində çıxış edə bilməz.

V.M.Lebedev əmək mübahisəsi üzrə məhkəmə baxışına verilmiş şəxsləri, habelə məhkəmənin özünü mülki prosesin subyektlərinə aid etmişdir. O, bu qənaətdə Rusiya Federasiyası ƏM-in 383-cü maddəsinin müddəalarına əsasən gəlmişdir. Həmin maddədə göstərilir ki, məhkəmələrdə əmək mübahisələrinə dair işlərə baxılması qaydası ölkənin mülki-prosesual qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur (7, s. 144). Analoji norma respublikamızın ƏM-in 297-ci maddəsində də təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə deyilir ki, fərdi əmək mübahisələrinə məhkəmədə baxılması

bu Məcəllə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi ilə və digər müvafiq normativ hüquqi aktlarla nizama salınır. M.A.Mövsümov göstərmişdir ki, tərəflər mülki məhkəmə icraatının hüquq mübahisələri və qanunla qorunan maraqların əsas iştirakçılarıdır (2, s. 72).

Aydınır ki, cəmiyyətin universal təşkilatı, özünəməxsus korporasiya, şüurlu təşkil olunmuş sistem, cəmiyyət tərəfindən xüsusi olaraq yaradılmış və tarixən inkişaf edən idarəedici sistem kimi dövlət xüsusi mexanizmlərsiz mövcud ola, onun üzərinə qoyulmuş çox müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilməz. Hər bir icra hakimiyyəti orqanı dövlətin adından çıxış edir, lakin nisbətən müstəqil subyekt kimi hərəkət edərək özünəməxsus idarəetmə strukturuna, özünün müxtəlif səviyyəli və səlahiyyətli vəzifəli şəxslərdən (dövlət qulluqçularından) ibarət aparatına malikdir. ƏM-in 5-ci maddəsinin ikinci hissəsinə görə həmin Məcəllə dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir.

M.V.Luşnikova və A.M.Luşnikov kollektiv əmək hüququnun subyektlərini müəyyən edərkən dəqiq qeyd etmişlər ki, dövlət sosial tərəfdaşlığın iştirakçısı kimi müxtəlif təmsilədi orqanların şəxsində eyni zamanda iki rolda çıxış edir. Söhbət işəgötürən - dövlətdən və ictimai mənafehlərin daşıyıcısı olan sosial tərəfdaş - dövlətdən gedir (13, s. 44).

Dövlət işəgötürən kimi dövlət orqanları sisteminin şəxsində özünəməxsus iş qüvvəsinin – dövlət qulluqçularının işə götürülməsini həyata keçirir. Ümumi qaydaya görə, dövlət qulluqçuları bu və ya digər vəzifəyə çox vaxt müsabiqə seçimi əsasında təyin

olunsa da, onların əmək şərtləri əmək müqaviləsində təsbitini tapır. Dövlət burada işəgötürən rolunda çıxış edir, yəni dövlət əmlakın mülkiyyətçisi olaraq yalnız iqtisadi dövriyyənin subyekt qismində deyil, həm də əmlakın mülkiyyətçisi kimi işəgötürən qismində çıxış edir.

Yuxarıda qeyd olunanlar belə bir mühüm nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, dövlət konkret əmək hüquq münasibətlərinin subyektidir, çünki bütün dövlət hakimiyyəti orqanları (qanunvericilik, icra və məhkəmə) dövlətin adından hərəkət edir və bu və ya digər şəkildə əmək hüquq münasibətlərinə daxil olurlar.

Dövlət sosial tərəfdaşlıq (kollektiv əmək) münasibətlərində öz orqanlarının şəxsində əmək hüquq münasibətlərinin bilavasitə subyekt kimi çıxış edir. Qanunvericilik həm sosial tərəfdaşlıq qarşılıqlı münasibətlərinin səviyyələrini, həm də dövlətin adından hərəkət edən orqanı müəyyən edir. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB-nin bəzi üzv dövlətlərinin əmək məəcəllələrində sosial tərəfdaşlığın leqal tərfi öz təsbitini tapmışdır (məsələn, Rusiya Federasiyası ƏM-in 23-cü maddəsi, Belarus Respublikasının ƏM-nin 352-ci maddəsi, Qırğızıstan Respublikasının ƏM-nin 34-cü maddəsi və s.). Lakin respublikamızın ƏM-də sosial tərəfdaşlığın tərfi verilmədiyindən, ƏM-in “Bu Məcəllədə istifadə edilən əsas anlayışlar” adlanan 3-cü maddəsində onun anlayışının təsbit olunmasını məqsədamüvafiq hesab edirik.

İstifadə olunmuş mənbələr

1. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
2. Mövsümov M.A. Mülki prosessual hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2011, 416 s.

3. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. СПб.: Изд. Р.Асланова «Юридический Центр Пресс», 2004, 469 с.
4. Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право Российской Федерации: Учебник для вузов. М., 2001, 510 с.
5. Иванников И.А. Толковый словарь по теории права. Ростов н/Д, Феникс, 2006, 123 с.
6. Кучинский В.А. Личность, свобода, право. М.:Юрид.лит.,1978, 208 с.
7. Лебедев В.М. Трудовое право: проблемы общей части. Томск: Изд-во ТГУ, 1998, 184 с.
8. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. Т.3. Государства, права, общество / Под ред. М.Н.Марченко. М.: Норма, 2007, 712 с.
9. Пашков А.С., Хрусталева Б.Ф. Обязанность трудиться по советскому праву. М.: Юрид.лит., 1970, 197 с.
10. Права человека: Учебник для вузов/Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., НОРМА-ИНФРА-М, 2001, 579 с.
11. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений. М.: Юрид.лит., 1972, 288 с.
12. Строгович М.С. Правовое положение личности в СССР / Конституция общенародного государства. Вопросы теории. М.: Юрид.лит., 1979, 399 с.
13. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д.Перевалова. М.:Норма-Инфра-М,1998, 570 с.
14. Шахрай С.М., Клишас А.А. Конституционное право России. М.: Олма Медиа Групп, 2010, 656 с.

**Государство как субъект трудового права:
сравнительный анализ различных подходов**

Мустафаева Арабия Анвар кызы,
Доцент кафедры экономики UNЕС,
доктор философии по праву.

E-mail: arabiya-mustafayeva@mail.ru

Orcid: 0000-0001-7784-076X

Глобальные кризисы, которые в последнее время часто повторяются в мире, безусловно, не обошли стороной и нашу страну. Регулирование трудовых отношений в условиях кризиса требует определенных специфических подходов, что обуславливает необходимость адаптации трудового законодательства к динамично развивающимся отношениям. В статье показано, что наиболее активную роль в этой сфере играет государство. В качестве примера правильности данной позиции приводится опыт, накопленный в период пандемии COVID-19 в недавнем прошлом, – роль государства. С этой точки зрения в статье рассматриваются роль, права и обязанности, а также функции государства в статусе субъекта трудового права.

Ключевые слова: трудовое право, субъект права, правоотношения, государство, функции государства, трудовой спор.

**The state as a subject of labor law:
Comparative analysis of different approaches**

Mustafayeva Arabiyya Anvar gizi,
Associate Professor of the Department of Economics, UNEC,
PhD in Law.

E-mail: arabiya-mustafayeva@mail.ru

Orcid: 0000-0001-7784-076X

Recently, the global crises that have been recurring frequently in the world have undoubtedly affected our country. Management of labor relations in crisis conditions requires certain specific approaches, and this point necessitates the adaptation of labor legislation to dynamically developing relations. The article shows that the most active role in this area falls on the state. The experience accumulated during the COVID-19 pandemic in the recent past - the role played by the state - is cited as an example of the correctness of this position. From this point of view, the article considers the role, rights and duties, and functions of the state in the status of a subject of labor law.

Keywords: labor law, subject of law, legal relations, state, functions of the state, labor dispute.

**İş Hukukunun Öznesi Olarak Devlet:
Farklı Yaklaşımların Karşılaştırmalı Analizi**

Mustafayeva Arabiyya Anvar gizi,
UNEC Ekonomi Bölümü Doçenti,
Hukuk alanında felsefe doktoru.

E-posta: arabiya-mustafayeva@mail.ru

Orcid: 0000-0001-7784-076X

Son dönemlerde dünyada tekrarlayan küresel krizler şüphesiz ülkemizi de etkilemektedir. Kriz koşullarında iş ilişkilerinin yönetimi belirli yaklaşımlar gerektirir ve bu nokta, iş mevzuatının dinamik olarak gelişen ilişkilere uyarlanmasını zorunlu kılar. Makale, bu alanda en aktif rolün devlete düştüğünü göstermektedir. Yakın geçmişte COVID-19 pandemisi sırasında edinilen deneyim - devletin oynadığı rol - bu görüşün doğruluğuna örnek olarak gösterilmektedir. Bu bakış açısıyla makale, devletin iş hukukunun öznesi statüsündeki rolünü, haklarını, görevlerini ve işlevlerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: iş hukuku, hukukun öznesi, hukuki ilişkiler, devlet, devletin işlevleri, iş uyuşmazlığı.

DOI: 10.67052/NRTC1434

VƏKİLLİK FƏALİYYƏTİNİN ELMİ ƏSASLARI VƏ ETİK MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Əliyev İlham Malik oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
“Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu”
PHŞ, hüquq tədqiqatçısı.

tel: 070 255 70 50,

e-mail: ilham-aliyev0@mail.ru

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləri ilə bağlı məsələlər təhlil edilir. Bu təhlilə müvafiq olaraq vəkilliğin bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsinə və inkişafına təbii-tarixi proseslərin, o cümlədən bəzi mühüm ictimai hadisələrin böyük və mühüm təsiri olması vurğulanır. Vəkillik elmi dedikdə, insan fəaliyyətinin müəyyən əlahiddə sahəsi başa düşülür.

Hüquq fəaliyyətinin hər bir sahəsinin öz əxlaq prinsipləri və qaydaları mövcuddur ki, onların da dərk edilməsi və tətbiqi ayrıca elmi yanaşma tələb edir. Təsdiq edilir ki, hüquqşünasın peşə etikasının növlərindən biri kimi vəkil etikası da mövcuddur.

Açar sözlər: ictimai hadisə, insan, hüquqi yardım, vəkillik, dövlət siyasəti, məhkəmə prosesi, yardım, qanunvericilik, əxlaqi tələblər, sosial dəyərlər.

Giriş

İnsanın təbii hüquq və azadlıqlarına, o cümlədən keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququna hörmət edilməsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqdan başlıca məqsəd hər bir ölkənin öz milli qanunvericiliyini lazımi səviyyədə qurmaqdan ibarətdir, yəni hər bir dövlət öz milli qanunvericiliyini qurarkən təbii hüququn təbiətindən irəli gələn xüsusiyyətləri nəzərə almaqla yeni standartlar

işləyib hazırlamalıdır. Göstərilənlər təbii hüququn tərkib hissəsi olan keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququna da aiddir. Bu da heç bir təəccüb doğura bilməz, çünki beynəlxalq hüquq normalarının formalaşmasında milli hüquq normalarının rolu danılmazdır.

Fərq isə ondan ibarətdir ki, milli hüquq normaları ilə müqayisədə, beynəlxalq hüquq normaları adət hüquq normalarından ibarət olmaları ilə seçilirlər. Belə adət hüquq normaları pozitiv hüquqlardan daha çox təbii hüquqa yaxındırlar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 1990-cı ilin avqust ayında özünün 8-ci Konqresində “Vəkillərin rolu haqqında əsas Müddəaları” qətnamə ilə təsdiq etmiş və həmin sənəddə vəkil yardımını üçün hər bir şəxsin müraciət etmək hüququnun olduğu öz əksini tap-

mışdır. Bu müddəalara görə, hökumətlər, onun ərazisində yaşayan və onun yurisdiksiyasına tabe olan irqindən, dərisinin rəngindən, etnik mənşəyindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və başqa baxışlarından, milli və ya sosial mənşəyindən, iqtisadi və ya başqa statusundan asılı olmayaraq hüquqi yardım almaq üçün bütün şəxslərə bərabər və real səmərəli prosedur, işlək mexanizm olmasını təmin etməlidirlər. Eyni zamanda, hökumət cinayət törətməkdə ittiham olunaraq və ya olunmayaraq həbsxanada yerləşdirilən və ya tutulan, həbsə alınan şəxsin tez bir zamanda, hər bir halda isə şəxsin tutulduğu və ya həbsə alındığı andan 48

(qırx səkkiz) saatdan gec olmayaraq vəkilə çatımlılığını mütləq təmin etməlidirlər [1].

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni Kostitusiyanın hazırlanması zərurəti meydana çıxdı. 1993-cü ilin iyun ayında xalqın təkidli tələbi ilə Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdı. Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə yeni Konstitusiyanın hazırlanması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səs-verməsində (referendumda) qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-cı maddəsi “Hüquqi yardım almaq hüququ” adlanan 61-cı maddəsinə əsasən, “hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır [2].

Dövlətlərin bu sənədi ratifikasiya edərək öz daxili qanunvericiliyinə implementasiya etməsi bütün sahələrdə hüquqi yardımın göstərilməsini daha da zənginləşdirdi. Artıq hüquqi yardımın göstərilməsi dövlətlərin həm beynəlxalq, həm də milli öhdəliyinə çevrilmişdi. Hüquqi yardım almaq hüququ isə beynəlxalq hüquqi əsaslara malik oldu.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsidövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Belə ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qüvvəyə mindikdən sonra Ümummilli liderin tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasında fiziki və hüquqi şəxslərə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə vəkillik fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, vəkillərin hüquqi statusunu və onların özünüidarəsinin əsaslarını müəyyən edən “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hazırlanaraq 28 dekabr 1999-cu il tarixdə qəbul edildi. 26 maddədən və keçid müddəalarından ibarət olan bu Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində

hər bir şəxsin məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və təhqiqatda öz hüquqlarının və qanunla qorunan mənafeələrinin müdafiəsini həyata keçirmək üçün özünün seçdiyi vəkilə müraciət etmək, tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüquqlarının təmin olunmasının və başqa məsələlər üzrə hüquqi yardım göstərən vəkillərin fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə qəbul edilmişdir [3].

Əsas mətn hissəsi

Hüququn, o cümlədən vəkillik hüququnun bir elm sahəsi kimi formalaşmasının əsas səbəblərindən biri insan, şəxsiyyət amili olmuşdur. Çünki insan hüquqa görə deyil, hüquq insana görə mövcuddur. Vəkilliyin bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsinə və inkişafına təbii-tarixi proseslərin, o cümlədən bəzi mühüm ictimai hadisələrin böyük və mühüm təsiri olmuşdur. Belə təbii-tarixi və sosial hadisə isə dövlətdir. İstər xarici, istərsə də vətən hüquq ədəbiyyatında birmənalı surətdə təsdiq edilir ki, hüquq elmi (ilk növbədə bilavasitə hüququn özü) dövlətlərin yaranması ilə eyni vaxtda əmələ gələrək inkişaf etsə də, vəkillik bir elm sahəsi kimi daha sonralar yaranaraq inkişaf etmişdir. Əlbəttə, vəkilliyin bir elm sahəsi kimi inkişafında hüquq elminin rolu böyük olmuşdur. Vəkillik bir elm sahəsi kimi insanı bütün tarixi dövrlərdə dərinlən düşündürmüş, onun anlayışına dünyanın ayırı-ayrı mütəfəkkirləri tərəfindən müxtəlif təriflər verilmişdir.

Bütün digər humanitar elmlər kimi, vəkillik elmi də öz təşəkkül və formalaşma prosesi ərzində bu sahədə biliklərin təkmilləşməsi sayəsində inkişaf etmişdir. Bu mənada o, bəşəri fəaliyyətdən təcrid edilmiş halda təsəvvür oluna bilməz. Deməli, vəkillik elmi dedikdə, insan fəaliyyətinin müəyyən əlahiddə

sahəsi başa düşülür. Bu baxımdan həmin fəaliyyətin başlıca funksiyası qismində vəkillik haqqında obyektiv biliklərin işlənilib hazırlanması, eləcə də onların sistemləşdirilməsi çıxış edir. Nəzərə almaq zəruridir ki, vəkillik haqqında obyektiv biliklər cəmiyyətin hüquqi gerçəkliyinin, hüquqi reallıqlarının nəzəri təcəssümündən ibarətdir. Digər ictimai elm sahələri kimi, vəkillik elmi də ictimai şüurun formalarından biridir. Belə bir cəhəti qeyd etmək zəruridir ki, yeni biliklər əldə edilməsinə yönələn elmi fəaliyyət prosesində təhlil və tədqiqatlar müqayisəli xarakter daşıyır. Bu, elmə yanaşmanın müasir mərhələdə hamılıqla qəbul olunmuş ən optimal metodlarından biridir. Vəkillik elmində müqayisəli metoddan hazırda geniş istifadə edilir. Bu, iki və ya daha çox obyektlərin üst-üstə qoyulmaqla və ya tutuşdurulmaqla müqayisə edilməsindən ibarətdir. Müqayisəli metod ən qədim zamanlardan bu günə qədər elmə məlum olan, həm də məlum olmayan obyektlərin ümumi qanunauyğunluqlarının müəyyənəşdirilməsini özündə ehtiva etməklə yanaşı, eyni zamanda, ədəbiyyatda göstəriləyi kimi, həmin obyektlərin müxtəlif dövrlərdə, habelə keçmişdə və indi mövcud olan keyfiyyətlərinin, onlarda baş vermiş dəyişikliklərin və ya inkişaf ənənələrinin müəyyən edilməsinə yönələn metoddur [4, s.14].

Fikrimizcə, vəkillik institutunun daha dərinlən təhlil edilməsi və onun mövcud problemlərinin üzə çıxarılması üçün vəkillik fəaliyyəti sahəsində müxtəlif ölkələrin hazırkı təcrübəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vəkilliklə bağlı qabaqcıl təcrübə və nailiyyətlərin üstünlüklərini qəbul etmədən heç bir ölkədə müvafiq sahə hərtərəfli və dinamik inkişaf edə bilməz. Həmçinin vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı xarici ölkələrin qanunvericiliyinin öyrənilməsi və müqayisəli təhlili də zəruri və əhəmiyyətli bir işdir. Çünki

müqayisəli hüquqşünaslıq hüquqi hadisələrin öyrənilməsi və tədqiqatı metodudur. H.C.Qattericin təbirincə, müqayisəli hüquqşünaslıq hüquqi hadisələrin öyrənilməsi və tədqiqatı metodudur [5, s.5].

Beləliklə, vəkillik elmində müqayisəli metoddan həm eyni vaxtda, həm də tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində mövcud olmuş obyektlərin, onların spesifik xüsusiyyətlərinin, nəhayət, həmin obyektlərdə müvafiq dövrün tələblərinə uyğun baş vermiş dəyişikliklərin və inkişaf ənənələrinin müqayisə edilməsi (normativ hüquqi aktların məzmununun, onlarda baş vermiş dəyişikliklərin, təkmilləşdirmələrin və s.) üçün istifadə olunur.

Müasir dünyada hüquqi dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatının inkişafı şəraitində cəmiyyətin hüquq-mühafizə sisteminin ən mühüm institutlarından biri olan vəkillik institutunun əməliyyatı durmadan artır. Belə ki, bu institut olmadan fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının səmərəli müdafiəsi mümkün deyildir [6, s.31]. Bu səbəbdən də vəkillik institutu hüquq-mühafizə fəaliyyəti qismində təhlil edildiyi kimi, eyni zamanda elm sahəsi kimi də hərtərəfli araşdırılır.

Vəkillik elminin inkişafı (tarixi inkişaf mərhələlərindən asılı olmayaraq) daha çox siyasi-hüquqi fikrin, ideya və nəzəriyyələrin, təlimlərin, müxtəlif konsepsiya və doktrinaların inkişafı ilə bağlıdır. Bu prosesdəki müvafiq dövrün yalnız ideologiyası hüquqi yardıma təsirsiz ötürsün. Konsepsiya və doktrinaların inkişaf xüsusiyyətlərinin səciyyələndirilməsi baxımından vəkillik elminin kateqoriyalarının nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Kateqoriyaların müxtəlif növləri haqqında məsələ elmin bütün sahələrinin, o cümlədən

vəkillik elminin metodologiyası üçün ən mühüm problemlərdən biridir. Kateqoriyalar elmin, o cümlədən vəkillik elminin anlayışlar aparatının əsas müddəalarını müəyyənləşdirir, metodoloji nüvə qismində çıxış edirlər. Elm də məhz öz tədqiqatlarında həmin metodoloji əsaslara arxalanır.

Məlumdur ki, kateqoriyalar aparatının bir neçə səviyyəsi mövcuddur. Həmin səviyyələr içərisində ən yüksək mövqeyi fəlsəfi kateqoriyalar (bu, demək olar ki, bütün elm sahələrinə aiddir) tutur. Məhz fəlsəfi kateqoriyalar dünyagörüşü komponentləri qismində çıxış edir, bəşəriyyətə varlığın bütün aspektləri haqqında təsəvvürlər verir.

Artıq məlum məsələdir ki, hüquqşünasa qarşı irəli sürülən əxlaqi tələblər, onun əmək fəaliyyətinin mənəvi əsasları haqqında təlim kimi hüquq etikası peşə etikasının növlərindən biridir. Hüquq etikasının əsas məzmunu hüquqşünasın hüquq-mühafizə və hüquqtəbqiyyətə fəaliyyətinə tətbiq edilən konkret ümumi mənəvi prinsipi və normaların məcmusunun elmi cəhətdən dərk edilməsi və ən təsirli formada həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Aparılmış elmi-tədqiqat işinin nəticələrinə əsaslanaraq belə demək olar ki, hüquq etikası aşağıda göstərilənləri özündə ehtiva edir:

- öz predmetinin, onun qarşısında duran tapşırıqların, özünün meydana gəlmə və inkişaf tarixinin tədqiqini;

- hüquqşünas peşəsində və müvafiq fəaliyyət formasında, eləcə də hüquqşünasın şəxsiyyətinə qarşı irəli sürülən tələblərdə əxlaqın digər sosial normalarla (hüquq normaları da daxil olmaqla) qarşılıqlı təsiri problemlərini;

- hüquqşünas peşəsinin ayrıca növü üçün ümumi və səciyyəvi məənəviyyət tələblərini;

- hüquqşünasların digər peşə nümayəndələri, insanlar və ictimaiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin əsaslarını;

- müəyyən hüquq peşəsinin nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilən konkret fəaliyyət şəraitində məənəviyyət nümunəsinin (əxlaq normasının) təzahür etməsinin xüsusiyyətlərini [7, s.15].

Hüquqşünasın peşə etikası (hüquq etikası) onun həyata keçirdiyi əmək prosesinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, onun qanunla tənzimlənən fəaliyyətinin obyektini insandır.

Hüquq fəaliyyətinin hər bir sahəsinin öz əxlaq prinsipləri və qaydaları mövcuddur ki, onların da dərk edilməsi və tətbiqi ayrıca elmi yanaşma tələb edir. Odur ki, tam hüquqlu olaraq məhkəmə, istintaq, prokuror, vəkil və s. etikası elmindən bəhs edə bilərik [8, s.36]. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, sadalananların hamısı vahid hüquq etikasının tərkib elementləridir. Onlardan hər birinin məzmununun inkişaf etdirilməsi bütünlükdə hüquq etikası barədə olan biliklərin inkişaf etdirilməsi, dərinləşdirilməsi deməkdir. Hüquq etikasının ayrı-ayrı növlərinin (istintaq, vəkil və s.) məzmununun nəzərdən keçirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların kökündə duran məənəvi normalar və yaranmış peşə məənəviyyəti tələbləri hüquq normalarında və müvafiq hüquq fəaliyyəti təcrübəsində əks olunmuşdur. Odur ki, hüquq etikasının məzmununa ancaq müəyyən hüquqşünas-mütəxəssisin (hakimin, prokurorun, müstətiqin, vəkilin və digərlərinin) hüquq fəaliyyətində meydana çıxan məənəviyyət normaları və münasibətlər daxil edilməlidir [7, s.20]. İxtisaslaşmasından asılı olmayaraq hər bir hüquqşünas peşəkarlığı ilə seçilməli, eləcə də yüksən məənəvi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, xidmətdən kənar fəaliyyət, hüquqşünasın şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlər hüquq

etikasının məzmununa aid olmasa da, hər bir hüquqşünasın malik olmalı olduğu əxlaqi keyfiyyətlər hüquqşünasın peşə etikasının məzmununa daxil edilməlidir. Elə bu səbəbdən də ayrı-ayrı hüquqşünas – mütəxəssislərin etik davranışları və əxlaqi keyfiyyətləri ilə bağlı geniş elmi araşdırmaların aparılması zəruridir.

Məhz bu istiqamətdə aparılmış araşdırmaların nəticələrinə əsaslanan bir sıra müəlliflərə qoşularaq təsdiq edə bilərik ki, hüquqşünasın peşə etikasının növlərindən biri kimi vəkil etikasına da mövcuddur [9, s.117-128].

Hüquqi anlayışlar və ya hüquqi kateqoriyaların olmaması, yaxud yoxluğu eyni zamanda hüquq münasibətlərinin və hüquq düşüncəsinin də mövcud olmaması deməkdir. Məhz hüquqi anlayış və kateqoriyaların bilavasitə köməyi sayəsində hüquqi fikir tarixində vəkillik elminin prinsiplər müddəaları öz ifadəsini və təsdiqini tapmışdır. Hüquqi, sosial və digər kateqoriya və prinsiplərin vəkillik sferasına inteqrasiya olunması təkcə vəkilliyə deyil, həmçinin həmin elm sahələrinin də mənafeyinə xidmət edir. Vəkilin əməyi demək olar ki, həmişə yaradıcılıq xarakteri daşıdığından, bu yaradıcılıq prosesinə digər elm sahələrinin ideya və prinsipləri də cəlb olunur [10, s.137].

Vəkil təkcə onun qanuni maraqlarının mövcud olduğu hüquq sahələrinin köməyi ilə münaqişənin (cinayət və ya mülki mübahisə) mahiyyətini anlama, onun həll yolunu tapa, düzgün mövqeni müəyyən edə və bu mövqenin reallaşdırılmasına nail ola bilməz. Belə ki, üçün həll olunması üçün vəkili psixologiya, məntiq, natiqlik sənəti, konfliktologiya, habelə maddi və prosessual hüququn çərçivəsindən kənarda mövcud olan bir sıra elm sahələrinin imkanlarına (biliklərinə) eh-

tiyac duyur. Beləliklə, vəkilliyin təşkili və onun keyfiyyətinə müxtəlif ictimai elmlər xidmət etmiş olur. Bu elm sahələrinin hər biri mövcudluq və şüurun, dərk etmənin bu və ya aspektlərini, sosial hadisələrin ayrı-ayrı sahələrini, onların qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini öyrənir. Məlumdur ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi fəlsəfə, tarix, sosiologiya və digər elm sahələri ilə sıx bağlıdır [11, s.35].

Vəkillik elmi də öz növbəsində özündə müəyyən elm sahələrinə aid bilikləri birləşdirir. Vəkillik elmi hüquq elmləri ilə yanaşı, fəlsəfə və sosiologiya elmləri ilə də sıx bağlıdır. Vəkillik elmi üçün nəzəri əsas və metodoloji istiqamət rolunu oynayan fəlsəfə bir tərəfdən vəkilliyin dövlət orqanı olmadığı, digər tərəfdən isə onun cəmiyyətə aid olduğu və onun qanun əsasında fəaliyyət göstərdiyini, habelə vəkilliyin sosial hüquqi institut qismində rəsmiləşdirilmiş müstəqil ictimai hadisə olmasını müəyyən edir.

Vəkilin məqsədinin öz müştərisinin maraqlarını müdafiə etmək, ona zəruri hüquqi yardım göstərmək, heç bir halda müdafiə etdiyi şəxsin ifşa olunması, ona etibar edən mülki-hüquqi maraqlarına dair (ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində, iqtisad məhkəmələrində) dəlillərinin inkar edilməsi mövqeyində durmamaq olması; öz müştərisinə «keyfiyyətli hüquqi yardım göstərmək» imkanı verən qanunda nəzərdə tutulan bütün vasitə və üsullardan vicdanla istifadə etməsi; hər bir vəkili malik olmalı olduğu yüksək peşə və mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərə malik olması vəkili etikasının məzmununu təşkil edir.

Bütün bunlara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vəkili etikasının ali məqsədi hesab olunmalıdır:

– səciyyəvi peşə tələblərinə uyğun olaraq mənəvi tələblərin forma-laşdırılması;

– konflikt şəraitində hərəkət üsulunun seçilməsi zamanı vəkilin mənəvi istiqamətləndiricilərlə silahlandırılması;

– vəkil etikasının ümumi və fərdi normalarının formalaşdırılması [12, s.220].

Vəkilin əsas vəzifəsi öz müştərisinin maraqlarına xidmət etmək, bütün qanuni vasitə və üsullardan istifadə etməklə həmin maraqların təmin edilməsinə çalışmaqdır. Müdafiə edilən (etibar edən) şəxslə vəkilin maraqları arasında zid-diyyət, yaxud uyğunsuzluq yarandığı hallarda, qanuni vasitə və üsullarla onları arada qaldırmaq, yaxud tarazlaşdırmaq mümkün olmadıqda vəkil vəziyyətdən çıxış yolu tapmağı bacarmalı, inandırma və digər mənəvi-psixoloji vasitələrdən (birgə fəaliyyətin mümkünsüzlüyü, etibarın aşağı düşməsi və s.) istifadə edərək müştərinin özünün onun xidmətlərindən imtina etməsinə nail olmağa çalışmalıdır. Belə ki, hədsiz müştərinin maraqlarına kor-koranə xidmət edən vəkil özü çıxılmaz vəziyyətə düşmək təhlükəsi ilə üz-üzə qala bilər.

Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə aparılan təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1) hüququn, o cümlədən vəkillik hüququnun bir elm sahəsi kimi formalaşmasının əsas səbəblərindən biri insan, şəxsiyyət amili olmuşdur. Çünki insan hüquqa görə deyil, hüquq insana görə mövcuddur. Vəkilliyin bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsinə və inkişafına təbii-tarixi proseslərin, o cümlədən bəzi mühüm ictimai hadisələrin böyük və mühüm təsiri olmuşdur. Belə təbii-tarixi və sosial hadisə isə dövlətdir. Amma hüquq el-

mi dövlətlərin yaranması ilə eyni vaxtda əmələ gələrək inkişaf etsə də, vəkillik bir elm sahəsi kimi daha sonralar yaranaraq inkişaf etmişdir. Vəkilliyin bir elm sahəsi kimi inkişafında hüquq elminin rolu böyük olmuşdur;

2) vəkillik elmi dövlət-hüquq münasibətlərinin müəyyən sahələrini tənzimləyən normalarla bağlıdır. Vəkillik elmi dövlət və hüquqhaqqında elmlərin üzərində, onların nüvəsində təşəkkül tapmışdır. Vəkillik elmi də öz növbəsində dövləti onun üçün zəruri olan ünsürlərlə zənginləşdirmiş, təkcə cəmiyyəti deyil, həm də dövlətin işlək mexanizmini daim hərəkətə gətirmişdir;

3) vəkilin əməyi demək olar ki, həmişə yaradıcılıq xarakteri daşdığından, bu yaradıcılıq prosesinə digər elm sahələrinin ideya və prinsipləri də cəlb olunur. Vəkillik elmi özündə müəyyən elm sahələrinə aid bilikləri birləşdirir. Vəkillik elmi hüquq elmləri ilə yanaşı, tarix, fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya və digər elmlər ilə sıx bağlıdır;

4) vəkil etikası peşə fəaliyyəti zamanı və gündəlik həyatda vəkildən tələb olunan mənəvi keyfiyyətləri öyrənən, vəkilin iştirakı ilə həyata keçirilən bu və ya digər prosessual şəraitdə zəruri davranış qaydalarının formalaşdırılmasına kömək edən elm kimi müəyyən etməyə imkan verir. Buradan görünür ki, vəkil etikası vəkilin prosessual və qeyri-prosessual fəaliyyətinin mənəvi əsaslarını özündə əks etdirir;

5) vəkil etikası, sadəcə olaraq, etik normalar məcmusu deyil, mənəvi və hüquqi tələbləri üzvü olaraq özündə birləşdirən etik məcəllədir. Ona ciddi şəkildə riayət olunması vəkillik fəaliyyətinin yüksək tələblər səviyyəsində icra olunmasına şərait yaradır, vətəndaşların müdafiə hüququnun təsirli olaraq həyata keçirilməsinə təminat verir.

İsitifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Основные положения о роли адвокатов (приняты восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступлений в августе 1990 г. в Нью-Йорке) (lastaccess: 21.09.2025).
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2020, 49 s.
3. “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu. Bakı: Qanun, 2019, 10 s.
4. Тилле А.А., Швеков Г.В. Сравнительный метод в юридических дисциплинах. М.: Высшая школа, 1973, 193 с.
5. Gutteridge H.C. Comparative Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 226 pages.
6. Адвокатская деятельность: Учебно-практическое пособие / Под общ. редакцией кандидата юридических наук В.Н.Бурбина. М.: Экмос, 2003, 624 с.
7. Зинатуллин Т.З. Этические основы уголовно-процессуальной деятельности адвоката-защитника. Дис. канд. юрид. наук. Ижевск, 2003.
8. Ватман Д.П. Адвокатская этика // Сов. государство и право, 1972, № 9.
9. Гофштейн М.А. Этика и уголовный процесс // Проблемы Российской адвокатуры. М., 1997.
10. Krishnaswami Aiyar K.V. Professional Conduct and Advocacy (Being a Series of Lectures Delivered to Law Apprentices). Bombay: Humphrey Milford, 1945, 242 pages.
11. Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Oskar, 2012, 379 s.
12. Şirpur V. Vəkil etikasının anlayışı və sosial əhəmiyyəti // Nəqliyyat hüququ, 2011, № 4.

**О научных основах и этических вопросах
адвокатской деятельности**

**Алиев Ильхам Малик оглы,
Исследователь отдела Правовых исследований Института
Права и Прав Человека.**

В статье анализируются вопросы, связанные с приоритетными направлениями государственной политики в сфере обеспечения права граждан на получение качественной юридической помощи в Азербайджанской Республике. В соответствии с этим анализом подчеркивается, что естественно-исторические процессы, в том числе и некоторые важные общественные события, оказали большое и существенное влияние на возникновение и развитие адвокатуры как научного направления. Наука об адвокатуре относится к определенной области человеческой деятельности.

Каждая сфера юридической деятельности имеет свои собственные моральные принципы и правила, понимание и применение которых требует отдельного научного подхода. Подтверждается, что существует также адвокатская этика как один из видов профессиональной этики правововеда.

Ключевые слова: социальное событие, человек, юридическая помощь, адвокатура, государственная политика, судебный процесс, помощь, законодательство, моральные требования, социальные ценности.

On the scientific foundations and ethical issues of advocacy

**Aliyev İlham Malik oğlu,
Researcher of the Legal research department of the
Institute of Law and Human.**

The article analyzes issues related to the priority directions of state policy in the sphere of ensuring the right of citizens to receive quality legal assistance in the Republic of Azerbaijan. In accordance with this analysis, it is emphasized that natural historical processes, including some important social events, have had a great and significant impact on the emergence and development of advocacy as a scientific direction. The science of advocacy refers to a certain area of human activity.

Each area of legal practice has its own moral principles and rules, the understanding and application of which requires a separate scientific approach. It is also confirmed that attorney ethics exists as a type of professional ethics for lawyers.

Key words: social event, person, legal assistance, advocacy, public policy, trial, assistance, legislation, moral demands, social values.

Avukathlığın Bilimsel Temelleri ve Etik Sorunları Üzerine

**Aliyev İlham Malik oğlu,
Hukuk Doktoru, Doçent,
“Hukuk ve İnsan Hakları Enstitüsü” PHS.**

Bu makale, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde vatandaşların kaliteli hukuki yardım alma hakkını güvence altına almak için devlet politikasının öncelikli yönleriyle ilgili konuları analiz etmektedir. Bu analiz doğrultusunda, bazı önemli sosyal olaylar da dahil olmak üzere doğal-tarihsel süreçlerin, avukathlığın bilimsel bir alan olarak ortaya çıkışı ve gelişmesi üzerinde büyük ve önemli bir etkisi olduğu vurgulanmaktadır. Avukatlık derken, insan faaliyetinin belirli bir ayrı alanını kastediyoruz.

Hukuki faaliyetin her alanının kendine özgü ahlaki ilkeleri ve kuralları vardır ve bunların anlaşılması ve uygulanması ayrı bir bilimsel yaklaşım gerektirir. Avukatlık mesleğinin de bir tür meslek etiği olarak var olduğu doğrulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: kamu olayı, insan, hukuki yardım, avukatlık, devlet politikası, yargı süreci, yardım, mevzuat, ahlaki gereklilikler, sosyal değerler.

DIRECTIONS OF DIGITALIZATION IN INTERNATIONAL TRANSPORT OPERATIONS

Aqil ASADOV,

**The Center for Analysis of Economic Reforms and Communication,
head of the department, doctor of economics;**

Emin GANBAROV

UNEC, magistrant.

Abstract

This thesis examines the main directions of digitalization in international transport operations and its impact on the efficiency of the logistics system. Within the framework of the study, the economic and institutional foundations of digitalization in the international transport system, digital customs administration, electronic document circulation and the implementation of the e-CMR system, as well as the e-TIR system and electronic queue mechanisms are analyzed. The research shows that the application of digital technologies helps accelerate transit operations, simplify administrative procedures, and reduce logistics costs. As a result, the digitalization of international transport operations is considered one of the key directions for improving the efficiency of the global logistics system.

Keywords: Digital transport, e-CMR system, e-TIR transit, electronic customs

Jel kod: B2, B002, C00, F17, L91.

Introduction

Globalization and the rapid development of international trade have made it necessary for transport and logistics systems to operate more efficiently and promptly. In the modern era, the increasing volume of international freight transportation, the growing complexity of trade operations, and the rising number of participants in the logistics chain require the application of new approaches in the management of transport operations. In this context, the implementation of digital technologies plays an important role in improving the management of international transport systems, accelerating information exchange, and optimizing transit operations. Digitalization contributes to increasing transparency in transport processes, reducing operational costs, and ensuring a more efficient organization of the logistics chain.

The digitalization of international transport operations is particularly evident in areas such as customs administration, electronic document circulation, and the modernization of

transit systems. Digital customs systems, e-CMR electronic consignment notes, e-TIR transit platforms, and electronic queue mechanisms enable international logistics processes to be carried out in a faster and more coordinated manner. In this regard, the purpose of the present study is to analyze the main directions of digitalization in international transport operations, examine the key digital mechanisms applied in this field, and evaluate their impact on the efficiency of international trade and logistics systems.

Economic and institutional foundations of digitalization in the international transport system

The international transport and logistics system serves as one of the key infrastructure components of global trade, and the process of digitalization in this field has gained particular importance in recent years. The implementation of digital technologies enables more efficient management of freight transportation, accelerates information exchange, and reduces operational costs. Electronic data interchange systems, digital platforms, and automated logistics solutions strengthen the coordination of international transport operations and contribute to the optimization of cross-border trade processes. Studies indicate that digitalization in the logistics and transport sector can significantly reduce transit time and administrative procedures, thereby increasing the efficiency of international trade (World Bank, 2020).

Digitalization is considered not only a technological change but also an institutional transformation process. The implementation of digital solutions in the international transport system creates new mechanisms of coordination among government institutions, customs authorities, logistics companies, and transport operators. In this context, digital platforms and data exchange systems increase transparency among various participants of the logistics chain and make management processes more flexible. In particular, integrated digital systems such as the “Single Window” enable the simplification of trade and transport procedures and allow information to be transmitted through a unified platform, which accelerates international logistics operations (UNCTAD, 2019).

The digitalization of the international transport system also enhances the resilience and competitiveness of global logistics networks. Through digital technologies, it becomes possible to monitor transportation processes, optimize routes, and track cargo movement in real time. This approach helps reduce risks within the logistics chain and facilitates more оператив decision-making processes. In the modern era, digitalization is considered one of the main priorities of international transport policy, and many international organizations promote the development of unified standards and digital infrastructures in this field (UNECE, 2021).

**Digital Customs Systems and Electronic Governance
Mechanisms in International Trade**

The intensive development of international trade has made the application of digital technologies in customs administration increasingly necessary. The large number of traditional paper-based procedures often leads to time losses at border crossings and additional administrative costs; therefore, many countries have implemented reforms aimed at the digitalization of customs operations. Digital customs systems enable the electronic submission of information, automated risk assessment, and the more efficient execution of trade operations. This approach not only increases the transparency of customs procedures but also contributes significantly to accelerating international trade and reducing logistics costs (WCO, 2021).

One of the key components of digital customs administration is the “Single Window” system. Through this mechanism, all data and documents required for import and export operations are submitted via a single electronic platform instead of being provided separately to different government agencies. Such systems strengthen coordination among institutions involved in trade processes and facilitate the simplification of procedures. Research indicates that the implementation of single window systems can significantly reduce the duration of border procedures and the administrative costs associated with document circulation (UNESCAP, 2019).

In addition, modern customs administration increasingly relies on risk management systems, electronic declaration platforms, and automated data processing. Electronic declaration and information exchange systems allow customs authorities to obtain advance information about cargo and transport vehicles and to identify high-risk operations more effectively. This approach supports both trade facilitation and the strengthening of border security. International experience shows that the development of digital customs systems is one of the key directions of trade facilitation policies, and many countries have begun to widely implement electronic governance mechanisms in this area (OECD, 2020).

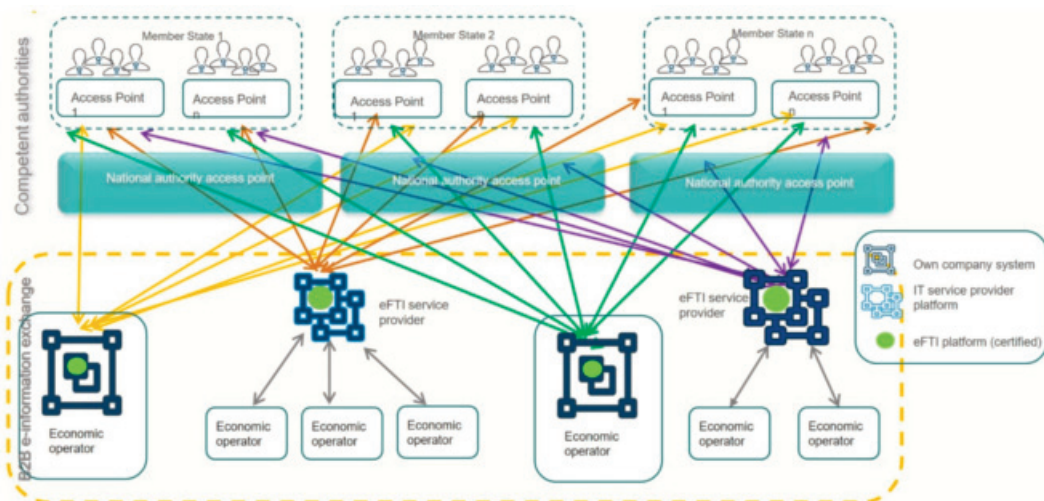
**Electronic Document Circulation and the Implementation
of the e-CMR System in International Freight Transport**

Document circulation plays an important role in the organization of logistics operations in international freight transportation. Traditional paper-based systems create numerous administrative procedures, physical transportation of documents, and delays in information exchange. For this reason, the implementation of electronic document circulation has become increasingly widespread in the international logistics system in recent years. Electronic document circulation enables the transfer of information through digital

platforms and accelerates data exchange among participants in freight transportation, including carriers, freight forwarders, customs authorities, and logistics operators. Studies show that electronic document systems not only reduce operational costs in the logistics chain but also significantly shorten document processing time (UNECE, 2021).

One of the most important documents in international road freight transport is the CMR (Convention on the Contract for the International Carriage of Goods by Road) consignment note. This document serves as the main legal proof of the contract between the carrier and the sender and contains essential information related to the transportation of goods. With the influence of digital transformation processes, the electronic version of the CMR document—the e-CMR system—has begun to be implemented. The e-CMR system replaces paper documents with electronic ones, enabling real-time transmission of information and more efficient management of transport operations. This system increases the efficiency of document management for both logistics companies and public authorities (IRU, 2020).

Picture 1. Data exchange mechanism of e-CMR and e-TIR systems

Source: <https://www.mdpi.com/2305-6290/8/1/30>

The implementation of the e-CMR system significantly contributes to increasing transparency and operational efficiency in international freight transportation. The immediate sharing of transportation data through electronic freight documents strengthens coordination within the logistics chain and prevents the loss of information. In addition, the use of electronic documents reduces paper circulation and helps optimize operational costs. International experience shows that the widespread adoption of the e-CMR system is

considered one of the key directions of digital transformation in the logistics sector, and many countries pay special attention to developing the legal and technical infrastructure of this system (European Commission, 2022).

The e-TIR System and Digital Coordination of Transport Operations

Efficient organization of international transit transport requires effective coordination of transport operations and prompt information exchange. The traditional TIR system has long been one of the main mechanisms of international road transport, regulating customs procedures within a unified framework in order to simplify transit operations. However, the use of paper-based documents often leads to delays in information exchange and increases administrative costs, which has made the digitalization of this system necessary. For this purpose, the e-TIR system was developed to ensure the electronic transmission of data in transit operations and to enable faster and more reliable information exchange between customs authorities (UNECE, 2021).

The e-TIR system is considered one of the key platforms ensuring the digital coordination of international transport operations. Through this system, information on transit transport is shared in real time between the customs systems of participating countries, while the use of paper TIR carnets is gradually replaced by electronic databases. As a result, customs procedures can be carried out more efficiently and delays in transit transportation can be significantly reduced. Research indicates that the implementation of the e-TIR system increases transparency within the logistics chain and reduces waiting times at border crossing points, thereby improving the efficiency of transport operations (IRU, 2020).

In addition, within the framework of digital coordination of transport operations, electronic queue systems (e-queue) and other digital management tools are also widely implemented. These systems help plan the movement of vehicles at border crossing points, reduce congestion, and optimize transit processes. Through electronic queue and information exchange platforms, vehicles can register in advance for border crossing procedures, which improves the planning and organization of logistics operations. International experience shows that the application of digital coordination mechanisms in the transport and logistics sector is one of the key factors enhancing the safety and efficiency of transit transportation (OECD, 2021).

Conclusion

The digitalization of international transport operations plays a significant role in improving the efficiency of the global logistics system. The implementation of digital technologies accelerates information exchange in transport and transit operations, simplifies administrative procedures, and strengthens coordination among participants in the logistics

chain. In particular, digital customs systems, electronic document circulation, and integrated logistics platforms enable international trade processes to be carried out more efficiently and transparently. In this regard, digitalization is of great importance for reducing operational costs in the transport sector, shortening transit time, and improving the quality of logistics services.

The analysis shows that digital tools such as e-CMR electronic consignment notes, the e-TIR transit system, and electronic queue mechanisms make it possible to organize the management of international freight transportation in a more efficient and coordinated manner. These systems ensure the real-time transmission of information, thereby enhancing transparency and enabling faster decision-making within the logistics chain. In the future, further improvement of the international transport system will require the development of digital infrastructures, increased integration between public authorities and logistics stakeholders, and the establishment of unified digital platforms in accordance with international standards. Measures implemented in this direction can significantly contribute to enhancing the competitiveness of international transit transportation and ensuring the sustainable development of global trade.

References

1. World Bank. (2020). Logistics Performance Index: Connecting to Compete in Global Trade. Washington DC: World Bank.
2. UNCTAD. (2019). Digitalization of Trade and Transport Documents. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.
3. World Customs Organization (WCO). (2021). WCO Study Report on Disruptive Technologies. Brussels: WCO.
4. UNESCAP. (2019). Single Window for Trade Facilitation: Regional Guide. Bangkok: United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
5. OECD. (2020). Trade Facilitation and the Digital Transformation of Trade. Paris: OECD Publishing.
6. UNECE. (2021). The eTIR International System. Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
7. IRU. (2020). e-CMR: The Digital Future of Road Transport. Geneva: International Road Transport Union.
8. European Commission. (2022). Digital Transport and Logistics Forum Report. Brussels: European Commission.

NORMATIVE LEGAL ACTS REGULATING THE ACTIVITIES OF COOPERATIVES IN THE MEMBER STATES OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES

Zeynallı Nihat Yusasif oğlu
PhD Candidate of the “Civil Law” department of the Law Faculty of Baku State University.

Orcid.org/0009-0004-0861-3802

e-mail: zeynallinihat101@gmail.com;

ixtisas: mülki hüquq

The article reviews the normative legal acts regulating the activities of cooperatives in the member states of the Commonwealth of Independent States - the Russian Federation, Ukraine, the Republic of Belarus, the Republic of Moldova and the Republic of Kazakhstan. The norms related to cooperatives are reflected in the Civil Codes and some other legislative acts of these states.

Key words: Civil Code, Housing Code, court, cooperative, article.

Comparative law has gone through a long and complex path of development, which continues to this day – its goals and objectives are being clarified. The historical evolution of legal comparative studies is characterized by both upswings, accompanied by unfounded attempts to give comparative law universal significance in the transformation of the law of various states and peoples, and downswings, when it was seen as only one of the auxiliary technical and legal means in the study of law, which led to an unjustified underestimation of its role [7, p. 21].

The comparison of legal systems adjacent to each other on a geographical map is a matter as old as legal science itself.

Kh.I.F.Hajiyev correctly noted that when conducting comparative legal research in the Republic of Azerbaijan, lawyers should first of all pay attention to the laws of states with similar legislation to ours [9, p. 4]. For this reason, the study of normative legal acts regulating the activities of cooperatives in the member states of the Commonwealth of Independent States is an urgent issue. Because comparative research is of particular importance in research on the activities of cooperatives. These are the following:

- 1) the study of legal norms reflected in the legislation of foreign states regarding the activities of cooperatives helps to further deepen knowledge on the issue under study;
- 2) creates the basis for making the most important decisions on improving the norms reflected in the legislation of the Republic of Azerbaijan regarding the activities of cooperatives.

Analysis of the legislation of foreign countries shows that there are certain points in terms of harmonization of norms related to the activities of cooperatives. These points need to be studied. In the current conditions, it is very necessary to create a single legal space related to the activities of cooperatives.

Articles 109-113 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, which came into force on September 1, 2000, are dedicated to cooperatives [1]. Article 109 is called "Basic provisions on cooperatives", Article 109-1 "Establishment of a cooperative", Article 109-2 "Members of a cooperative", Article 109-3 "Admission to membership of a cooperative", Article 109-4 "Rights and obligations of members of a cooperative", Article 110 "Property of a cooperative", Article 110-1 "Share fees of members of a cooperative and the share fund of a cooperative", Article 110-2 "Profit of a cooperative and its distribution", Article 110-3 "Property liability of a cooperative and its members", Article 111 "Management in a cooperative", Article 112 "Termination of membership in a cooperative and transfer of shares", Article 113 "Reorganization and liquidation of a cooperative".

As can be seen, the norms related to cooperatives are reflected in Article 12 (twelve) of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan. Article 109 of that Code provides a normative definition of a cooperative and defines the main provisions related to its legal status. This definition implies the following characteristics of a cooperative:

1) A cooperative is a voluntary association of individuals and (or) legal entities. This association unites individuals, legal entities, individuals and legal entities. A cooperative is an organization that is classified as a corporation, that is, a corporate (membership-based) organization;

2) the union of individuals and legal entities in a cooperative based on membership for the purpose of carrying out joint pro-

duction, etc. economic activities. It is in this respect that cooperatives differ from societies that pool their property in the authorized capital;

3) Creation of a cooperative by pooling the property shares of its members.

Therefore, the normative understanding given to a cooperative allows us to determine its main characteristics, as well as to distinguish it from other types of commercial organizations - economic partnerships and societies. As is known, business partnerships are understood as organizations formed by several persons who have joined together under a common name under a contract for the purpose of carrying out entrepreneurial activities together, while business companies are understood as organizations formed by one or several persons by combining their properties for the purpose of carrying out entrepreneurial activities.

The Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan noted in its Decision dated December 21, 2021 that the definition given to the cooperative reflects the aspects that characterize the essence of the cooperative and distinguish it from other legal entities as an organizational and legal form. The legislator defined a cooperative as a special type of legal entity created by individuals or legal entities voluntarily pooling their capabilities and resources to meet their personal needs and interests, which are essentially the same (similar), without the intention of making any profit [3].

According to Parts I, II and III of Article 58 and Part I of Article 59 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, which establish

the bases for the establishment and implementation of the activities of a legal entity, everyone has the right to associate with others [2].

Individuals and legal entities are not required to have the status of an entrepreneur to become members of a cooperative.

Foreigners and stateless persons legally residing in the territory of the Republic of Azerbaijan may also become members of a cooperative.

Articles 109.4-109.7 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan provide normative definitions of the property share fee and membership fee of a cooperative member. Property share fee may consist of movable and (or) immovable property, as well as property rights valued in money (for example, the transfer of that right to the cooperative by a member who has the right to use property under a lease). Property share fee may be absolute and additional.

According to Article 109.5 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, absolute property share is a property share, paid by a member in an obligatory manner, giving the right to participate in the activities of the cooperative, vote and receive basic cooperative payments, and according to Article 109.6, an additional property share is a property share paid by a member at his/her own will in addition to the share fee specified in Article 109.5 of the Code and which also entitles him/her to receive dividends (additional cooperative payments) in addition to cooperative payments (main cooperative payments).

In accordance with Article 109.7 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan,

the membership fee of a cooperative member is the amount of money paid to cover the costs associated with the participant's entry into the cooperative membership.

Depending on the nature of their activities, cooperatives can be of production, consumption, mixed (production-consumption) and other types (Article 109.11 of the Civil Code of Azerbaijan).

The profit of a cooperative member is reflected in the payments received from the cooperative. Payments to a cooperative member are divided into basic cooperative payments and dividends (additional cooperative payments). Additional cooperative payments are based on the members' mandatory contribution, participation in the cooperative with their personal labor, and other activities in the cooperative. Dividends are additional cooperative payments, paid only to members with voting rights in proportion to their additional property shares and the absolute property share fees of the cooperative (associative) members.

A cooperative, being a legal entity, independently participates in civil turnover. It establishes its relations with other participants in civil turnover on the basis of contracts. A cooperative may also conclude contracts with its members on the sale of its products to the cooperative and the performance of services [8, pp. 323-324].

The cooperative operates in accordance with its charter. The cooperative's charter must contain the information specified in Article 109.10 of the Civil Code, in addition to the information specified in Article 47.2 of the Civil Code for the charters of legal entities.

According to Article 109-1.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, a cooperative is established by no less than five individuals and (or) legal entities.

The organization and activities of agricultural cooperatives are regulated by the Civil Code and the Law of the Republic of Azerbaijan dated June 14, 2016 "On Agricultural Cooperation", which consists of 18 (eighteen) articles [6]. (this Law has been amended and supplemented 3 (three) times so far.) Article 5.1 of the aforementioned Law states that cooperatives may be of production, consumption and production-consumption types depending on the nature of their activities.

As can be seen, although the Civil Code states that cooperatives can be of production, consumption, mixed (production-consumption) and other types according to the nature of their activities, the Law "On Agricultural Cooperation" reflects that cooperatives can only be of production, consumption and production-consumption types according to the nature of their activities. In other words, the law prohibits the existence of other types of agricultural cooperatives due to the nature of their activities.

By the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 14, 2017, the "State Program on the Development of Agricultural Cooperation in the Republic of Azerbaijan for 2017-2022" was approved, which includes 11 (eleven) items [4].

Section 5 of the Housing Code of the Republic of Azerbaijan dated June 30, 2009 is dedicated to housing construction cooperatives (Articles 109-118) [5]. Articles 109-

111 regulate the organization and activities of housing cooperatives, and Articles 112-118 regulate the legal status of housing cooperative members.

Article 109.3 of the Housing Code states that housing cooperatives are consumer cooperatives.

In accordance with Article 110.1 of the Code dated June 30, 2009, the number of members of a housing construction cooperative cannot be less than five, but cannot exceed the number of non-residential premises in cases where residential and construction is envisaged in an apartment building constructed by the cooperative.

According to Article 110.3 of the Housing Code, a member of a housing construction cooperative who has paid the share fee in full and acquired the right to ownership of the residential (non-residential) area allocated to him, provided that the number of remaining members is not less than five, has the right to withdraw from the housing construction cooperative while retaining the right to ownership of the relevant area.

Let's turn to judicial practice. "Etalon Inshaat" Housing and Construction Cooperative was registered on May 1, 2006 by the Baku Regional Department for State Registration of Legal Entities of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. In 2019, I. Mehti initiated the convening of an extraordinary general meeting in accordance with the Cooperative's charter to terminate his membership in that Housing and Construction Cooperative, and sent an official notification to the other members - founders. However, due to the lack of a quorum, the

general meeting and his voluntary resignation from the Housing Construction Cooperative failed to take place.

I.Mehti appealed to the court with a lawsuit against other members of the Housing and Construction Cooperative and requested a resolution to remove “Etalon İnshaat” from the membership of the Housing Construction Cooperative.

The lawsuit was granted by the resolution of the Narimanov District Court of Baku dated December 25, 2019.

The State Registration Department of Legal Entities of the Main Department of National Revenues of the State Tax Service under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan, which was involved in the case by the court of first instance as a third party that did not make an independent claim, contested that resolution in an appeal.

The appeal is based on the fact that regardless of the form in which I. Mehti was expelled from the membership of the Housing Construction Cooperative (by court order or by decision of the general meeting), it is impossible for them to implement that decision in terms of the requirements of the legislation. Thus, since cooperatives require at least five members to operate, the withdrawal or expulsion of any member from a cooperative with five members is inadmissible in terms of the requirements of the current Civil and Housing Codes.

The Baku Court of Appeal, while considering the case, concluded that, unlike Article 110.3 of the Housing Code, Articles 109, 109-1, 109-2, 109-3, 109-4 and 112.1

of the Civil Code, which regulate relations related to cooperatives, do not contain any norm that restricts the withdrawal of a cooperative member from the cooperative in any way or makes it conditional on the number of cooperative members (including the required number of establishments). Thus, according to Article 110.3 of the Housing Code, a member of a housing construction cooperative who has paid the share fee in full and acquired the right to ownership of the residential (non-residential) area allocated to him, provided that the number of remaining members is not less than five, has the right to withdraw from the housing construction cooperative while retaining the right to ownership of the relevant area. This means that there are differences in the legal regulation of the same issue between the two Codes.

The Baku Court of Appeal also considered that it is incomprehensible that Article 109-1.1 of the Civil Code, which regulates the establishment of a cooperative, as well as Article 110.1 of the Housing Code, which determines issues related to membership in housing construction cooperatives, stipulates that the participation of at least five persons is mandatory for the establishment (foundation) of cooperatives, as well as Article 110.3 of the Housing Code, which stipulates that withdrawal from cooperative membership is conditional on the presence of at least five members.

Taking into account the above, the Baku Court of Appeal decided to appeal to the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan for the interpretation of Article 109-1.1 of the Civil Code in conjunction

with Articles 110.1 and 110.3 of the Housing Code, in order to form a unified judicial practice.

The Plenum of the Constitutional Court noted that in accordance with the Constitution of the Republic of Azerbaijan, everyone has the right to associate with others. Since the constitutional right to associate is based on the principle of voluntariness, it also includes the right to voluntarily withdraw from any association.

The most widespread type of cooperatives is housing cooperatives. Since they are created precisely to meet the specific needs of their members (the need for housing), housing cooperatives are consumer-oriented and are organized for a certain period of time. If the intended goal is achieved, the cooperative's activities are terminated.

Issues related to membership in a housing cooperative are regulated by the relevant provisions of the Civil Code on cooperatives (Article 110.5 of the Housing Code).

The conditions for joining a cooperative (age limit and fulfillment of certain duties) are specified in Article 109-2.1 of the Civil Code.

Admission to and expulsion from membership in a cooperative is possible on the basis of a relevant decision of the general meeting of members of the cooperative.

It should be noted that, unlike expulsion from membership in a cooperative, expulsion from membership is defined as an expression of the free will of a member of the cooperative. This follows, first of all, from the Constitution, which establishes the basic rules and principles for the regulation of public relations, including civil relations.

Also, Article 109-4 of the Civil Code, which defines the rights and obligations of cooperative members, establishes the right to join a cooperative and voluntarily leave the cooperative as one of the basic rights.

According to Article 112.1 of the same Code, a cooperative member has the right to leave the cooperative.

It is clear from the aforementioned legislative norms that withdrawal from cooperative membership is not restricted by any conditions. Since a cooperative is a voluntary association of individuals and (or) legal entities based on membership to carry out joint activities, the legislation stipulates that its members can also freely withdraw from the cooperative.

Another basis for voluntary termination of membership in a cooperative - the transfer of a share or part of it to another member of the cooperative - is established by Article 112.3 of the Civil Code.

As can be seen, from the moment the share and other payments are presented, a person legally ceases to be a member of the cooperative.

Therefore, regardless of the reasons for terminating the membership of a cooperative, the provisions of the civil legislation referred to above refer to the powers of the general meeting of members of the cooperative, and not to the governing bodies of the cooperative (board of directors, etc.).

A cooperative member must notify the general meeting of cooperative members of his/her intention to withdraw from the cooperative, not the founders. The discretionary power of the general meeting to "admit and expel cooperative members" includes both

the expulsion of a cooperative member if he/she fails to fulfill or improperly fulfills the duties assigned to him/her, and the expulsion of a cooperative member if he/she voluntarily resigns.

According to the applicant, in practice, the issue that creates an obstacle to the realization of the right of a cooperative member to voluntarily withdraw from the cooperative and causes uncertainty is the mandatory participation of at least five persons in the creation (establishment) of cooperatives under Article 109-1.1 of the Civil Code, which regulates the creation of cooperatives, and the inadmissibility of the number of members of an already established housing construction cooperative subsequently being less than five, according to Articles 110.1 and 110.3 of the Housing Code.

In this regard, it should be noted that the requirement for the establishment and operation of a cooperative to have at least five members is explained by the fact that a cooperative is an organizational and legal form based on membership and aimed at meeting the needs of its members. For this reason, the legislator considered it possible to recognize a union of at least a certain number of persons as a cooperative. That is, at least five persons must gather to meet their needs in order to be recognized and operate as a cooperative.

Since housing cooperatives, as legal entities, aim to meet the housing needs of their members, Article 110.1 of the Housing Code also defines the maximum number of members of a housing cooperative.

The fact that the number of members of a housing construction cooperative is less

than five and that this is permanent in itself means that a situation contrary to the legislation has arisen for the housing construction cooperative as a legal entity. The existence of such a situation constitutes a reason for the liquidation of the cooperative in accordance with Article 59.2.3 of the Civil Code. According to the mentioned article, a continuous violation of the legislation acts as one of the reasons for the liquidation of a legal entity. However, this rule (except for cases of abuse of rights) cannot serve as a basis for restricting the right of a cooperative member to voluntarily leave the cooperative.

Thus, a combined analysis of Article 109-1.1 of the Civil Code, as well as Articles 110.1 and 110.3 of the Housing Code, leads to the conclusion that the rules stipulated in the said articles cannot in any case be interpreted as a condition restricting the right of a member of a housing cooperative to withdraw from the cooperative. The opposite approach would be contrary to the principles enshrined in Part III of Article 58 of the Constitution and Article 6 of the Civil Code.

Thus, the principles of voluntariness reflected in Part III of Article 58 of the Constitution and the freedom of will of civil law subjects listed in Article 6 of the Civil Code, and the creation of conditions for the unhindered exercise of civil rights serve to ensure the interests of participants in civil circulation and civil law relations, and to prevent unjustified restrictions on the ability to make free choices.

A union with fewer than five members cannot be established in the form of a cooperative. If the number of cooperative members

remains less than five at the time of termination of membership, the cooperative must be dissolved or reorganized.

However, if a cooperative member's application for withdrawal from the cooperative is not considered by the cooperative within a reasonable time, he or she may apply to the court. In this case, the defendant should be the cooperative itself as a legal entity, not other cooperative members.

We consider it necessary to state that the cooperative form of farming is widespread in the world. Although its formation is a long-term process, cooperation is considered the main condition for achieving economic efficiency in the agricultural sector. In developed countries, producers of products gain the opportunity to operate efficiently by combining their agricultural property (land, agricultural machinery and other resources) in cooperatives on a voluntary basis in order to increase the profitability of the farm and minimize costs. Cooperatives assist farmers in matters of supply, procurement and sales.

In modern times, the expansion and support of cooperative farming is considered one of the global challenges. It is no coincidence that the role of agricultural cooperatives in the development of the agricultural sector is highly appreciated by organizations such as the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), the International Fund for Agricultural Development (IFAD) and the World Food Program (WFP). In accordance with the resolution of the 66th session of the UN General Assembly dated October 31, 2011, 2012 was declared the "International Year of Cooperatives".

In general, in developed European countries where the agricultural sector has great potential, agricultural cooperatives, with a 100-year history of development, have emerged as a progressive form of integration of producers. In these countries, small farms have merged over time in accordance with the requirements of the time, large farms have emerged, and as a result of continuous state support for the development of cooperatives, the share of large farms in total production is gradually increasing. Currently, in most European countries, about 80 percent of farmers are united in cooperatives, producing and processing 70-90 percent of agricultural products, and in some countries 100 percent.

Denmark has become one of the main exporters of agricultural products precisely because of the complete cooperatization of the agricultural sector in the last 100 years. The more than 40 thousand farmers in this country are united in cooperatives specialized in their fields.

Turkey has achieved the integration of approximately 4 million hectares of agricultural land on a cooperative basis in the last decade. It is planned to establish cooperatives on an additional 10 million hectares in the coming years.

There are currently 2,675 agricultural cooperatives operating in Germany. These cooperatives play an important role in providing agricultural production facilities and sell 2/3 (two-thirds) of food products.

In Sweden, 100 percent of milk and dairy products exported and 75 percent of eggs are produced by cooperatives. Here, all producers are covered by cooperatives. In

Switzerland, 90 percent of farmers, and in the United States, 50 percent, are members of agricultural cooperatives.

The share of agricultural cooperatives in milk production and sales is 100 percent in Sweden, 96 percent in Germany, and 88 percent in the Netherlands. Their share in meat production and sales is 93 percent in Denmark, 90 percent in France, 87 percent in Sweden, and 65 percent in Germany [4].

The process of networking has led to the formation of a multi-level organizational structure for cooperatives. For example, in the United States, local, regional, and specialized cooperatives operate. Although most agricultural cooperatives in this country are formed as joint-stock companies, their shares are not traded and are not listed on stock exchanges.

The activities of cooperatives in the Russian Federation are regulated by the following regulatory legal acts:

- Civil Code of the Russian Federation dated November 30, 1994 [13];
- Housing Code of the Russian Federation of December 29, 2004 [16];
- Federal Law of December 8, 1995 "On Agricultural Cooperation" [26];
- Federal Law of July 18, 2009 "On Credit Cooperatives" [28];
- Federal Law of May 8, 1996 "On Production Cooperatives" [27].

According to the first part of Article 123.2 of the Civil Code of the Russian Federation, entitled "Basic Provisions on a Consumer Cooperative", a consumer cooperative is a membership-based voluntary association of citizens or citizens and legal entities for the purpose of meeting their material and

other needs, implemented through the pooling of property share contributions by its members. A mutual insurance society may be founded on the membership of legal entities.

According to the second part of the above-mentioned article, the charter of a consumer cooperative must contain information about the name and location of the cooperative, the subject and purposes of its activities, the conditions regarding the amount of share contributions of the cooperative members, the composition and procedure for making share contributions by the cooperative members and their liability for violation of the obligation to make share contributions, the composition and competence of the cooperative bodies and the procedure for making decisions by them, including on issues on which decisions are made unanimously or by a qualified majority of votes, the procedure for covering the losses incurred by the cooperative members.

The name of a consumer cooperative must indicate the primary purpose of its activities, as well as the word "cooperative". The name of a mutual insurance company must include the words "consumer society".

In accordance with part three of article 123.2 of the Civil Code of the Russian Federation, a consumer cooperative, by decision of its members, may be transformed into a public organization, association (union), autonomous non-profit organization, or public benefit foundation. A garage, housing, or housing construction cooperative, by decision of its members, may only be transformed into a homeowners' association. A mutual

insurance company, by decision of its members, may only be transformed into a business entity - an insurance organization.

Article 123.3 of the aforementioned Civil Code states: "Within three months of the approval of the annual balance sheet, members of the consumer cooperative are required to cover any losses incurred by making additional contributions. Failure to fulfill this obligation may result in the cooperative being liquidated by court order at the request of creditors.

Members of the consumer cooperative are jointly and severally liable for its obligations up to the amount of each member's unpaid additional contribution".

The activities of cooperatives in Ukraine are regulated by the following legislative acts: Civil Code of Ukraine dated January 16, 2003 [14]; Housing Code of Ukraine dated June 30, 1983 [17]; Law of Ukraine dated April 10, 1992 on Consumer Cooperatives [23]; Law of Ukraine dated July 10, 2003 "On Cooperation" [24]; Law of Ukraine dated July 21, 2020 on Agricultural Cooperatives [25]

The activities of cooperatives in the Republic of Belarus are regulated by the Civil Code of the Republic of Belarus dated December 7, 1998 [10], the Housing Code of the Republic of Belarus dated August 28, 2012 [15] and the Law of the Republic of Belarus dated February 25, 2002 on Consumer Cooperatives [18], in the Republic of Moldova by the Civil Code of the Republic of Moldova dated June 6, 2002 [12] and the Law of the Republic of Moldova dated September 28, 2000 on Consumer Cooperatives [22], in the Republic of Kazakhstan by the Civil

Code of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 1994 [11], the Law of the Republic of Kazakhstan dated April 16, 1997 on Housing Relations [19], the Law of the Republic of Kazakhstan dated May 8, 2001 on Consumer Cooperatives [21] and the Law of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 [20] on Agricultural Cooperatives.

References

1. Civil Code of the Republic of Azerbaijan: [Electronic resource] / <https://ref.az/BYn38>
2. Constitution of the Republic of Azerbaijan // Adopted on November 12, 1995 (amendments and additions dated August 24, 2002, March 18, 2009 and September 26, 2016): [Electronic resource] / <https://www.e-qanun.az/framework/897>
3. Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan "On the interpretation of Article 109-1.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan in connection with Articles 110.1 and 110.3 of the Housing Code of the Republic of Azerbaijan" dated December 21, 2021: [Electronic resource] / <https://ref.az/tY6gL>
4. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on approval of the "State Program on the Development of Agricultural Cooperation in the Republic of Azerbaijan for 2017-2022" // Adopted on July 14, 2017 (amendments and additions dated April 10, 2019): [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/36076>
5. Housing Code of the Republic of Azerbaijan dated June 30, 2009: [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/46955>
6. Law of the Republic of Azerbaijan on Agricultural Cooperation // Adopted on June 14, 2016 (amendments and additions dated December 28, 2018, May 03, 2019 and

- March 5, 2024): [Electronic resource] / <https://e-qanun.az/framework/33348>
7. Saidov A.Kh. (2003). Comparative law (the main legal systems of our time). Moscow, Jurist, 448 p.
 8. Scientific and practical commentary on the Civil Code of the Republic of Azerbaijan: in 5 volumes, volume I (commentary on articles 1-384 of the Civil Code, edited by B.N. Asadov). - Baku: Law Publishing House, - 2017. - 896 p.
 9. Гаджиев Х.И.Ф. Толкование норм конституции и закона конституционными судами. Баку: Озан, - 2002. - 168 с.
 10. Гражданский кодекс Республики Беларусь от 7 декабря 1998 года: [Электронный ресурс] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=30415161#pos=5;-144
 11. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 года: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/2oenvNu>
 12. Гражданский кодекс Республики Молдова (Книга первая. Общие положения) от 6 июня 2002 года: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/zQRxc>
 13. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30 ноября 1994 года (Часть первая): [Электронный ресурс] / https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/
 14. Гражданский кодекс Украины от 16 января 2003: [Электронный ресурс] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30418568&pos=4;-106#pos=4;-106
 15. Жилищный кодекс Республики Беларусь от 28 августа 2012 года: [Электронный ресурс] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=31249714#pos=6;-140
 16. Жилищный кодекс Российской Федерации от 29 декабря 2004 года: [Электронный ресурс] / https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_51057/
 17. Жилищный кодекс Украины от 30 июня 1983 года: [Электронный ресурс] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=30418352#pos=6;-144
 18. Закон Республики Беларусь от 25 февраля 2002 года О потребительской кооперации: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/CADYb>
 19. Закон Республики Казахстан от 16 апреля 1997 года О жилищных отношениях: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/237hkh>
 20. Закон Республики Казахстан от 29 октября 2015 года О сельскохозяйственных кооперативах: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/BkKY5>
 21. Закон Республики Казахстан от 8 мая 2001 года О потребительском кооперативе: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/26Gx7z>
 22. Закон Республики Молдова от 28 сентября 2000 года О потребительской кооперации: [Электронный ресурс] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=30485466#pos=0;100
 23. Закон Украины от 10 апреля 1992 года О потребительской кооперации: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/22coRQ>
 24. Закон Украины от 10 июля 2003 года О кооперации: [Электронный ресурс] / https://continent-online.com/Document/?doc_id=30442796#pos=0;101
 25. Закон Украины от 21 июля 2020 года О сельскохозяйственной кооперации: [Электронный ресурс] / <https://ref.az/2m6zkz>
 26. РФ. Федеральный закон от 08 декабря 1995 года "О сельскохозяйственной кооперации": [Электронный ресурс] / <https://ref.az/2ma6gb>
 27. РФ. Федеральный закон от 08 мая 1996 года "О производственных кооперативах": [Электронный ресурс] / https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10286/
 28. РФ. Федеральный закон от 18 июля 2009 года "О кредитной кооперации": [Электронный ресурс] / <https://ref.az/2efwcX>

**Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv dövlətlərində kooperativlərin
fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar**

**Zeynallı Nihat Yusasif oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi "Mülki hüquq" kafedrasının doktorantı.**

Məqalədə Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv dövlətlərində - Rusiya Federasiyasında, Ukraynada, Belarus Respublikasında, Moldova Respublikasında və Qazaxıstan Respublikasında kooperativlərin fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar nəzərdən keçirilir. Bu dövlətlərin Mülki Məcəllələrində və bəzi digər qanunvericilik aktlarında kooperativlərlə bağlı normalar öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Mülki Məcəllə, Mənzil Məcəlləsi, məhkəmə, kooperativ, maddə.

**Нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность кооперативов
в государствах-членах Содружества Независимых Государств**

**Зейналлы Нихат Юсасиф оглу,
докторант кафедры "Гражданское право" юридического факультета
Бакинского государственного университета.**

В статье рассматриваются нормативно-правовые акты, регулирующие деятельность кооперативов в государствах-членах Содружества Независимых Государств – Российской Федерации, Украине, Республике Беларусь, Республике Молдова и Республике Казахстан. Нормы, касающиеся кооперативов, отражены в гражданских кодексах и некоторых других законодательных актах этих государств.

Ключевые слова: Гражданский кодекс, Жилищный кодекс, суд, кооператив, статья.

**Bağımsız Devletler Topluluğu Üye Devletlerinde Kooperatiflerin Faaliyetlerini
Düzenleyen Normatif Hukuki Mevzuat**

**Zeynallı Nihat Yusasif oglu,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi "Medeni Hukuk"
Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.**

Bu makale, Bağımsız Devletler Topluluğu üye devletlerinde (Rusya Federasyonu, Ukrayna, Belarus Cumhuriyeti, Moldova Cumhuriyeti ve Kazakistan Cumhuriyeti) kooperatiflerin faaliyetlerini düzenleyen normatif hukuki mevzuatı incelemektedir. Kooperatiflerle ilgili normlar, bu devletlerin Medeni Kanunlarında ve bazı diğer yasal düzenlemelerde yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Medeni Kanun, Konut Kanunu, mahkeme, kooperatif, madde.

DOI: 10.67052/MVYE8386

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASINDA İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏ MODELİ

Nəbiyev Mirhüseyn Əziz oğlu,

"Park Xırdalan" MMC, hüquqşünas.

Orcid cod: 0009-0007-2495-5804.

e-mail: mirhuseyn.nabiyev@outlook.com

İlk öncə onu qeyd edək ki, ölkəmizdə ən ali hüquqi qüvvəyə malik olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün kompleks və çoxsəviyyəli hüquqi mexanizm yaratmışdır. Bildiyimiz kimi konstitusiyanın əsas prinsiplərini hakimiyyət bölgüsü, hüququn aliliyi, bərabərlik və insan hüquqlarının təminatının konstitusion əsaslarını təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyasının insan hüquqları modeli insanı ali dəyər kimi qəbul edən, hüquq və azadlıqların geniş spektrini təmin edən və onların müdafiəsi üçün institusional təminatlar yaradan hüquqi-siyasi sistem kimi səciyyələnir.

Məqalədə bu aspektdə sistemli şəkildə təhlillər aparılmış, normativ hüquqi sənədlərə və yerli müəlliflərin əsərlərinə istinad edilərək təklif və tövsiyələr qeyd edilmişdir.

Açar sözlər. Konstitusiya, insan hüquqları, hüquqi dövlət, hüquqların müdafiəsi, konstitusiya məhkəməsi, ombudsman, hüququn aliliyi, fundamental hüquqlar, beynəlxalq hüquq.

Giriş

Məqalədə əsas tədqiq etdiyimiz məsələlərdən biri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının mahiyyəti və burada insan hüquqlarının hüquqi müstəvidə təhlili məsələsidir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin hüquqi-siyasi sistemini müəyyən edən əsas normativ aktdır. Konstitusiya strukturu məntiqi ardıcılıqla qurulmuş beş bölmə və on iki fəsildən ibarətdir ki, bunlar dövlətin təşkilati əsaslarını, insan və vətəndaş hüquqlarını, hakimiyyət bölgüsünü və hüquqi sistemin prinsiplərini tənzimləyir.

Tədqiqatçı R. Cəbrayilov qeyd edir ki, “Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi fəlsəfəsində bir ali məqsəd – insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı məramı dayanır. İnsan şəxsiyyətinin toxunulmazlığı, onun həyat və sağlamlığının qorunması, layiqli həyat səviyyəsinin təmini, humanizm və insanpərvərlik prinsipləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının başlıca mahiyyətini təşkil edir. 5 bölmədən, 12 fəsil, 158 maddədən ibarət olan Azərbaycan Konstitusiyasının 48 maddəsinin və yaxud üçdə birinin sırf insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı olması ümummilli liderin

yüksək daxili demokratizmini, insanpərvərliyini bir daha təsdiqləyir. Konstitusiyada əksini tapmış strateji məqsədlər, ilk növbədə, hüquqi islahatları və insan hüquqlarının qorunması prinsipinin real həyatda tətbiqini zəruri etmişdir” [3].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında I bölmə - Ümumi müddəalar, II bölmə - Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr, III bölmə - Dövlət hakimiyyəti, IV bölmə - Yerli özünüidarəetmə, V bölmə - Hüquq və qanun adlanır [1].

Əsas hissə

Məqalədə təhlil olunacaq məsələlərdən digəri isə “İnsan hüquqları” anlayışıdır. Yerli ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, insan hüquqları müasir hüquqi sistemin və demokratik cəmiyyətin əsasını təşkil edən universal kateqoriyadır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası isə ölkədə hüquqi dövlət prinsiplərinin təsis edilməsi, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin olunması baxımından mühüm normativ-hüquqi sənəd kimi çıxış edir. Bu sənəd yalnız dövlət orqanlarının təşkili və fəaliyyətini tənzimləmək məqsədini daşımır, həm də insan hüquqlarının müdafiəsini dövlətin ali vəzifələrindən biri kimi müəyyən edir.

Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçılar E. Süleymanov və Z. Əliyev qeyd edir ki, “Müasir dövrdə insan hüquqları yalnız müxtəlif növ sivilizasiyalar və mədəniyyətlər, azadlıq və bərabərlik arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına və global məsələlərin həllinə yönəldilməməlidir. İnsan hüquqları müasir dünyanın sabit inkişafını təmin etməyə yönəldilməlidir” [12, s. 17].

Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit edilmiş insan hüquqları modeli vətəndaşın hüquqi statusunu qoruyan və dövlətin öhdəliklərini müəyyən edən sistemli yanaşma kimi diqqətəlayiqdir.

Professor Z. Əsgərov qeyd edir ki, “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası suverenliyi, müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətinin aliliyini təsbit edən hüquqi təsis sənədidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız dövlətin təşkilini deyil, həm də qeyri-dövlət sahələrini – sosial-iqtisadi quruluşun əsaslarını, cəmiyyətin mədəni həyatını, insan və vətəndaş hüquq, azadlıq və vəzifələrini əhatə edir. Onun tənzimləyici rolu bütün dövlət orqanizminə aiddir. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkənin konstitusiya quruluşunun əsaslarını, insan və vətəndaşın hüquqi statusunu, vətəndaş cəmiyyətinin əsas cəhətlərini, unitar dövlət quruluşunu, Azərbaycan Respublikasında qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyət prinsiplərini, eləcə də yerli özünüidarəetmənin əsaslarını təsbit edir” [4, s. 57].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqları dövlətin ali məqsədi kimi təsbit edir bu sahə üzrə apardığımız araşdırmalar zamanı təhlillərdən məlum oldu ki konstitusiyanın 12-ci maddəsinə görə insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması dövlətə ən ali məqsədidir bildiyimiz kimi insan hüquqları ümumilikdə konstitusiyanın 71-ci maddəsinə görə insan hüquqları bir başa qüvvəyə malik olduğu bildirilir bu o deməkdir ki hər hansı hüquq ayrıca qanun tələb etmədən də tətbiq oluna bilər [1].

Bu sahə üzrə apardığımız araşdırmalar zamanı müəyyən etdik ki bəzi normaların icrası üçün tələb olunan alt qanunvericilik tam formalaşmış. Məhkəmə proseslərinin uzun olması hüquqlarının real müdafiəsini çətinləşdirir. 1995-ci il konstitusiyası qəbul olduğu gündən etibarən ölkədə insan haqlarının qorunması üçün hüquqi baza formalaşmış beynəlxalq hüquq normaları uyğunluq yaratmışdır apardığımız yerli təcrübələrə və hüquqi sənədlərə əsasən qeyd edə bilərik ki insan hüquq və azadlıqları 3 kateqoriyaya əsasən uyğunlaşır:

- 1) şəxsi hüquq;
- 2) siyasi hüquq;
- 3) sosial-iqtisadi hüquq.

Şəxsi hüquqlara yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq vicdan azadlığı fikir söz azadlığı mülkiyyət hüququ aiddir. Siyasi hüquqlara isə seçki hüququ sərbəst toplaşma hüquqi və birləşmə aiddir

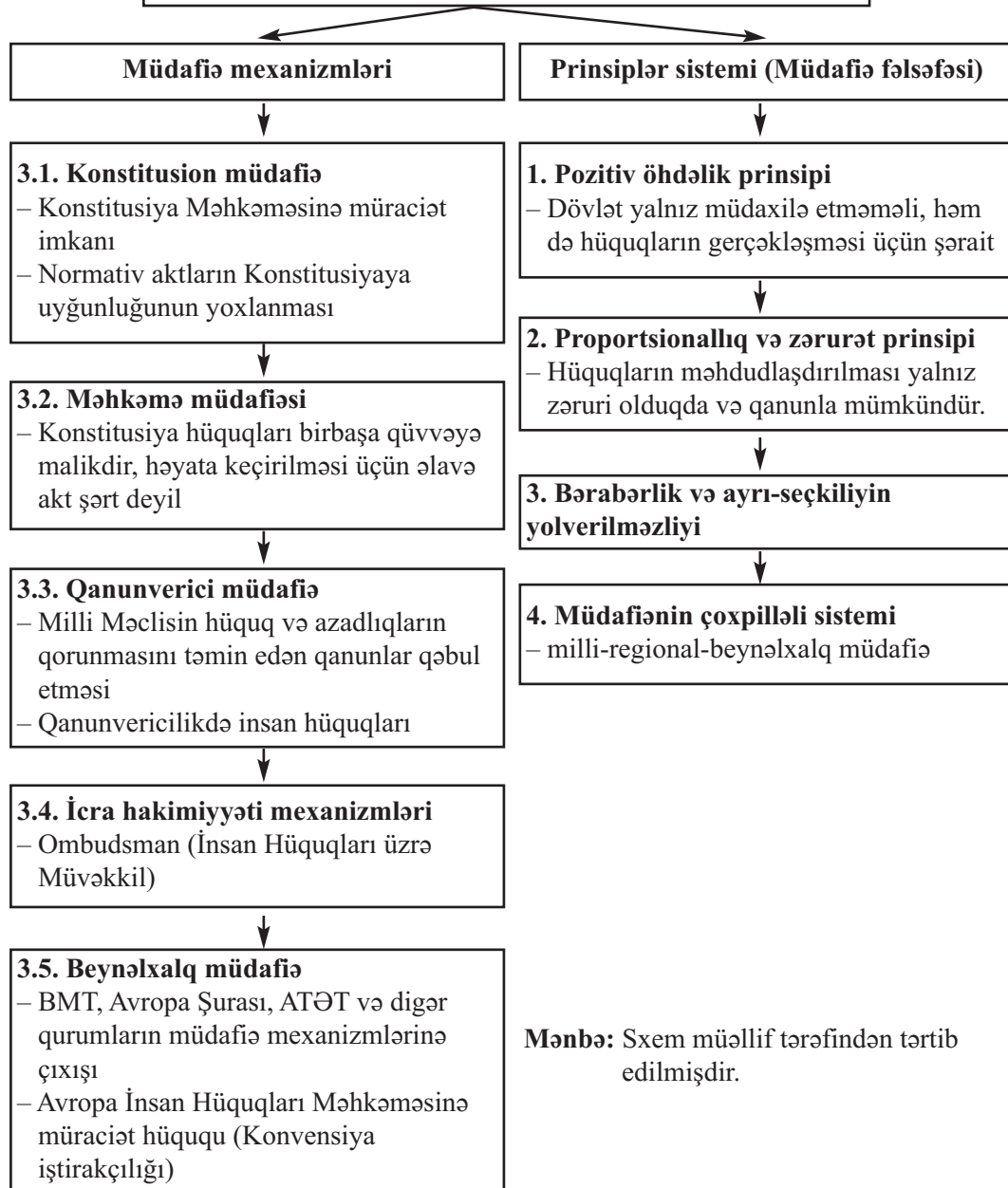
Sosial-iqtisadi mədəni hüquqlara isə əmək hüququ sosial təminat təhsil hüququ aiddir. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının geniş spektrinin təmin edən müasir hüquqi çərçivədi konstitusiya da təsbit olunmuş hüquqlar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılıb və ölkə də insan hüquqları sisteminin əsaslı təşkil edir bununla bilə hüquqların effekti təminatdı yalnız normativ bazadan deyil həm də demokratik hüquqların inkişafı və hüquqi maarifləndirmədən aslıdı. Bu məsələnin model olaraq təhlil etsək konstitusiyanın hüquqlarının mülki siyasi sosial iqtisadi mədəni kollektivi hüquqlar şəklində ayra bilərik burda 3 model 1ci fundamental qurğular yəni insanın toxunulmazlığı 2 demaratik iştirak qurğuları seçki, söz azadlığı 3cü isə rifah yönümlü yəni təhsil və sosial təminat aiddir . Bu sahə üzrə apardığımız araşdırmalar zamanı müəyyən etdik ki əcnəbi müəlliflərdən Andrew Clapham “Human rights” adlı əsərində insan hüquqlarının yaranması inkişafı və müasir dünyada müdafiəsi barədə yığcam və aydın izahlar verir digər əcnəbi tədqiqatçılardan Jack Donnelly international human rights adlı əsərində insan hüquqları nəzəriyyələri beynəlxalq hüquqi çərçivə və müdafiə mexanizmləri ilə bağlı məlumat verir. Ölkəmizin bu sahə üzrə ixtisaslaşmışdırılmış ali təhsil müəssisələrində ərsəyə gətirilmiş dərslik və dərs vəsaitlərin də bu sahənin nəzəriyyəsi insan hüquqlarının tarixi konsepsiyası və hüquqi əsasları geniş şəkildə şərh olunub [9].

Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin VII bəndində qeyd edilir ki, “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili insan hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada bu maddənin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə sorğu verə bilər” [1].

Bu istiqamətdə araşdırdığımız yerli müəlliflərin əsərlərindəki elmi terminlərə və elmi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında İnsan Hüquqlarının Müdafiə Modelinin sxemini təqdim edirik (Bax sxem 1;2).

*Sxem 1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında
İnsan Hüquqlarının Müdafiə Modeli-1*

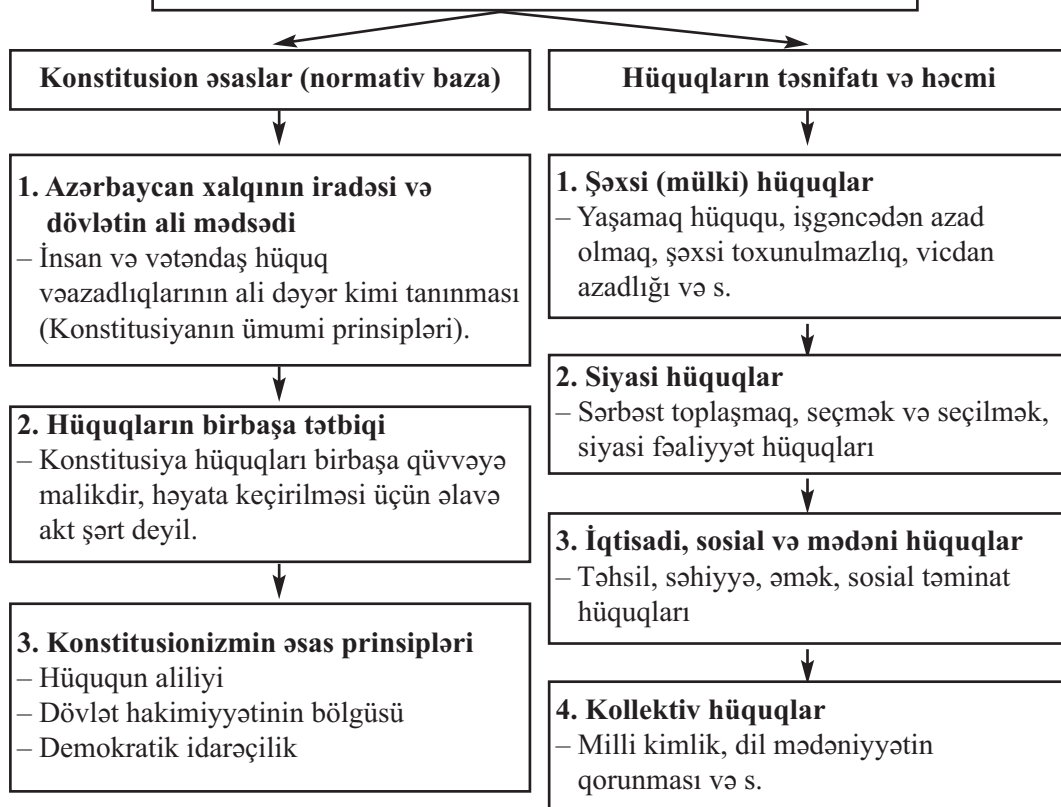

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquqlarını təbii, toxunulmaz və bölünməz kateqoriyalar kimi təsbit edir. Bu, hüquqların həm vətəndaşlara, həm də qeyri-vətəndaşlara tətbiq oluna biləcəyini göstərir.

Sxem 2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında İnsan Hüquqlarının Müdafiə Modeli-2

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquqlarını təbii, toxunulmaz və bölünməz kateqoriyalar kimi təsbit edir. Bu, hüquqların həm vətəndaşlara, həm də qeyri-vətəndaşlara tətbiq oluna biləcəyini göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini dövlətin əsas funksiyalarından biri kimi müəyyən edir[11]. Konstitusiyanın əsas fəlsəfəsini təşkil edən “İnsan və vətəndaş hüquqlarının üstünlüyü” prinsipi ölkədə hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğunun ideoloji-siyasi bazasını formalaşdırır. Müasir dövrdə insan hüquqlarının müdafiəsi təkcə hüquqi normaların mövcudluğu ilə deyil, həm də onların təmin olunması üçün səmərəli institusional mexanizmlərlə müəyyən edilir. Bu

baxımdan Konstitusiya həm maddi hüquqların kataloqunu, həm də onların müdafiəsini həyata keçirən struktur və prosedurları özündə birləşdirir.

Tədqiqatçı L.Hüseynov qeyd edir ki, “Xalqların öz müqəddaratını təyin etmə prinsipi BMT Nizamnaməsində, Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannaməsində, İnsan hüquqları haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının 1-ci maddəsində, 1970-ci il Bəyannaməsində, Helsinki Yekun aktında, habelə BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin bir sıra qərarlarında və məsləhət xarakterli rəylərində öz əksini tapmışdır. Şərqi Timor haqqında işdə (1995-ci il) Beynəlxalq Məhkəməsi qeyd etmişdir ki, xalqların öz müqəddaratını təyin etmək hüququ erga omnes hüququdur, yəni bütün dövlətlər bu hüquqa hörmət etməlidirlər və onun həyata keçirilməsinə maneə törətməməlidirlər” [5, s.39].

Konstitusiyada hüquq və azadlıqların geniş spektri-şəxsi, siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlar təsbit edilmişdir. Lakin insan hüquqlarının müdafiə modeli yalnız bunların sadalanması ilə məhdudlaşmır. Hüquqi müdafiə mexanizmlərinin effektivliyinin artırılması üçün Konstitusiya bir sıra fundamental prinsipləri – hüquqi dövlət, bərabərlik, ədalətlik, mütənəsiblik və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığını əsas götürür. Bu prinsiplər insan hüquqlarının həyata keçirilməsinin konstitusion bazasını möhkəmləndirir [8].

Konstitusiya həmçinin insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayan institutları təsbit edir. Ombudsman institutu insan hüquqlarının pozulması hallarında vətəndaşların şikayətlərinin operativ və obyektiv araşdırılmasına xidmət edir. Onun səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, o cümlədən normativ aktların konstitusionluğunun qiymətləndirilməsi üçün birbaşa Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət imkanı yaradılması insan hüquqlarının müdafiə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Konstitusiya Məhkəməsi isə insan hüquqlarının müdafiəsinin ən yüksək səviyyədə reallaşdırılmasını təmin edən orqan kimi çıxış edir. Fərdi konstitusiya şikayəti institutunun sadələşdirilməsi və genişləndirilməsi vətəndaşların hüquqlarının pozulması hallarında daha effektiv müdafiə mexanizmi yaradar və məhkəmə nəzarətinin gücləndirilməsinə şərait yaradar [6].

Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi insan hüquqlarının müdafiə modelinin əsas dayaqlarından biridir. Hakimlərin təyin olunması və azad edilməsi prosesinin şəffaflığı, onların dəyişdirilməsinin yalnız qanunda müəyyən olunmuş sərt meyarlar əsasında mümkün olması Konstitusiyada daha konkret şəkildə ifadə edilməlidir. Bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun daha etibarlı təminatçısı kimi çıxış edər.

İnsan hüquqlarının məhdudlaşdırılması meyarlarının daha dəqiq konstitusion çərçivədə müəyyən edilməsi də mühüm məsələlərdən biridir. Avropa insan hüquqları standartlarına uyğun şəkildə məhdudiyyətlərin yalnız demokratik cəmiyyətin tələbləri, zərurilik və mütənəsiblik prinsipləri əsasında tətbiq edilməsi hüquqların qorunması baxımından daha səmərəli nəticələr verə bilər.

Nəticə və təkliflər

Müasir dövrün çağırışları, xüsusilə rəqəmsallaşma və texnoloji inkişaf yeni insan

hüquqları kateqoriyalarının konstitusiyada əks olunmasını zəruri edir. Rəqəmsal təhlükəsizlik, şəxsi məlumatların qorunması, internetə çıxış hüququ və informasiya azadlığının təminatı müasir konstitusion hüquqlar sisteminə daxil edilməlidir. Eyni zamanda gender bərabərliyinin, ailədaxili zorakılığa qarşı müdafiənin və inklüziv sosial siyasətin konstitusion təminatı gücləndirilməlidir ki, bu da, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında insan hüquqlarının müdafiə modelinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə dövlətin öhdəliklərinin-pozitiv, neqativ və prosedural müdafiə formalarının Konstitusiyada ayrıca qeydə alınması hüquqi müəyyənliyi artırır. Dövlətin insan hüquqları sahəsində milli strategiya hazırlaması və bu strategiyanın mütəmadi yenilənməsi də konstitusion öhdəlik kimi təsbit oluna bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqlarının müdafiə modeli həm hüquqların geniş kataloqunu, həm də bu hüquqların təminatı üçün institusional mexanizmləri özündə əks etdirir. Müasir tələblər nəzərə alınmaqla konstitusion hüquqlar sisteminin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə və nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin gücləndirilməsi və yeni hüquq kateqoriyalarının Konstitusiyada təsbiti insan hüquqlarının müdafiəsinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası -Bakı,-1995-ci il 12 noyabr. <https://e-qanun.az/framework/897>
2. Babaoğlu, H. İnsan hüquqları və azadlıqları: tarixi təkamül, beynəlxalq və politoloji aspektləri, Azərbaycan təcrübəsi: monoqrafiya / H. B. Məmmədov; elmi red. Ə. Əhmədov.- Bakı: Elm, 2006.- 244 s.
3. Cəbrayilov, R. Azərbaycan Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının əsas təminatçısıdır // Xalq qəzeti.- 2009.- 13 noyabr.- s. 5.
4. Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ: dərslik. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011. – 760 s.
5. Hüseynov, L. Beynəlxalq hüquq,-Bakı,-2012.- 368 s.
6. İnsan hüquqları : beynəlxalq müqavilələr toplusu / Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ; İnsan Hüquqları Mərkəzi. – Bakı : Azərbaycan, 1998. – [VIII], 328 s. ; 20 sm.
7. İnsan Hüquqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun 2014-cü il üçün hesabatı [Mətn] / AMEA İnsan Hüquqları İn-tu. - Bakı: Elm və təhsil, 2014. - 160 s. : cədv., fotosək., şək.; 21 sm.
8. Mirişli, M. Konstitusion insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları.-2005.- 184 s.
9. Novruzov, S. Azərbaycan Konstitusiyası və insan hüquqları// İki sahil. - 2019. - 13 noyabr. - № 209. - S. 10.
10. Rəhimli, S. İnsan Hüquqları Komitəsi,-Bakı,-2019.-424 s.
11. Səfərov, F. Qanunçuluq və hüquq düşüncəsi,-Bakı,-2023.-200 s.
12. Süleymanova, E., Əliyev, Z. İnsan hüquqları (mühazirələr toplusu): dərs vəsaiti. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı,-Bakı,-2014. – 360 s.

Модель защиты прав человека в Конституции Республики Азербайджан**Набиев Миргусейн Азиз оглу**

Прежде всего, стоит отметить, что Конституция Азербайджанской Республики, обладающая высшей правовой силой в нашей стране, создала комплексный и многоуровневый правовой механизм защиты прав и свобод человека. Как известно, основными принципами Конституции являются разделение властей, верховенство права, равенство и конституционная основа обеспечения прав человека.

Таким образом, модель прав человека, закрепленная в Конституции Азербайджанской Республики, характеризуется как правовая и политическая система, которая признает человека высшей ценностью, предоставляет широкий спектр прав и свобод и создает институциональные гарантии их защиты.

В статье систематически анализируется этот аспект и предлагаются рекомендации со ссылкой на нормативно-правовые документы и работы местных авторов.

Ключевые слова: Конституция, права человека, правовое государство, защита прав, конституционный суд, омбудсмен, верховенство права, основные права, международное право.

Model of human rights protection in the Constitution of the Republic of Azerbaijan**Nabiyev Mirhuseyn Aziz oglu**

First of all, let us note that the Constitution of the Republic of Azerbaijan, which has the highest legal force in our country, has created a complex and multi-level legal mechanism for the protection of human rights and freedoms. As we know, the main principles of the constitution are the separation of powers, the rule of law, equality and the constitutional basis for ensuring human rights.

Thus, the human rights model of the Constitution of the Republic of Azerbaijan is characterized as a legal and political system that accepts man as a supreme value, provides a wide range of rights and freedoms and creates institutional guarantees for their protection.

The article systematically analyzes this aspect, and makes proposals and recommendations with reference to normative and legal documents and works of local authors.

Keywords. Constitution, human rights, legal state, protection of rights, constitutional court, ombudsman, rule of law, fundamental rights, international law.

Azərbaycan Cumhuriyyəti anayasasında insan hakları koruma modeli**Nabiyev Mirhuseyn Aziz oglu**

Öncelikle, ülkemizde en yüksek yasal güce sahip olan Azərbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın, insan hakları ve özgürlüklerinin korunması için karmaşık ve çok düzeyli bir yasal mekanizma oluşturduğunu belirtelim. Bildiğimiz gibi, anayasanın temel ilkeleri güçler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, eşitlik ve insan haklarının güvence altına alınmasının anayasal temelleridir.

Dolayısıyla, Azərbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın insan hakları modeli, insanı en yüce değer olarak kabul eden, geniş bir yelpazede hak ve özgürlükler sağlayan ve bunların korunması için kurumsal güvenceler oluşturan yasal ve siyasi bir sistem olarak nitelendirilebilir.

Makale, bu yönü sistematik olarak analiz etmekte ve normatif yasal belgelere ve yerel yazarların eserlerine atıfta bulunarak öneri ve tavsiyelerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anayasa, insan hakları, hukukun üstünlüğü, hakların korunması, anayasa mahkemesi, ombudsman, hukukun üstünlüğü, temel haklar, uluslararası hukuk.

DOI: 10.67052/OHDP7657

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİ DÖVRÜNDƏ NEFT-QAZ İXRACI VƏ İNSAN HÜQUQLARI: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Ədilxanov Kənan Azər oğlu,
Azərbaycan Turizm və Menecment
Universiteti Beynəlxalq münasibətlər
kafedrasının doktorantı.

İxtisas: Beynəlxalq hüquq; İnsan
hüquqları.

kadilxanov@yahoo.com

Bu məqalə fosil yanacaq ixracının iqlim dəyişmələri kontekstində insan hüquqları ilə əlaqəsini araşdırır və ixracatçı dövlətlərin hüquqi öhdəliklərini təhlil edir. Müəllif göstərir ki, ixrac olunan neft və qazın idxal olunan ölkədə yandırılması nəticəsində yaranan iqlim zərəri həyat, sağlamlıq, su, qida və adekvat həyat səviyyəsi kimi əsas insan hüquqlarına transsərhəd təsir göstərir. Məqalədə Paris Sazişi, BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası, “zərər vurmama” prinsipi və 1991-ci il tarixli Espoo Konvensiyası əsasında dövlətlərin qabaqlayıcı hüquqi davranış borcu izah edilir. Azərbaycan nümunəsi üzərindən yerli ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi qanunvericiliyinin bu öhdəliklərlə əlaqəsi göstərilir və nəticə etibarilə dövlətlərin enerji və ixrac siyasətlərinin iqlim və insan hüquqları prizmasından əsaslandırılmasının zəruriliyi vurğulanır.

Açar sözlər: neft-qaz ixracı; iqlim dəyişmələri; insan hüquqları; transsərhəd təsir; qabaqlayıcı hüquqi öhdəliklər.

Giriş: Problemin aktuallığı

İqlim dəyişmələri yalnız ekoloji problem deyil, bu, global miqyaslı elə bir təhlükədir ki, o, insan hüquqları hüququnun məntiqini dəyişdirir və dövlətləri öz enerji siyasətlərinə insan hüquqları prizmasından daha innovativ yanaşma tətbiq etməyə vadar edir. BMT Baş Assambleyası 2022-ci il tarixində qəbul

etdiyi 76/300 sayılı qətnaməsi ilə “sağlam, dayanıqlı və təhlükəsiz ətraf mühitə olan hüququ” universal insan hüququ kimi tanıtmışdır [9]. BMT-nin sağlam, təmiz və dayanıqlı ətraf mühit hüququ üzrə Xüsusi Məruzəçisi David Boyd öz məruzəsində təhlükəsiz iqlimin sağlam ətraf mühitin ayrılmaz tərkib

hissəsi olduğunu qeyd edir [8, §47]. Bu sahədə fəaliyyət göstərən ekspert Elisa Morgera isə fosil yanacaqların və onlara yönələn subsidiyaların bu onillikdə mərhələli şəkildə yandırılması beynəlxalq insan hüquqları öhdəliyi olduğunu bildirir [11, §3 və 5]. Bu məqalənin əsas tezi belədir: Azərbaycan kimi neft-qaz ixracatçısı dövlətlər yalnız BMT-nin İqlim Dəyişmələri Çərçivə Konvensiyası və Paris Sazişinə əsasən öhdəlik daşımaqla qalmır, eyni zamanda ixrac etdikləri yanacağın idxalçı ölkələrdə yandırılması nəticəsində yaranan insan hüquqları zərərlərinə görə də məsuliyyət daşıyırlar. Müəllif bu məqalədə fosil yanacaq ixrac edən dövlətlərin iqlim dəyişmələrinin qarşının alınması və insan hüquqlarının müdafiəsinə görə olan öhdəliklərini təhlil edir və bu təhlil üzrə nəticə və tövsiyələr sonda təqdim olunur.

Neft-qaz ixracı və global iqlim zərəri

Beynəlxalq ekspertlər və BMT-in ixtisaslaşmış qurumları təqdim etdikləri hesabat-

larda fosil yanacaqları iqlim dəyişmələrinin əsas tarixi və indiki mənbəyi hesab edir. David Boyd öz hesabatında bildirir ki, sənaye inqilabından sonra atmosferdə karbon dioksid səviyyəsi təxminən 50% artmış və bu artımın dominant mənbəyi kömür, neft və qazın yandırılmasıdır [8, § 4]. Morgera isə tarixi karbon dioksid emissiyalarının 81-91%-in fosil yanacaqların payına düşdüyünü qeyd edir [11, § 8]. 2023-cü il statistikalarına əsasən bu karbon dioksid emissiyalarının 41 %-i kömürün, 32 %-i neftin və 23%-i qazın payına düşür [11, § 8]. Atmosferə atıldıqda istixana effekti yarada bilən 6 qazdan biri olan metan qazının [3, Əlavə A] antropogen emissiyalarının 2-ci ən böyük mənbəyi fosil yanacaq sənayesidir [11, § 8]. Metan qazı emissiya olunduqdan 10-11 il ərzində atmosferdə qalır və bu qısa zaman kəsiyində karbon dioksiddən 83 dəfə daha çox istixana qazı effekti yaradır [2; s. 144]. Bu rəqəmlər iqlim böhranının “təsadüfi” deyil, məhz enerji istehsalı və istehlakı üzərində qurulmuş iqtisadi modelin nəticəsi olduğunu ortaya qoyur: emissiyalar həm miqyasına, həm də təkrarlanma intensivliyinə görə global risk yaradan, əvvəlcədən görünən və idarə edilə bilən bir zərər növüdür.

Burada xüsusilə vurğulanmalı olan məqam odur ki, fosil yanacaq zənciri yalnız hasilat mərhələsində yox, həmçinin hasilatdan sonrakı həyat dövrünün bütün mərhələlərində, yəni emal, nəql, yandırılma prosesləri da iqlim zərərini dərinləşdirə bilər. Bu səbəbdəndir ki, iqlim zərərinin hüquqi analizi təkcə dövlətin öz ərazisində buraxdığı buraxdığı emissiya izi ilə məhdudlaşdıqda, problemin əsas hissəsi kənar qalır. Başqa sözlə, ixracatçı dövlətin iqtisadi fayda əldə etdiyi karbohidrogenlərin dünya bazarında yandırılması global atmosferə eyni dərəcədə təsir göstərir

və nəticə etibarilə insan hüquqlarına təsir sərhəd tanımır.

Digər tərəfdən 2015-ci il tarixli Paris Sazişinin 2050-ci ilə kimi global istiləşmənin $1,5^{\circ}\text{C}$ səviyyəsində saxlamaq hədəfi [5] dövlətləri və beynəlxalq neft-qaz korporasiyalarını öz siyasətlərini və biznes profillərini dəyişməyə və sağlam ətraf mühitə naminə müəyyən iqtisadi güzəştlər etməyə vadar edir. BMT-in Ətraf Mühit Proqramının Maliyyə Departamenti öz hesabatında qeyd edir ki, $1,5^{\circ}\text{C}$ ssenarisinə uyğun emissiyaları təmin etmək üçün global neft və qaz ehtiyatlarının təxminən 60%-i yerin altında qalmalıdır və bu da trilyonlarla dollar dəyərində aktivin “işləkliyini itirmiş aktiv” vəziyyətinə düşməsi deməkdir [7, s. 7]. İşləkliyini itirmiş aktivlər təkcə iqtisadi risk deyil və o, dövlətlərin enerji strategiyalarının hüquqi dayanıqlılığına, investisiya mübahisələrinə, büdcə planlaşdırmasına və sosial-iqtisadi hüquqların təmininə də təsir edir. Bu kontekstdə ixracatçı dövlətlər üçün əsas sual belə formalaşır: qısa və orta müddətdə əldə edilən gəlir, uzun müddətdə global iqlim zərəri və insan hüquqları pozuntuları ilə balanslaşdırılmalıdır və bu balansın hüquqi ölçüsü nədir?

İqlim dəyişmələrinin insan hüquqları üzərində təsiri artıq mücərrəd risk kimi deyil, konkret hüquqi dildə ifadə olunan nəticələr kimi təqdim olunur. İstilik dalğaları və ekstremal hava hadisələri həyat və sağlamlıq hüququna təsir edir; quraqlıq və su qıtlığı qida, su və adekvat həyat səviyyəsi hüquqlarını zədələyir; dəniz səviyyəsinin dəyişməsi və daşqınlar mənzil hüququ və mülkiyyətin müdafiəsi ilə bağlı problemlər yaradır; kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması sosial-iqtisadi hüquqları zəiflədir. Bu təsirlər, xüsusilə iqlimə həssas regionlarda, dövlətlərin resurslarını azaldır və bəzən ən zəif qrupların

(yaşlılar, uşaqlar xəstələr, yoxsul icmalar) hüquqlarının daha sürətli pozulmasına səbəb olur. Nəticədə, fosil yanacaq ixracı yalnız “enerji bazarı” məsələsi kimi deyil, qərarların uzaq məsafəli və transsərhəd hüquqi nəticələri olan fəaliyyət kimi xarakterizə edilir.

Eksterritorial insan hüquqları öhdəliklərinin normativ bazası

Ekoloji problemlər bu və digər formada insan hüquqlarını təhdid edir, lakin iqlim dəyişmələri insan hüquqlarına olan təhdidi başqa bir səviyyəyə daşmışdır. BMT mexanizmləri iqlim dəyişmələrini “ən təcili ekoloji risk” kimi xarakterizə edir və onun milyardlarla insan üçün hüquqi nəticələr doğurduğunu vurğulayır. Bu böhranın əsas həərəkətverici qüvvəsi də atmosfərə emissiya olunan istixana qazlarını meydana gətirən proseslərdir, yəni neft, qaz və kömürün yandırılması. Məsələ yalnız global istiləşmə ilə bitmir. Fosil yanacaq iqtisadiyyatı həm iqlim zərərini, həm də toksik çirklənməni dərinləşdirir və həyat, sağlamlıq, qida, su, dolanışqı və mədəni hüquqlara birbaşa təsir göstərir. Üstəlik, bu fəaliyyətlər çox vaxt “qurban edilmiş zonalar” olaraq adlandırılan, onsuz da yoxsulluq səbəbilə daha həssas vəziyyətdə olan icmaların yaşadığı ərazilərdə cəmlənir və həmin ərazilərdə xroniki respirator və ürək-damar xəstəlikləri, reproduktiv risklər və xərçəng kimi nəticələr artır [11, § 17]. Fosil yanacaq dövrünün insan hüquqlarına yaratdığı təhlükə az və lokal deyil. Neft-qaz və kömür yataqlarının kəşfiyyatından başlayaraq karbohidrogen hasilatına kimi, hasilatdan ixrac və emala kimi bu proses insan hüquqlarını təhdid edən bir prosesdir. Məsələn, dənizdə aparılan ofşor əməliyyatlar balıqçılığa və dəniz mühitindən olan ekosistemlərə; qeyri-ənənəvi hasilat isə müxtəlif

yaş qruplarında respirator və kardiyovaskulyar xəstəlik riskini artırır [11, § 20 (b)]. Digər tərəfdən yerin təkinin qazılması yeraltı layların qırılmasına və zəlzələlərin tətiklənməsinə səbəb ola bilər [11, § 20 (c)]. Həmçinin fosil yanacağın yandırılması transsərhəd hava çirklənməsinin əsas mənbələrindən sayılır və bu, həyat və sağlamlıq hüquqlarına uzaq məsafələrdə belə təsir edir; hesabatda hər il milyonlarla vaxtsız ölüm faktı göstərilir. Nəhayət, flaring/venting kimi praktikaların sağlamlığa global illik zərərinin təxminən 7,4 milyard ABŞ dolları olduğu da ayrıca qeyd olunur [11, § 21]. Əlbəttə ki, bu qeyd olunan məbləğ iqlim dəyişmələrinin insan hüquqlarına gələcəkdə vuracağı ehtimal olunan maddi zərərin qarşısında çox kiçik qalır.

Zərər vurmama qaydası və iqlim dəyişmələri

Beynəlxalq hüquqda formalaşmış “başqa dövlətlərə zərər verməmək” prinsipi, dövlətlərin öz yurisdiksiyası və ya nəzarəti altında olan fəaliyyətlərin digər dövlətlərdə və ya milli yurisdiksiyadan kənarda ciddi zərər yaratmamasını təmin etmək üçün “qabaqçılıq ehtiyat tədbirlər görmək” borcu qoyur. Bu məntiq iqlim kontekstində daha kəskin işləyir, çünki istixana qazlarının təsiri sərhəd tanımır və zərər “kumulativ” şəkildə toplanır. Boyd bunu açıq şəkildə “insan hüquqları öhdəliklərini gücləndirən” ekoloji hüquq qaydası kimi təsvir edir: dövlətlər çirkləndirici fəaliyyətlərin digər dövlətlərə və ya milli yurisdiksiyadan kənara ciddi zərər vurmamasına yol verməməlidir [8, § 66]. İqlim təsirlərinin artıq qabaqcadan məlum olduğu şəraitdə, istixana qazları harada buraxılmasından asılı olmayaraq digər dövlətlərdə kumulativ mənfi nəticələr doğurduğu üçün, bu “zərər verməmə” qaydasının po-

zulması gündəmə gəlir. Bu qaydanın pozulmasını fosil yanacaq layihələri icra edən dövlətlərə tətbiq edilməsi zamanı ortaya məsuliyyətin olması faktı çıxır. Məsələn: İlk olaraq, dövlətin ərazisində hasilat və ya ixrac qərarı verilir (bu fəaliyyət üzərində nəzarət elementidir). Daha sonra ixrac olunan yanacaq idxal edən ölkələrdə yandırılaraq əlavə emissiya yaradır və həmin emissiya iqlim fəsadlarını artırır və həmin fəsadlar üçüncü ölkələrdə həyat, sağlamlıq, qida, su, mənzil və sağlam ətraf mühit kimi hüquqlara zərər vurur. Bu zənciri hüquqi dildə izah edəndə vacib məqam budur: “zərər verməmə” qaydası dövlətə nəticəyə görə avtomatik məsuliyyət yükləmir; ona qabaqlayıcı lazımı ehtiyat görmək borcu qoyur. Yəni dövlətin fəaliyyətinin üçüncü ölkələrdə ciddi zərər riski yaratması qabaqcadan məlumdursa, dövlət həmin riski azaltmaq üçün ağılabatan addımlar atmalıdır. İqlim sahəsində bu “qabaqcadan məlumluq” xüsusilə güclüdür: neft və qazın yandırılmasının istixana qazı effekti yaratması, bunun global istiləşməni artırması və nəticədə sel, quraqlıq, istilik dalğası kimi fəsadlar doğurması artıq elmi və institusional şəkildə təsdiqlənmiş faktlardır. Buna görə də emissiyanın başqa ölkədə atmosferə buraxılması faktı avtomatik müdafiə yaratmır. Əgər ixracatçı dövlət hasilata və ixraca icazə verməklə bu emissiya zəncirinə əhəmiyyətli töhfə verirsə və zərərin yaranacağı öncədən məlumdursa, o zaman dövlətin qabaqlayıcı tədbir görmək öhdəliyi işə düşür. Praktiki nəticə budur: dövlət yeni fosil layihələrini təsdiqləyərkən təkcə lokal çirklənməni deyil, layihənin bütün həyat dövrü üzrə iqlim təsirini, riskin ciddiliyini və riskin azaldılması üçün mümkün tədbirləri də qiymətləndirməlidir. Zərərin qabaqcadan görülə bilən olması artıq mübahisə mövzusu deyil: fosil

yanacağın yandırılması istixana qazı yaradır, bu da global istiləşməni gücləndirir və nəticədə sel, quraqlıq, istilik dalğaları kimi fəsadların tezliyini və şiddətini artırır. Belə bir şəraitdə dövlətin BMT İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasını və Paris Sazişinin öhdəliklərini kağız üzərində pozmaması onun öhdəliklərinin bitdiyi anlamına gəlmir. Minimum tələb odur ki, həyata keçirilən enerji siyasətinin bu müqavilələrin yekun məqsədləri ilə uzlaşması təmin edilməlidir.

Burada söhbət daha çox bu öhdəliklərdən gedir: Paris Sazişi temperatur artımını 2°C -dən xeyli aşağıda saxlamağı və $1,5^{\circ}\text{C}$ hədəfinə yaxınlaşmağı [5, 2 (1) (a)], emissiyaları pik həddə çatdırıb sürətlə azaltmağı və əsrin ikinci yarısında net-zero tarazlıq yaratmağı [5, m. 4 (1)], eləcə də Milli Müəyyən olunmuş töhfələrin mərhələli şəkildə gücləndirilməsini [5, m. 4 (3)] nəzərdə tutur. BMT-in İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası isə iqlim sisteminə təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını almağı [10, m. 2], emissiyaları məhdudlaşdırmaq və azaltmaq üçün milli proqramların icrasını [10, m. 4 (1) (b)] və ehtiyatlılıq yanaşması ilə tədbirlərin gecikdirilməməsini [10, m. 3 (3)] tələb edir. Buna görə də yeni və uzunömürlü fosil layihələrinin və ixracın genişləndirilməsi, bu məqsəd və tələblərlə üst-üstə düşmədiyi halda, ən azı ciddi uyğunsuzluq riski yaradır.

İnsan hüquqları müqavilələri və “məhdud pəncərə” yanaşması

İnsan hüquqları müqavilələri üzrə trans-sərhəd tətbiq məsələsi mübahisəli bir məsələdir. Bəzi yanaşmalar iqlim zərərinin azaldılmasını insan hüquqları müqavilələrindən çıxarmağa ehtiyatla yanaşır və eksteritorial tətbiqin yalnız istisna hallarda mümkün olduğunu vurğulayır. Məsələn, Mayer iqlim

kontekstində eksteritorial yurisdiksiyanın, adətən, “birbaşa təsir/effektiv nəzarət” kimi çətin şərtlərlə əsaslandırıldığını, transsərhəd ekoloji zərərdə belə səbəb-nəticə əlaqəsi testinin sərt tətbiq oluna biləcəyini göstərir [4, s. 426-427].

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, mövcud insan hüquqları müqavilələri çərçivəsində dövlətlərin iqlim problemlərini həll etmək öhdəliyi yalnız “məhdud pəncərə” çərçivəsində mümkün ola bilər. Məsələn, Benoit Mayer yazır ki, dövlətin insan hüquqlarını qorumaq öhdəliyi yalnız o halda iqlim dəyişmələri ilə mübarizəni də əhatə edir ki, bu tədbirlər dövlətin yurisdiksiyası altındakı insanların hüquqlarının səmərəli qorunmasına töhfə versin [4, s.418-420]. Başqa sözlə, insan hüquqları müqavilələri ilə iqlim zərərinin azaldılması yalnız dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarını qorumaq məqsədilə həyata keçirdiyi dəqiq tədbirlərdə görünə bilər. Bu baxışın özünəməxsus bir üstünlüyü var. Belə ki, hər bir dövlət öz ərazisi daxilində insan hüquqlarını təmin etməlidir, lakin insan hüquqları prizmasından baxdıqda Brandon Mayer kimi hüquqşünasların təqdim etdiyi yanaşma müasir iqlim böhranına cavab vermir. Çünki iqlim zərəri kumulyativ və transsərhəd xarakter daşıyır. Dövlətlərin iqlim dəyişmələrinə öz sərhədləri daxilində verdikləri mənfi töhfə başqa ölkələrin ərazisində fəsad yaradır. Lakin son illərdə BMT-nin müqavilə komitələri və xüsusi prosedurları bu yanaşmanın genişləndiyini göstərir. BMT-in İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsinin Argentinaya verdiyi tövsiyə artıq konvension mexanizmlərin də üslubunun sərtləşdiyini göstərir [17]. Komitə öz tövsiyəsində şist neft-qazının iri miqyaslı istismar planlarının Paris öhdəliklərinə zidd olduğunu və qlobal istiləşməyə, nəticə etibarlı ilə dünya əhalisinin

və gələcək nəsillərin hüquqlarına mənfi təsir göstərə biləcəyini açıqladı [17, §13-14]. Doğrudur, bu Komitənin tövsiyəsi dövlət üçün heç bir öhdəlik yaratmır. Lakin Komitənin bu tövsiyəsində əksini tapan tendensiya artıq dövlətlərin enerji siyasətlərində verdikləri qərarları insan hüquqları və iqlim dəyişmələri süzgəcindən keçirdikdən sonra almalarını təşviq edir.

Konvension mexanizmlərdən başqa təşkilati mexanizmlər də artan tempdə dövlətlər üzərində insan hüquqları naminə təzyiq qurmağa çalışır. İqlim kontekstində insan hüquqları üzrə Xüsusi Məruzəçi olan Elisa Morgeranın 2025-ci ildə təqdim etdiyi Hesabatda “defossilizasiya”-nı insan hüquqlarının qorunması üçün bu onillikdə görülməli olan öhdəlik kimi çərçivələyir [11, s.3]. Dövlətlər bu məqsədə çatmaq üçün yeni neft-qaz-kömür yataqlarının kəşfiyyat və hasilat layihələrini məhdudlaşdırmalı və ya tamamilə qadağan etməli, həm də fosil yanacaqların ixracı üzərinə sərt tənzimlənmələr tətbiq olunmalıdır [11, § 58 (a, c)].

Azərbaycanın enerji modeli

Azərbaycanın enerji modeli, faktiki olaraq, neft və qaza söykənir: Beynəlxalq Enerji Agentliyi ölkənin ümumi enerji təchizatında neft və qazın payının 98%-dən çox olduğunu göstərir [13]. Bu, bir tərəfdən enerji təminatında sabitlik yaratsa da, digər tərəfdən iqtisadiyyatın və fiskal gəlirlərin böyük hissəsinin karbohidrogen bazasının qiymət dəyişkənliyinə bağlı qalması deməkdir. Bu modelin “ixrac” ölçüsü rəqəmlərdə daha aydın görünür. Energetika Nazirliyinin operativ məlumatına görə, 2024-cü ildə ölkə üzrə 29.1 milyon ton neft (kondensat daxil) hasil edilib və həmin dövrdə 24.4 milyon ton neft (kondensat daxil) ixrac olunub [12]. Eyni mənbəyə əsa-

sən, 2024-cü ildə təbii qaz hasilatı 50.3 mlrd kubmetr olub və satış (yəni faktiki ixrac/realizasiya) 25.2 mlrd kubmetr təşkil edib; bunun 12.9 mlrd kubmetri Avropaya, 9.9 mlrd kubmetri Türkiyəyə, 2.4 mlrd kubmetrdən çoxu Gürcüstana satılıb [12]. Yəni ixracın özü təkcə ticarət göstəricisi deyil, Azərbaycanın enerji siyasətinin əsas dayağıdır.

2025-ci ilin gedişatı da qaz ixracının həcmi və onun büdcə-ödəniş balansı üçün rolunu göstərir: Dövlət Gömrük Komitəsinin açıqladığı göstəricilərə görə, 2025-ci ilin yanvar–noyabr dövründə Azərbaycan 22.804 mlrd kubmetr təbii qaz ixrac edib və ixracın dəyəri 8.12 mlrd ABŞ dolları kimi göstərilib [16].

Maddi gəlir nöqteyi nəzərdən, karbohidrogen ixracı Azərbaycanın dövlət büdcəsinin formalaşmasında çox böyük paya sahibdir. Məsələn, 2024-cü il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərində neft-qaz sektorundan formalaşan hissənin 17.969 mlrd manat olduğu [15] və bunun büdcə gəlirlərinin təxminən 48.4%-ə bərabər sayıldığı barədə rəsmi mənbələrə istinadla maliyyə xəbərlərində rəqəmlər verilir [14]. Bu göstərici təkcə “neft-qazdan pul gəlir” fikri deyil, büdcənin yarıya yaxın hissəsinin bu axından qidalandığını göstərir.

Yuxarıda qeyd olunanlar neft-qaz hasilatının və ixracının Azərbaycana verdiyi maddi töhfələrdir. Lakin məsələnin digər üzü əsl reallığı bizə göstərir. Belə ki, ixrac olunan karbohidrogen öz “iqlim izi”-ni hasil və istehsal olunduğu ölkə ilə yanaşı ixrac olunduğu ölkələrdə də qoyur. Əgər işin içində insan hüquqları elementi olmasa idi, bu bəlkə də çox qazancılı bir ticarət olardı. Lakin ölkənin enerji siyasəti uzunmüddətli perspektivdə Paris Sazişinin müəyyən etdiyi hədəflə uzlaşmırsa, bunun ekolojiyaya və

insan hüquqlarına vuracağı zərər ölçüyəgəlməz olacaqdır.

Azərbaycan qanunvericiliyində neft-qaz ixracının transsərhəd və iqlim təsirlərinin hüquqi çərçivəsi

“Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu [1] neft-qaz sektorunda həyata keçirilən fəaliyyətlərin yalnız daxili ekoloji nəticələrini deyil, eyni zamanda onların transsərhəd və iqlimlə bağlı təsirlərini də nəzərə almağa yönəlmiş normativ çərçivə yaradır. Qanunun məntiqi göstərir ki, ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi sırf texniki prosedur kimi deyil, qərarvermə prosesində risklərin qabaqlayıcı şəkildə idarə olunması üçün hüquqi alət kimi nəzərdə tutulur.

“Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi haqqında” Qanunun 1.1.12-ci maddəsi transsərhəd təsiri ayrıca hüquqi anlayış kimi müəyyən edir və bunu planlaşdırılan fəaliyyət nəticəsində iki və ya daha çox dövlətin ərazisində ətraf mühitə və insan sağlamlığına gözlənilən mənfi təsir kimi izah edir [1]. Bu norma neft-qaz sektorunda həyata keçirilən iri miqyaslı layihələrin yalnız Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşan təsirlərlə qiymətləndirilməsinin kifayət etmədiyini göstərir. Qanunverici transsərhəd təsiri insan sağlamlığı ilə birbaşa əlaqələndirməklə ekoloji risklərlə insan hüquqları arasında normativ körpü yaradır.

Eyni zamanda, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi anlayışının özündə ehtiva edən Qanunun 1.1.1-ci maddəsində, bu qiymətləndirmənin “birbaşa və ya dolayı” mənfi təsirləri əhatə etdiyi vurğulanır [1]. Bu, neft-qaz kimi uzun zəncirli fəaliyyətlərdə (hasilat, nəql, ixrac) qərarların sonradan və başqa ərazilərdə ortaya çıxan nəticələrinin də hüquqi

baxımdan öncədən ekoloji aspektdən qiymətləndirilib nəzərə alınmasına imkan verir. Xüsusilə iqlim dəyişmələri kontekstində bu “dolaylı təsir” yanasması əhəmiyyətlidir, çünki iqlim zərəri çox vaxt dərhal deyil, zamanla və geniş coğrafiyada üzə çıxır.

Yuxarıda adıçəkilən Qanun iqlim dəyişmələrinə təsiri ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi çərçivəsində ayrıca nəzərə alınmalı təsir sahəsi kimi müəyyən edir [1, maddə 4.9.12]. Bu norma neft-qaz sektorunda istixana qazı emissiyalarının, metan sızmalarının və digər iqlimlə əlaqəli risklərin qiymətləndirilməsini hüquqi öhdəlik səviyyəsinə qaldırır. Beləliklə, iqlim təsiri formal qeyd yox, qərarın əsaslandırılmasının tərkib hissəsi olmalıdır.

“Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi” haqqında Qanununun mühüm cəhətlərindən biri transsərhəd təsir müəyyən edildikdə qiymətləndirmənin beynəlxalq hüquqi çərçivə ilə əlaqələndirilməsidir. Qanuna görə, planlaşdırılan fəaliyyətin transsərhəd təsiri olduqda bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun həll edilməlidir [1, maddə 4.22]. Bundan əlavə, Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi sənədinin məzmununda transsərhəd təsirlərin qiymətləndirilməsi ayrıca göstərilməlidir [1, maddə 5.3.6]. Bu müddəalar transsərhəd risklərin sırf milli məsələ kimi deyil, beynəlxalq prosedur öhdəlikləri ilə birlikdə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Bu kontekstdə Ətraf Mühitə Təsirin transsərhəd kontekstdə qiymətləndirilməsi üzrə 1991-ci il tarixli Espoo Konvensiyası Azərbaycan üçün əsas beynəlxalq hüquqi mexanizm rolunu oynayır. Konvensiya transsərhəd kontekstdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsini tələb edir və iqlim də daxil olmaqla ətraf mühit komponentlərini “tə-

sir” anlayışına daxil edir [6, maddə 1(VIII)]. Konvensiyanın yanasmasına görə, əhəmiyyətli mənfi transsərhəd təsir ehtimalı olduqda, belə fəaliyyətlər üzrə qərar qəbul edilməzdən əvvəl ətraf mühitə təsir qiymətləndirilməsi aparılmalı və təsirlənə biləcək dövlətlər prosedura cəlb edilməlidir [6, maddələr 2(1) və 2(3)]. Bildiriş, sənədlərin təqdim edilməsi, məsləhətləşmələr və yekun qərarın əsaslandırılması Espoo mexanizminin əsas elementləridir [6; maddələr 3–6].

Beləliklə, “Azərbaycan Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi haqqında” Qanunu transsərhəd təsiri normativ səviyyədə tanıyır, Espoo Konvensiyası isə bu təsirin qiymətləndirilməsi üçün konkret prosedur mexanizmi müəyyən edir. Bu iki hüquqi çərçivə birlikdə oxunduqda aydın olur ki, neft-qaz sektorunda transsərhəd və iqlim riskləri nəzərə alınmadan qərar qəbul edilməsi hüquqi baxımdan əsaslandırılmış sayıla bilməz.

Nəticə və tövsiyələr

Fosil yanacaq ixracı uzun müddət dövlətlərin iqtisadi suverenliyi çərçivəsində dəyərləndirilib və insan hüquqları müzakirələrindən kənarda qalıb. Lakin iqlim dəyişmələrinin insan həyatına, sağlamlığına və yaşayış şəraitinə təsiri açıq şəkildə üzə çıxdıqca bu yanaşma hüquqi baxımdan zəifləyir. Bu gün artıq əsas məsələ ixracın özü deyil, dövlətlərin bu ixracın doğurduğu riskləri necə dəyərləndirdiyi və bu risklərə qarşı necə davrandığıdır. Əgər dövlət iqlim dəyişmələrinin ciddi təhlükə yaratdığını bildiyi halda, enerji və ixrac qərarlarını heç bir izah vermədən, riskləri qiymətləndirmədən və onları azaltmaq üçün hüquqi əsaslandırma aparmadan qəbul edirsə, bu vəziyyət insan hüquqları baxımından problemli sayılmağa

başlayır. Pozuntu məhz dövlətin məsuliyyətsiz qərarverməsində formalaşır.

Transsərhəd təsir yanaşması bu problemi daha aydın göstərir. Əgər bir layihənin və ya ixrac siyasətinin nəticələri bir ölkənin hüduqlarından kənarda hiss olunursa, qərarvermə də yalnız milli çərçivə ilə məhdudlaşa bilməz. Espoo Konvensiyası məhz bu məntiqə söykənir: dövlətlər potensial zərəri əvvəlcədən görməli, təsirlənə biləcək tərəfləri məlumatlandırmalı və qərarlarını təkbəşinə deyil, məsləhətləşmələr əsasında formalaşdırmalıdır. Bu mexanizm xüsusilə neft və qaz sahəsindəki iri layihələr üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu sahədə verilən qərarlar regional və hətta global nəticələr doğura bilər. İxrac olunan yanacaq başqa ölkədə istifadəsi məsələsi hüquqi baxımdan mürəkkəb olsa da, bu mürəkkəblik dövlətin məsuliyyətdən tam kənarda qalmasına əsas vermir; əksinə, dövlətin daha ehtiyatlı və əsaslandırılmış davranmasını tələb edir.

Bu baxımdan, dövlətlər üçün əsas nəticə ondan ibarətdir ki, fosil yanacaq siyasəti artıq yalnız iqtisadi fayda əsasında qurula bilməz. Enerji və ixrac qərarları iqlim riskləri və onların insan hüquqlarına mümkün təsirləri nəzərə alınmaqla əsaslandırılmalıdır. Dövlətlər bu qərarları qəbul edərkən riskləri görməzlikdən gəlməməli, onların hüquqi və sosial nəticələrini izah etməli və qərarvermə prosesini daha şəffaf etməlidirlər. Lakin BMT İnsan Hüquqların Şurasının son qətnamələri artıq ixrac nəzarətin gücləndirilməsi ilə yanaşı ixracın azaldılması və yeni neft-qaz layihələrinə verilən lisenziyaların ləğvini məsləhət görür. Doğrudur, bu tip qərarları vermək iqtisadiyyatı neft-qaz sektorundan böyük ölçüdə asılı olan ölkələr üçün qəbuledilməzdir, lakin get-gedə daha da kəskinləşən iqlim böhranın beynəlxalq enerji siyasətini addım-

addım dəyişəcəyi də aydın şəkildə görünür.

Bu nəticələrdən çıxış edərək birinci tövsiyə ondan ibarətdir ki, dövlətlər enerji və ixrac siyasəti çərçivəsində qəbul etdikləri qərarları ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi mexanizmləri ilə daha ciddi şəkildə əlaqələndirməli, iqlim təsiri və transsərhəd riskləri qərarın “əlavə qeydi” kimi deyil, onun hüquqi əsaslandırılmasının tərkib hissəsi kimi sənədləşdirməlidir. Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi sənədlərində iqlim təsiri, dolayısı təsirlər və risklərin şaxələnməsi real qiymətləndirmə ilə göstərilməli, alternativlər və yumşaldıcı tədbirlər yalnız şablon ifadələrlə deyil, layihənin ölçüsünə uyğun konkret məntiq və göstəricilərlə əsaslandırılmalıdır. Bu, sonradan iqlim və insan hüquqları mübahisələrində dövlətin “qabaqlayıcı davranış” borcunu icra etdiyini göstərən sübut bazasını formalaşdırır.

İkinci tövsiyə isə transsərhəd təsir ehtimalı olduğu hallarda Espoo Konvensiyasının məntiqinin praktik qərarverməyə tətbiq olunmasıdır: bildiriş, məlumat mübadiləsi, məsləhətləşmə və yekun qərarın əsaslandırılması ardıcılığı yalnız prosedur tələbi kimi deyil, qərarın legitimliyi üçün hüquqi minimum kimi qəbul edilməlidir. Xüsusən iri miqyaslı neft-qaz layihələrində və ixrac infrastrukturunun genişləndirilməsi kimi qərarlarda transsərhəd riskin nəzərə alınmaması, sonradan həm beynəlxalq öhdəliklər, həm də insan hüquqları kontekstində dövlətin mövqeyini zəiflədən əsas boşluqlardan birinə çevrilir. Buna görə dövlətlərin enerji və ixrac siyasəti yalnız iqtisadi səmərəliliklə deyil, iqlim və insan hüquqları prizmasından əsaslandırılmalı, iqlim riskləri hərtərəfli qiymətləndirilməsi və transsərhəd prosedur uyğunluğu qərarvermənin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- [1] Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında” Qanun (№ 1175-VQ), 12 iyun 2018.
- [2] Ədilxanov, K. “Metan emissiyaları: Qlobal Metan Öhdəliyi, insan hüquqları və Azərbaycan qanunvericiliyinin hüquqi çərçivəsi”. Konfrans materialları, 2024, s. 143–148.
- [3] Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 1997. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [4] Mayer, Benoit. “Climate Change Mitigation as an Obligation under Human Rights Treaties”. American Journal of International Law, 2021. DOI: 10.1017/ajil.2021.9.
- [5] Paris Agreement, 2015. URL: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [6] United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo Convention), 1991. URL: <https://unece.org/environment-policy/environmental-assessment/convention-environmental-impact-assessment>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [7] United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI). Climate Risks in the Oil and Gas Sector: Sectoral Risk Briefings – Insights for Financial Institutions. April 2023. URL: <https://www.unepfi.org/publications/climate-risks-in-the-oil-and-gas-sector/>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [8] United Nations, General Assembly. Human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. Note by the Secretary-General, UN Doc A/74/161, 15 July 2019. URL: <https://undocs.org/A/74/161>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [9] United Nations General Assembly. The human right to a clean, healthy and sustainable environment. Resolution 76/300, 28 July 2022. URL: <https://undocs.org/A/RES/76/300>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [10] United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 1992. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [11] United Nations, Human Rights Council. The imperative of defossilizing our economies. Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of climate change, Elisa Morgera, UN Doc A/HRC/59/42, 15 May 2025. URL: <https://undocs.org/A/HRC/59/42>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [12] Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi. “2024-cü il üzrə neft-qaz göstəriciləri açıqlanıb”, 15 yanvar 2025. URL: <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00448>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [13] International Energy Agency (IEA). “Azerbaijan energy profile – Energy security”, 2023. URL: <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [14] Report.az. “Azərbaycanda neft-qaz sektorundan büdcə daxilolmaları 1 % azalıb”, 28 yanvar 2025. URL: <https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycanda-neft-qaz-sektorundan-budce-daxilolmalari-1-azalib>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.
- [15] Modern.az. “2024-cü il dövlət büdcəsinin icrasına dair məlumat: gəlirlər və xərclər”, 28 yanvar 2025. URL: <https://modern.az/az/iqtisadiyyat/504451/2024-cu-il-dvlet-budcesinin-icrasina-dair-melumat-gelirler-ve-xecler>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.

[16] FED.az. “Azərbaycan bu il təbii qazdan 8,1 milyard dollar qazanıb”, 16 dekabr 2025. URL: <https://fed.az/az/energetika/azerbaycan-bu-il-tebii-qazdan-81-milyard-dollar-qazanib-247537>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.

[17] Committee on Economic, Social and Cul-

tural Rights. Concluding observations on the fourth periodic report of Argentina, UN Doc E/C.12/ARG/CO/4, 1 November 2018. URL: <https://uhri.ohchr.org/en/document/42013d19-63f8-480b-a523-5fd8e0350f96>, son müraciət tarixi – 22 dekabr 2025.

Oil and Gas Exports and Human Rights in the Era of Climate Change: The Case of Azerbaijan

**Adilxanov Kenan Azer oglu,
PhD candidate, Department of International Relations
Azerbaijan Tourism and Management University.**

This article examines the relationship between fossil fuel exports and human rights in the context of climate change and analyses the legal obligations of exporting States. The author argues that the combustion of exported oil and gas in importing countries generates climate-related harm that has transboundary impacts on fundamental human rights, including the rights to life, health, water, food, and an adequate standard of living. Drawing on the Paris Agreement, the United Nations Framework Convention on Climate Change, the “no-harm” principle, and the 1991 Espoo Convention, the article explains States’ duty to adopt preventive legal measures. Using Azerbaijan as a case study, it assesses the relationship between national environmental impact assessment legislation and these international obligations, ultimately highlighting the necessity for States to justify their energy and export policies through the lens of climate protection and human rights.

Keywords: oil and gas exports; climate change; human rights; transboundary impact; Preventive legal duties.

Экспорт нефти и газа и права человека в эпоху изменения климата: пример Азербайджана

**Адилханов Кенан Азер оглы,
докторант кафедры международных отношений
Азербайджанского университета туризма и менеджмента.**

В статье исследуется взаимосвязь экспорта ископаемого топлива с правами человека в контексте изменения климата и анализируются правовые обязательства

государств-экспортёров. Автор показывает, что сжигание экспортируемых нефти и газа в странах-импортёрах приводит к климатическому ущербу, оказывающему трансграничное воздействие на такие основные права человека, как право на жизнь, здоровье, воду, питание и адекватный уровень жизни. В статье на основе Парижского соглашения, Рамочной конвенции ООН об изменении климата, принципа «непричинения вреда» и Конвенции Эспо 1991 года раскрывается обязанность государств по принятию превентивных правовых мер. На примере Азербайджана анализируется соотношение национального законодательства об оценке воздействия на окружающую среду с указанными международными обязательствами и подчёркивается необходимость обоснования энергетической и экспортной политики государств с позиций защиты климата и прав человека.

Ключевые слова: экспорт нефти и газа; изменение климата; права человека; трансграничное воздействие; превентивные правовые обязанности.

İklim Değişikliği Çağında Petrol ve Doğalgaz İhracatı ve İnsan Hakları: Azerbaycan Örneği

**Adilkhanov Kenan Azeroğlu,
Azerbaycan Turizm ve İşletme Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi.**

Bu makale, iklim değişikliği bağlamında fosil yakıt ihracatı ile insan hakları arasındaki ilişkiyi incelemekte ve ihracatçı devletlerin yasal yükümlülüklerini analiz etmektedir. Yazar, ithalatçı ülkede ihraç edilen petrol ve doğalgazın yakılmasıyla oluşan iklim hasarının, yaşam, sağlık, su, gıda ve yeterli yaşam standardı gibi temel insan hakları üzerinde sınır ötesi etkileri olduğunu göstermektedir. Makale, devletlerin Paris Anlaşması, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, “zarar vermeme” ilkesi ve 1991 Espoo Sözleşmesi'ne uygun davranma konusundaki önleyici yasal yükümlülüğünü açıklamaktadır. Azerbaycan örneği kullanılarak, yerel çevresel etki değerlendirme mevzuatı ile bu yükümlülükler arasındaki ilişki gösterilmekte ve sonuç olarak, devletlerin enerji ve ihracat politikalarını iklim ve insan hakları perspektifinden gerekçelendirme ihtiyacı vurgulanmaktadır.

Anahtar kelimeler: petrol ve doğalgaz ihracatı; iklim değişikliği; insan hakları; sınır ötesi etki; önleyici yasal yükümlülükler.

JUDICIAL POWER IN THE THEORY OF SEPARATION OF POWERS

Samadzadeh Ruhana Samad gızı,
Doctoral student of the Department
of “Constitutional Law” at Baku State
University.

e-mail: ruhanasamadzadeh@rambler.ru;
ixtisas: Konstitusiyə hüququ.

As an integral part of state power, the judiciary plays a vital role in ensuring the rights and freedoms of citizens. Judicial decisions are one of the elements of the legal system of the Republic of Azerbaijan, through which legal norms are implemented and deficiencies in legal regulation are eliminated.

Keywords: Azerbaijan, Europe, state, development, constitution.

State power in the Republic of Azerbaijan is organized on the basis of the principle of separation of powers: legislative power is exercised by the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan; executive power belongs to the President of the Republic of Azerbaijan; judicial power is exercised by the courts of the Republic of Azerbaijan (Part 3 of Article 7 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan) [4]. The theory of separation of powers occupies a defining place in modern state building. It underlies the state structure of all developed countries. The theory of separation of powers emerged in Europe in the 17th and 18th centuries. In the system of factors that causally determined the emergence and development of this theory, first of all, it is necessary to name historical progress, which manifested itself in the transition to a higher

level of social and state organization. The emergence of the capitalist system also led to the creation of bourgeois ideology, one of whose elements was the concept of separation of powers. John Locke (1632-1704) stood at the origins of the concept of separation of powers. In outlining his views on state power, the principles of its construction and division, the thinker repeatedly touched upon issues of the state, legislative activity, laws, justice, etc. J. Locke's main views on this matter are contained in his work “Two Treatises of Government”. In chapters XI, XII, XIII and XIV of the second treatise on government, the theory of separation of powers is presented in a concentrated form, among which the thinker distinguishes the legislative and executive powers [6].

In this regard, it is necessary to emphasize that J. Locke, while repeatedly touching upon issues of the court, still did not single out the judicial power as a separate, independent branch of state power. He focused only on the nature of the relationship between the legislative power and the courts, believing that the legislator cannot assume the right to command through despotic decrees; on the contrary, he is obliged to determine the rights of subjects through proclaimed permanent laws and known judges authorized to do so. However, J. Locke underestimated the role of the latter in the fight against crime and criminals, adhering to the con-

clusion that major criminals are not punishable because they are too strong for the weak hands of justice.

The most significant aspects of the doctrine of separation of powers and the role of the judiciary in their system were developed in the works of the French political thinkers Charles Louis Montesquieu (1689-1775) and Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Of particular value is the work of C.L. Montesquieu "On the Spirit of Laws" (1748), for the writing of which he traveled throughout Europe [9, p. 85]. In Chapter VI of Book XI of the aforementioned work, the author presented the concept of separation of powers in a concentrated form. Montesquieu formulated his theoretical views on the structure of government as a conclusion: "In every state there are three types of power: legislative power, executive power, and power in charge of civil law issues. By virtue of the first power, the sovereign or institution makes laws, temporary or permanent, and amends or repeals existing laws. By virtue of the second power, he declares war or makes peace, sends or receives ambassadors, ensures security, and prevents invasions. The latter punishes crimes and resolves disputes between private individuals; it can be called the judicial power" [7].

However, in singling out judicial power, C.L. Montesquieu entrusts it not to some special body, but to elected persons from the people, called upon to administer justice for a certain period of time.

The separation of the judiciary into an independent branch of government represents a significant contribution by C.L. Montesquieu to the development of the theory

of the separation of powers into legislative, executive, and judicial, thanks to which the doctrine acquired coherence and completeness. Montesquieu's consideration of the issue of judicial power begins with several important considerations, including the following: In most European states a moderate form of government has been established, thanks to which the sovereigns, possessing legislative and executive powers, delegate to their subjects the exercise of the third.

The thinker's views on the judicial power allow us to assert that in its activities, C. L. Montesquieu also identified other significant areas, for example, the resolution of conflicts between citizens, the protection of the rule of law, security, freedoms and property of the individual. Moreover, the thinker revealed the listed functions of the third power through the prism of judicial formalities and judicial errors.

As a rule, judicial procedures are enshrined in the norms of law, which predetermines their importance in preventing violations of the law and judicial errors, but does not exclude the attitude towards them as burdensome formalities. The thinker rejected such an assessment of the procedures for the implementation by the judiciary of the functions and powers granted to it, while at the same time demonstrating a comprehensive approach to this problem.

C.L. Montesquieu was an opponent of legal simplification and nihilism, violations of laws, and consistently developed the idea that "the closer the government approaches republicanism, the more definite and precise the method of administering justice becomes". Developing this idea, C.L. Montesquieu

wrote: "The nature of republican government requires that the judge not deviate from the letter of the law. We cannot use legislation to the detriment of a citizen when it comes to his property, his honor, or his life".

Unlike his predecessors, C.L. Montesquieu takes a significant step towards developing views on the functions and procedures of the judiciary. In particular, unlike J. Locke, his legacy contains ideas about both the functions of legality, the protection of the rights and interests of citizens, and the functions of justice, the protection of freedom and security of the individual, which are carried out by the "third" power. It is also noteworthy that the thinker presents his judgments on this issue in line with the original characterization of judicial procedures as guarantees of legality and human and civil rights.

The great French political thinker Jean-Jacques Rousseau made a significant contribution to the development of the concept of judicial power, the foundations of its formation, functioning and justice. K.D. Bugrov and S.V. Sokolov rightly point out that, Montesquieu's ideas had a great influence on the most prominent republican thinker of the 18th century, Jean-Jacques Rousseau [3, p. 46].

It is hardly possible to agree with the opinion that he merely criticized the idea of separation of powers of C.L. Montesquieu [1, p. 34]. This is a simplified view of the scientific and theoretical legacy of Jean-Jacques Rousseau, the analysis of which allows us to distinguish two periods in the formation of the thinker's views on the "third" power, the institutions of the magis-

tracy, the tribunate, as well as the functions they carry out.

The first period of his activity covers the creation of the fundamental work "The Social Contract", and the second is associated with the preparation of other works by Jean-Jacques Rousseau and, above all, his letters. If C.L. Montesquieu viewed the judiciary as a means of restraining the legislative and executive powers from extremes, then Jean-Jacques Rousseau had a much more complete understanding of the spectrum of their relationships, and also more deeply and thoroughly examined the essential aspects of the "third" power, although he did not use this expression in his major work, "The Social Contract". In particular, Jean-Jacques Rousseau wrote that when it is impossible to establish an exact relationship between the constituent parts of the state or to eliminate the causes that constantly violate these relationships, then a special magistracy is created that is not part of the general organism, but returns each of its members to genuine relationships: either between the state and the people, or between the state and the sovereign, or between both parties simultaneously, if necessary [8, p. 305].

Several fundamentally important provisions are clearly evident here: the special magistracy is not part of the state mechanism, since it is a separate branch of power; it plays the role of arbitrator between the legislative and executive powers by returning each of them "to genuine relations", as Jean-Jacques Rousseau put it; the special magistracy does not separate the legislative and executive powers, but acts as a link between them. The thinker called this special mech-

anism the tribunate, called upon to be the guardian of laws and legislative power. This is the main purpose for which the special magistracy, represented by the tribunate, is created [8, p. 305].

In a concentrated form, the above-stated statement about the tribunates expresses the views of Jean-Jacques Rousseau on the judicial power, and also allows us to put forward the following scientific hypothesis: the ideas and judgments of the great political thinker about the tribunate were the prototype of the future constitutional justice, which appeared much later (the first constitutional court in Europe was formed in Austria in 1920).

Another aspect of judicial power is clearly evident in Jean-Jacques Rousseau's views. In particular, he was one of the first to define the court's functional role as the guarantor of the inviolability of human freedom.

The presented analysis of the views of J. Locke, C. L. Montesquieu and Jean-Jacques Rousseau on issues of judicial power and its functions allows us to come to the following conclusions.

1) The theoretical concepts of outstanding thinkers contain fundamental provisions regarding the fact that the judiciary carries out a number of social and legal functions: protection of the rule of law; protection of the rights and interests of citizens; justice; protection of personal freedom and security; judicial review of the validity of restrictions on personal freedom and inviolability. It was C.L. Montesquieu who laid the scientific foundations for the judicial branch's human rights protection function.

The democratic priority and promising direction of the state's activities, which it implements thanks to the judiciary, is also very important. It is quite natural that at the current stage of development of Azerbaijani statehood and the reform of its legislation, progressive legal scholars remain committed to a respectful attitude towards domestic historical and legal values and the reasonable use of the classical theory of separation of powers in the direction of legal protection of the individual.

2) In the scientific and theoretical heritage of the founders of the said doctrine, judicial procedures for the protection of life, freedom, and interests of a citizen are characterized consistently and in a mutually connected manner, that is, they are linked to a specific direction of activity of the "third" power. Thus, great thinkers advanced the idea of the interconnectedness of the functions and procedures for their implementation by the judiciary. In the system of its functions, C.L. Montesquieu and Jean-Jacques Rousseau foregrounded the human rights function, directly linked to verifying the validity of individual freedom.

3) The scientific and theoretical legacy of the founders of the concept of separation of powers convinces us that they created an original doctrine that constitutes the theoretical basis for the construction of modern statehood and the formation of its main branches of government. Unlike his predecessors, J. Locke and C.L. Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau developed a consistent, coherent, and complete theory of the separation of powers in the modern state. Their concept of the separation of powers is considered

classical, as it embodies the theoretical idea of the formation of legislative, executive, and judicial powers.

It must be noted that, the first philosophical ideas about judicial power, revealing its essence through the prism of the concepts of “justice” and “injustice”, were reflected in the works of Plato and Aristotle. The philosophers’ views reflect the idea that judicial power represents a significant social value.

The theological model of judicial power is presented in the works of F.Aquinas and A.Augustine, who interpret it in connection with such concepts as truth, goodness, and morality.

G.W.F. Hegel and I.Kant made significant contributions to the philosophical understanding of judicial theory in terms of the separation of powers. Their ideas about justice are directly linked to fairness and the court of conscience.

An analysis of the judiciary from the perspective of various humanities has revealed the multifaceted nature of this phenomenon. A historical and philosophical approach to understanding the judiciary shows that throughout various historical eras, the idea of its concept, essence, and value has changed – from the idea of the Last Judgment and “God’s punishment”, society gradually comes to the doctrine of separation of powers and the construction of modern models of judicial systems. Within the legal approach, judicial power is defined as an autonomous and independent sphere of public authority, which represents a set of powers for the administration of justice. In the context of the political science approach, the judiciary is

interpreted as a system-forming element of public administration, the main purpose of which is to maintain the stability of society by resolving contradictory and conflicting situations that arise in society. Within the framework of the sociological approach, the judiciary is considered as a regulator of the interaction of individuals, groups, public associations and organizations associated with the process of legal proceedings on the basis of legal norms that reflect the state and transformation of social relations. According to the psychological approach, the study of judicial power is conducted from the perspective of its subjective perception by individuals. Each approach offers its own understanding of judicial power, which forms the basis for further research into its role as a mechanism for social regulation of the behavior of society’s members [2, p. 10-11].

Let’s look at the views of other scholars regarding the judiciary. N.A. Kolokolov writes: “Judicial power is a type of state power, a special social relationship, the emergence and existence of which is determined by the ability of society, if necessary, to generate a mechanism for resolving conflicts based on legal norms, ensured by the power of the state. The separation of the judiciary into an independent branch of government is possible only if the legislative and executive branches of government have already been established and are functioning successfully in society. The main purpose of the judiciary is to resolve political, social, economic and other types of conflicts. Moreover, the judicial power possesses a number of essential characteristics: it is real, possesses all the specific, generic characteristics and

features inherent to any other power, like any other social phenomenon, it exists only in dynamics, within the limits of its competence it is stronger than any organization or individual possessing the same competence on the territory of a particular state, it simultaneously has a private law and public law character, manifests itself in the law enforcement, law interpretation and law-making sphere, does not exist outside of normative regulation, is mediated in justice (processes), its results (judicial acts), is a life-giving source of law. It is characterized, in particular, by unique methods of forming procedural norms (judicial precedent) and transforming them (judicial practice). The judiciary's law-making power is contradictory: it has the power to both revive "dormant norms" and kill existing regulations [5, p. 12-13].

According to V.A. Volkov, the functions of the judiciary are divided into 3 (three) groups: main, auxiliary and subsidiary.

The main functions are related to the administration of justice and include: resolving disputes about law and considering cases of offenses; monitoring the constitutionality of regulatory legal acts; judicial review of executive acts; monitoring compliance with citizens' rights during the investigation of crimes and the conduct of operational-search activities; establishing legal facts.

Auxiliary functions aimed at facilitating the implementation of the primary functions of the judiciary include law-making and organizational support functions.

Derivative functions of the judiciary are expressed in the corrective impact of court decisions on various spheres of social reality.

Among the functions indicated, preventive, educational and doctrinal functions are highlighted [10, p. 4].

According to Y.B. Batobolotova, the court, as a specific socio-cultural institution, occupies one of the key positions of "arbitrator", "third party" in society and, accordingly, serves as a guarantor of the actual balance of multidirectional tendencies and processes in the human community. Changes in the social structure of society are creating a new system of "equality-inequality" relationships, characterized by instability and conflict. The balance of ownership forms is shifting, institutions of power are being transformed, some groups and strata are disappearing, others are emerging, and their social roles and statuses are changing. These processes, largely due to structural changes in the economy, politics, and employment system, bring to the forefront the problems of social integration and disintegration, harmony and conflict. The social essence of the judiciary is determined precisely by the need of society to resolve such conflicts arising as a result of numerous contradictions accompanying the process of transformation of society, in the search for a compromise between various social groups on the basis of common humanistic values and ideals.

Under these conditions, the judiciary is an important regulator of social relations, which determines its social value. The role of the judiciary is not only to hear and resolve legal cases, but also to ensure the stable development of society [2, p. 3]. The author believes that in the context of the political science approach, the judiciary is interpreted as a system-forming element of public administration, the main purpose of

which is to maintain the stability of society by resolving contradictory and conflicting situations that arise in society. Within the framework of the sociological approach, the judiciary is considered as a regulator of the interaction of individuals, groups, public associations and organizations associated with the process of legal proceedings on the basis of legal norms that reflect the state and transformation of social relations. According to the psychological approach, the study of judicial power is conducted from the perspective of its subjective perception by individuals. Each approach offers its own understanding of judicial power, which forms the basis for further research into its role as a mechanism for social regulation of the behavior of society's members [2, p. 10-11].

Thus, an analysis of the judiciary from the perspective of various humanities has revealed the multifaceted nature of this phenomenon. A historical and philosophical approach to understanding the judiciary reveals that throughout various historical eras, the understanding of its concept, essence, and value has evolved—from the idea of the Last Judgment and “divine punishment”, society gradually evolved toward the doctrine of separation of powers and the construction of modern judicial systems. Within the legal approach, the judiciary is defined as an autonomous and independent sphere of public authority, which represents the totality of powers for the administration of justice.

The formation of civil society and the rule of law, and the creation of effective legal mechanisms for protecting the rights of citizens and organizations, presuppose the functioning of an independent and autonomous judiciary.

REFERENCES

1. Barnashov, A.M. Theory of separation of powers: formation, development, application / A.M. Barnashov. - Tomsk: Publishing house of Tomsk University, - 1988. - 102 p.
2. Batobolotova, E.B. Judicial power in the system of public relations: / dissertation of the candidate of philosophical sciences / - Chita (RF), 2022. - 168 p.
3. Bugrov, K.D. Sokolov, S.V. Russian republicanism of the 18th - early 20th centuries in a comparative historical context / K.D. Bugrov, S.V. Sokolov. - Ekaterinburg: Publishing House of the Ural University, - 2019. - 100 p.
4. Constitution of the Republic of Azerbaijan // Adopted on November 12, 1995 (amendments and additions dated August 24, 2002, March 18, 2009 and September 26, 2016): [Electronic resource] / <https://www.e-qanun.az/framework/897>
5. Kolokolov, N. A. Judicial power as a general legal phenomenon: / Abstract of dissertation of the doctor of legal sciences. / - Nizhny Novgorod, 2006. - 53 p.
6. Locke, John. Two Treatises of Government: [Electronic resource] / https://www.civis-book.ru/files/File/Lokk_Traktaty_2.pdf
7. Montesquieu, C.L. On the Spirit of Laws: [Electronic resource] / https://www.civis-book.ru/files/File/Monteskye_O%20dukhe.pdf
8. Rousseau, Jean-Jacques. On the Social Contract. Treatises (Translated from French) / Jean-Jacques Rousseau. - Moscow: KANONpress, “Kuchkovo pole”, - 1988. - 416 p.
9. Strelnikova, I.Yu. History of foreign political and legal thought / I.Yu. Strelnikova. - Simferopol: Publishing house “ARIAL”, - 2018. - 196 p.
10. Volkov, V.A. Judicial power in the legal regulation of public relations: / abstract of the thesis of PhD in Law / - Minsk, 2025. - 30 p.

Hakimiyyətlərin bölünməsi nəzəriyyəsində məhkəmə hakimiyyəti**Səmədzadə Ruhənə Səməd qızı,****Bakı Dövlət Universitetinin "Konstitusiya hüququ" kafedrasının doktorantı.**

Dövlət hakimiyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi məhkəmə hakimiyyəti vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Məhkəmə aktları Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin ünsürlərindən biridir, bunun vasitəsilə hüquq normalarının tətbiqi təmin edilir və hüquqi tənzimləmədəki qüsurlar aradan qaldırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa, dövlət, inkişaf, konstitusiya.

Судебная власть в теории разделения властей**Самедзаде Рухана Самад гызы,****докторант кафедры "Конституционное право"****Бакинского государственного университета.**

Являясь неотъемлемой частью государственной власти, судебная власть играет важную роль в обеспечении прав и свобод граждан. Судебные акты являются одним из элементов правовой системы Азербайджанской Республики, посредством которого обеспечивается реализация правовых норм, устраняются дефекты правового регулирования.

Ключевые слова: Азербайджан, Европа, государство, развитие, конституция,

Güçlər ayrılığı teorisində yargı gücü**Samadzade Ruhana Samad gizi,****Bakü Devlet Üniversitesi Anayasa Hukuku Bölümü Doktora Öğrencisi.**

Devlet gücünün ayrılmaz bir parçası olaraq yargı gücü, vətəndaşların hak və özgürlüklerinin güvence altına alınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Yargı kararları, Azərbaycan Cumhuriyeti hukuk sisteminin unsurlarından biridir və bu kararlar aracılığıyla hukuki normların uygulanması sağlanır ve hukuki düzenlemedeki eksiklikler giderilir.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan, Avropa, devlet, kalkınma, anayasa.

ФУНКЦИИ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Рзаева Парвана Ариф кызы,
докторант кафедры Конституцион-
ное право юридического факультета
Бакинского Государственного Уни-
верситета.

e-mail: parvanarzayeva99@gmail.com,
ixtisas: Konstitusiya hüququ.

В статье отмечается, что цели и задачи государства следует рассматривать в качестве важнейшей составляющей содержания всех его функций. Функции государства не могут существовать вне правовых форм. Придание государственным функциям официального правового статуса осуществляется в результате правового регулирования.

Ключевые слова: Азербайджан, государство, функция, цель, обязанность.

Анализ целей и задач государства в различных сферах жизни общества, необходимый для более глубокого понимания особенностей и содержания его конституционно-правового статуса, следует начать с функциональной характеристики этого субъекта конституционного права.

В государствоведении проблемы, связанные с ролью и значением государства в жизни общества, исследовались главным образом в рамках общей теории функций государства [4, с.141]. В переводе с латинского функция (functio) означает исполнение, осуществление, обязанность, круг деятельности, назначение, роль. Проблема функций государства, рассматриваемая как системная характеристика го-

сударства, отражающая сущностные стороны его жизнедеятельности, активно разрабатывалась в советской юридической науке.

Несмотря на широкий спектр мнений относительно понятия функции государства, в советской и современной юридической литературе наибольшее распространение получило определение функций государства как основных направлений его деятельности, в которых находят выражение сущность, социальное назначение, цели и задачи государства по управлению обществом в присущих государству формах и свойственных ему методами [2, с.190-191].

Все это свидетельствует о том, что разработанная еще в 70-е годы теория и само определение функций государства в основном адекватно отражают существо названного феномена, выдержали проверку временем и сохраняют свое значение и сегодня. Однако, поскольку меняются наши представления о современной государственности, сущности государства, его социальном назначении и служебной роли, это должно проявляться и в изменении содержания понятия функции государства и в описании его характерных черт. Изменения идеологической основы, на которой базировалась теория функций социалистического государства, а также необходимость перехода к новой общечивилизационной парадигме устойчивого развития требуют уточнения и изменения акцентов в определении функций государства и их классификации.

Неслучайно, в современных исследованиях все чаще понятие функций государства трактуется с позиций теории (науки) социального управления. Так, например, И.А. Кузнецов, считает, что государственная власть реализуется, прежде всего, как социальное управление, то есть целенаправленное воздействие на общественные отношения в целях обеспечения жизнедеятельности общества (структурной частью которого является государство) и одновременного упрочения основы своего существования. В связи с этим названный автор определяет функцию государства как управленческое воздействие государства в определенной сфере общественных отношений, направленное, в конечном счете, на сохранение данного общества, обеспечение его целостности и жизнедеятельности [4, с.143].

В.Е. Чиркин, определяя функции как основные направления деятельности государства, вместе с тем справедливо подчеркивает, что "осуществление функций государства - это и есть государственное управление, понимаемое в широком смысле этих слов как разносторонняя деятельность всех органов государства..., а не только как управленческое администрирование" [10, с.199].

Управленческий подход присутствует и в определениях функции государства как механизма государственного воздействия на общественные отношения и процессы, определяющего и охватывающего главные направления и содержание его деятельности по управлению обществом [5, с. 34].

Для выявления содержания функций государства управленческий подход представляется плодотворным. Однако определения функций государства как управ-

ленческого воздействия или механизма государственного воздействия, равно как и основных направлений его деятельности не позволяют акцентировать внимание на главном предназначении государства - служить обществу в интересах его развития и процветания. На наш, взгляд, при определении функций государства акцент должен быть сделан именно на эту их сущностную характеристику.

В литературе отмечается неразрывная связь и обусловленность функций сущностью государства, но эти явления не рассматриваются в качестве тождественных. Так, по мнению Л.А. Морозовой, появление некоторых новых функций государства не всегда жестко детерминировано новой сущностной характеристикой государства. Но изменение сущности государства неизменно отражается на содержании его деятельности, вызывает появление новых функций государства [5, с. 34-35].

Сущность и социальное назначение подлинно демократического государства - служить интересам всего общества, в этой связи их можно рассматривать как явления однопорядковые. Они и составляют сущность функций государства, а не представляют собой лишь некий детерминирующий фактор, влияющий на содержание функций и обуславливающий их изменение. Поэтому заслуживает внимания определение функций государства как его социального назначения внутри и вне страны. Такое определение функций государства впервые было предложено И.С. Самощенко еще в 50-е годы двадцатого века, эта позиция была подтверждена и в его последующих работах [7, с. 81].

Удачная, на наш взгляд, попытка соединить и отразить в определении функ-

ций государства и ее сущность и сносос реализации была предпринята А.Г. Глебовым, который под функцией государства понимал социальное назначение государства, реализующееся в целенаправленном воздействии государства на общественные отношения [3, с. 33-34].

Критика в юридической литературе названного подхода в определении функций государства представляется недостаточно обоснованной. Так, высказывалось мнение о том, что социальное назначение и функции государства - явления, хотя и соотносимые, тесно связанные, но не совпадающие, так как социальное назначение государства - это его историческая миссия, которая и обуславливает существенные направления его деятельности, то есть его функции [2, с. 192]. В этом высказывании, прежде всего, вызывает сомнение толкование социального назначения государства исключительно как «его исторической миссии». В словаре дается толкование слова «назначение», которое далеко не тождественно значению слова «миссия»: назначение - это область, сфера применения кого (чего) -нибудь, цель, предназначение, а миссия - ответственное задание, роль, поручение [6, с. 357, 380]. Таким образом, словосочетание «социальное назначение государства» имеет весьма емкий смысл: оно позволяет отразить главное предназначение современного демократического государства - служить обществу, человеку и гражданину в целях обеспечения их процветания и развития, а также конкретизировать сферы жизнедеятельности общества, где такое государственное служение осуществляется. В этой связи, представляется важным в самой дефиниции функций государства акцент сделать именно на социальном

назначении государства. Следует также указать, каким образом и для достижения каких целей государство осуществляет свое предназначение по отношению к обществу.

Таким образом, говоря о том, что государство управляет делами общества, то есть оказывает целенаправленное упорядочивающее воздействие на общественные отношения и процессы, в определении функций необходимо указать хотя бы минимум требований, которым должно отвечать управленческое воздействие современного государства. По-видимому, такое воздействие, прежде всего, должно исходить из общечеловеческих ценностей, обеспечивать достижение конкретных целей развития общественных отношений (в экономической, социальной, политической и других сферах), не нарушая гармонии с природой. С учетом сказанного функции современного демократического государства можно определить, как социальное назначение государства обеспечивать упорядочивающее воздействие на общественные отношения и процессы в различных сферах жизни общества в целях его процветания и устойчивого развития на основе общечеловеческих ценностей и в гармонии с природой.

В литературе справедливо обращалось внимание на объективную природу функций государства. «Каждая функция государства есть объективная реальность, осуществление которой менее всего зависит от желания или нежелания «отдельных правительств» [4, с. 145]. В современный период в связи с включением государства в новый цивилизационный процесс все острее будет ощущаться объективная потребность в функции устойчивого развития государства.

Следует отметить, что уже сегодня есть основания для выделения в теории государства в качестве одной из основных функций государства - функцию перехода к устойчивому развитию наряду с экологической функцией, которая, как правило, упоминается в современной учебной литературе по теории государства и права [8, с. 78-79]. Эта функция не эквивалентна экологической функции, которая нацелена, прежде всего, на предотвращение ущерба природе в результате деятельности людей, и на восстановление уже причиненного ущерба.

Устойчивое развитие призванное обеспечить реализацию биосферно-экологического подхода в развитии всех сфер жизни общества, предполагает управляемое целенаправленное гармоническое развитие человечества как единого целого с природой.

Устойчивое развитие охватывает все направления деятельности государства. Постепенно приобретая черты главной функции государства, эта функция должна со временем обеспечить трансформацию содержания иных функций современного государства в русле новой цивилизационной парадигмы развития, и преобразоваться из функции, обеспечивающей переход к устойчивому развитию в функцию, призванную такое развитие постоянно поддерживать и совершенствовать (функцию устойчивого развития).

Всесторонняя и крупномасштабная деятельность азербайджанского государства, осуществляемая в рамках функции перехода к устойчивому развитию, по расчетам специалистов, в ближайшие 10 лет позволит сформировать новый облик общества и государства, основными чертами которых станет высокий уровень

развития производства при сведении экологических угроз к минимуму, рост реальных доходов населения, устранение резкой дифференциации в доходах, развитие науки, культуры, образования, здравоохранения и т.д. В названный период, как считают азербайджанские специалисты, занимающиеся проблемами устойчивого развития, интересы процветания народов Азербайджана, безопасности страны и ее конкурентоспособности в мире требуют в обозримую перспективу сделать упор на развитие во всех его аспектах: социальном, политическом, экономическом, научно-техническом, а также на экономическую интеграцию в мировую экономику при соблюдении национальных интересов Азербайджанской Республики.

Разумеется, такое развитие не должно причинять ущерб окружающей среде, однако в данный период акцент делается именно на всестороннее развитие.

Государственное регулирование в научно-технической сфере, прежде всего, должно быть связано с новым целостно-системным видением будущего развития науки, техники и образования, быть высокоизбирательным, акцентирующим государственную организационно-экономическую поддержку на главных направлениях научного поиска с учетом целей и задач устойчивого развития. Наука будет играть важнейшую созидательно-конструктивную роль не только в создании технологической базы упомянутых преобразований, но и в формировании эффективной системы пропаганды идей устойчивого развития и соответствующей опережающей системы воспитания и обучения.

На начальном этапе перехода к устойчивому развитию в рамках названной

функции государство в качестве первого шага должно создать необходимую нормативно-правовую базу.

Таким образом, необходимо, прежде всего, начать работу над Государственной стратегией устойчивого развития Азербайджана, а также над проектом закона «О государственной политике по обеспечению перехода Азербайджанской Республики к устойчивому развитию». Упомянутый закон должен быть комплексным с точки зрения отраслевой принадлежности, в том числе, он должен включать в себя конституционно-правовые нормы, определяющее цели, задачи, исходные принципы устойчивого развития. Основным положением этого закона в дальнейшем должна быть предана конституционная значимость.

Разумеется, это лишь первые необходимые шаги на пути создания правовой базы устойчивого развития Азербайджанской Республики. Однако от степени научной проработанности и своевременности принятия названных документов, в значительной мере зависит успешное продвижение Азербайджана к новой цивилизационной модели развития.

Перевод всей системы действующего законодательства на модель устойчивого развития неизбежно придется начать с проведения конституционной реформы. Эту задачу в ближайшие годы предстоит решить всем странам, так ни в одном государстве мира действующие конституции в полной мере не отвечают требованиям обеспечения устойчивого развития.

Стоит подчеркнуть, что для определения содержания функций государства важно уяснить соотношение этого понятия с понятиями "цели и задачи государства". По мнению Ю.А. Тихомирова, функции

государства подчинены решению стоящих перед ним главных задач [9, с. 108]. В.Е.Чиркин также считает, что функции обусловлены главными задачами и назначением государства [10, с. 199]. Л.А. Морозова, отмечает последовательность возникновения функций в зависимости от очередности задач и преследуемых целей, встающих перед обществом в его историческом развитии. В разные периоды приоритетное значение приобретают те или иные задачи, цели государства, а, следовательно, и различные его функции [5, с. 34-35].

Таким образом, цели и задачи государства и его функции в литературе рассматриваются как хотя и взаимосвязанные явления, но как бы находящиеся в разных плоскостях, что вряд ли можно признать правильным. На наш взгляд, цели и задачи государства входят в содержание его функций. В самом деле, если содержание функций государства определять как государственное управленческое воздействие, вряд ли справедливо «разводить» функции с целями и задачами государства. Ведь целеполагание (то есть постановка целей и задач) составляет сердцевину любого управленческого воздействия - будь то содержание управленческой деятельности или процесс (технология) управления. Иерархия целей государства зависит от социальных ценностей и приоритетов. В современном демократическом государстве это должно быть в первую очередь создание максимально благоприятных условий для жизни каждого человека, устойчивое развитие человеческого сообщества, согласованное с состоянием природы и ее законами. Одна из главных целей государства и государственного управления в широком смысле этого слова «состоит в организации совместной дея-

тельности людей, регулировании и согласовании их отношений во всех сферах общественной жизни» [11, с. 260-261]. Поскольку в процессе воздействия на общественные отношения государство реализует множество целей, в теории государственного управления для выявления роли и значения конкретных целей существует понятие «древа» целей, которое позволяет выявить главные (стратегические) и обеспечивающие главные цели оперативные, тактические цели [11, с. 259-261], которые конкретизируют, детализируют стратегические цели и определяют средства их достижения. Те цели, которые конкретизируют и обеспечивают реализацию стратегических целей, иначе называют задачами.

Следует напомнить, что в теории управления само понятие «управление» рассматривается в трех основных аспектах, охватывающих главные стороны этого феномена: с точки зрения содержания, как процесс и как организационная структура управления (то есть внутреннее строение системы управления, элементами которой являются органы и звенья или уровни управления). Рассматривая управленческую деятельность с точки зрения содержания, мы выделяем виды управленческой деятельности, которые в теории управления определяются как функции управления. Одной из необходимых функций управления является планирование, сущность которого и сводится к определению целей, задач, а также средств и сроков их достижения. Отказ от планирования «означает отказ от целеполагания в государственном управлении, а следовательно, и от самого управления как такового, ибо в подобном случае на первое место выходят стихийные механизмы с

абсолютной непредсказуемостью их последствий» [1, с. 113-114]. Этот вывод является азбучной истиной в теории социального управления. Без постановки целей и определения задач невозможен и процесс управления, сердцевиной которого является разработка, принятие и реализация управленческих решений.

Таким образом, в полном объеме содержание функций государства раскрывается всей системой общих управленческих функций, традиционно выделяемой в литературе по теории управления: функции планирования, организации, регулирования, контроля (иногда как самостоятельная функция выделяется функция учета), функция стимулирования (или мотивации). Эти виды деятельности по управлению объективно необходимы для обеспечения конечной цели управления - оптимального функционирования социальной системы.

Литература

1. Атаманчук, Г.В. Теория государственного управления: Курс лекций / Г.В.Атаманчук. - Москва: Юридическая литература, - 1997. - 398 с.
2. Байтин, М.И. Вопросы общей теории государства и права. - Саратов: Саратовская государственная академия права, - 2006. - 400 с.
3. Глебов, А.Г. Понятие и структура функций социалистического государства / А.Г.Глебов.-Воронеж: Изд-во ВГУ, - 1974. - 37 с.
4. Кузнецов, И.А. К вопросу о понятии функций государства // Вопросы теории государства и права, Межвузовский сборник научных трудов. - Саратов: СГАП, - 2001, - Вып. 3. - с. 140-147.
5. Морозова, Л.А. Проблемы современной российской государственности: Учебное пособие / Л.А.Морозова. - Москва: Юридическая литература, - 1998. - 254 с.

6. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов. – Москва: Мир и образование, - 2024. – 1375 с.
7. Самощенко, И.С. О правовых формах осуществления функций Советского государства // - Москва: Советское государство и право, - 1956. № 3. - с. 81-91.
8. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.К. Бабаева. - Москва: Юристъ, - 2001. - 592 с.
9. Тихомиров, Ю.А. Теория компетенции / Ю.А.Тихомиров. - Москва: Издание г-на М.Ю.Тихомирова, - 2001. - 356 с.
10. Чиркин, В.Е. Современное государство / В.Е.Чиркин. - Москва: Международные отношения, - 2001. - 411 с.
11. Шамхалов, Ф.И. Теория государственного управления / Ф.И.Шамхалов. - Москва: Издательство Экономика, - 2002. - 638 с.

Functions, goals and objectives of the Azerbaijani state

Rzayeva Parvana Arif ghizi,
PhD student of the "Constitutional Law" department of the Law Faculty
of Baku State University.

The article notes that the goals and objectives of the state should be considered the most important component of all its functions. State functions cannot exist outside of legal forms. Granting official legal status to state functions is achieved through legal regulation.

Keywords: Azerbaijan, state, function, goal, task.

Azərbaycan dövlətinin funksiyaları, məqsədləri və vəzifələri

Rzayeva Pərvanə Arif qızı,
Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsinin
Konstitusiya hüququ kafedrasının doktorantı.

Məqalədə qeyd olunur ki, dövlətin məqsəd və vəzifələri onun bütün funksiyalarının məzmununun ən vacib komponenti kimi qəbul edilməlidir. Dövlətin funksiyaları hüquqi formalardan kənarda mövcud ola bilməz. Dövlət funksiyalarına rəsmi hüquqi status verilməsi hüquqi tənzimləmə nəticəsində həyata keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, dövlət, funksiya, məqsəd, vəzifə.

Azerbaycan Devletinin İşlevleri, Amaçları ve Görevleri

Rzayeva Parvane Arif gizi,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku
Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Makale, devletin tüm işlevlerinin içeriğinin en önemli bileşeninin devletin amaç ve görevleri olduğu hususunu vurgulamaktadır. Devletin işlevleri yasal biçimlerin dışında var olamaz. Devlet işlevlerine resmi yasal statü kazandırılması, yasal düzenleme sonucunda gerçekleşir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, devlet, işlev, amaç, görev.

PROBLEMS ARISING DURING TRANSPORTATION IN AIR TRANSPORT OF THE EUROPEAN UNION AND WAYS TO OVERCOME THEM

Baghirzada Nurlan Azer,
Baku State University, The Faculty of
Law, The identification and name of
the speciality: 060212-Law, Name of
the specialization: European Law,
Graduate student of the department
of Private international law and Eu-
ropean law.

[mailto:xanim84.84@mail.ru]

In the research work, the author examines the problems arising during air transportation in the European Union, the liability and rights of air carriers, the features of liability for loss and damage to cargo, as well as the liability of the air carrier for harm to the life and health of its passengers.

Keywords: European Union, air transport, liability of air carriers, loss and damage to cargo, harm to the life and health of passengers.

Problems arising during air transportation in the European Union, responsibility and rights of air carriers. Air transport problems, liability and rights of air carriers in the European Union. As there is currently no international legal framework to deal with possible unfair commercial practices in international aviation, it is important and legitimate for the EU to address such practices in order to ensure fair and sustainable competition.

Against subsidization and unfair pricing practices covers this issue, but as it currently stands, it is not considered effective among stakeholders. Foreign investors can invest in European Union airlines, but this investment cannot exceed 49 percent of the existing ownership. Because the control of the company's shares should remain in the hands of

the European Union. There have been several major foreign investments in EU airlines in recent years. The European Union has therefore recommended a review of the investment rules by civil aviation authorities and the European Commission to ensure that air traffic control complies with its legislation. A number of studies and dis-

cussions are being conducted regarding the implementation of these relations. Thus, there is a need for a common understanding among competent authorities on how to assess and properly apply collaborative criteria. Given the commercial and financial importance of many airlines and the significant initial financial needs of airlines to operate effectively in a highly competitive environment, the relevance and importance of the ownership and control requirements included in Regulation 1008/2008 for European air transport should be carefully scrutinized [28, p.22].

Liability issues may arise due to delays in delivery of goods during air transport within the European Union. Thus, 5 percent

for each day of delay in the delivery of baggage, cargo, not more than 50 percent pays a fine of The carrier is responsible for the delay in the delivery of the cargo, unless he proves that the necessary measures could not be taken to prevent the delay. If the delay is caused by bad weather, the carrier is exempted from liability.

In the European Union, the issue of responsibility for the safety of carrier cargo in air transport is determined according to Article 8.5.1 of Regulation No. 1018/2018, that if the carrier does not prove that he has taken all necessary measures, from the moment the cargo is accepted for transportation to the recipient or the established rules of another organization responsible for its loss, shortage or damage until delivered in accordance with Until the carrier proves otherwise, it is assumed that the goods are lost, missing or damaged in transit. The carrier is responsible for accepting the cargo for transportation in packaging that does not ensure the safety of the cargo and exceeds its weight and dimensions [23, p.264].

Council of the European Union Regulation 2016 2662009 (EC) is responsible for the loss of documents for the carriage of cargo in air transport in the European Union, and for sending documents or cargo for other purposes. The carrier may be exempted from liability if the loss, deficiency or damage of the cargo occurs due to the following reasons; defects in containers or packaging that are not taken into account during the external inspection of the cargo; delivery of cargo for transportation without specifying special conditions or special properties that require precautionary measures during its transportation and storage in the cargo document; cases related to loading or unloading by the consignor or consignee; failure to take nec-

essary measures for cargo protection by an authorized person [35,p.331].

The carrier is liable for loss, shortage or damage to cargo accepted for carriage by air in the European Union in the following amounts:

- for the loss or shortage of cargo accepted for transportation with declared value - in the amount of the declared value, if the carrier proves that the declared value exceeds the actual value - in the amount of the actual value;
- for the loss or shortage of cargo accepted for transportation without the declared value - in the amount of the actual value, but not exceeding the limit established by the European Union ;
- due to the damage of the cargo - in the amount of its value decrease.

In air transport in the European Union, the carrier is exempt from liability for damage caused to the cargo as a result of the sender's violation of the rules of packing and parking of the cargo in the containers or pallets provided by the sender. The cost of the shipment is determined based on the total amount of the sender's invoice. The carrier shall pay the cost of the lost or damaged cargo to the sender or recipient based on the sender's invoice, and in cases where payments for the cargo are not made through a bank, based on another document that replaces the invoice. The cost of cargo belonging to citizens is determined by the state retail prices in force at the place and time when the cargo is delivered. When determining the amount of compensation, allowances should be made according to the degree of wear and tear of the movable property. If there are no retail prices of the cargo, its value is determined by expertise.

In the case of air transport in the European Union, the carrier's liability is tort liability.

The carrier is released from liability if he can prove that he and his staff have taken all necessary measures to prevent damage or that it is impossible to take these measures. Another reason that reduces or completely eliminates the liability of the carrier is fault. Accordingly, if the carrier proves that the injured person caused the damage or that the injured person was negligent or careless in causing the damage, the court may partially or completely relieve the carrier of liability. Failure to raise claims related to liability within two years is one of the issues that eliminate the responsibility of the carrier. The two-year period begins on the day the aircraft arrives or should have arrived at its destination.

If any dispute between the Contracting States cannot be settled by negotiation under Article 84 of the Convention, it shall be settled by the Council at the request of any State party to the dispute. No member of the Board who is a party to any dispute may vote during the consideration of that dispute by the Board. Each contracting state may, in accordance with the provisions of the Convention, appeal the decision of the Council to an ad hoc arbitral tribunal established in agreement with the other parties to the dispute or to the Permanent Court of International Justice. Any such appeal shall be reported to the Board within sixty days of receipt of notice of the Board's decision.

Any state can appeal the decision made in this regard. Thus, unless the Board decides otherwise, any decision of the Board as to whether an Airline operates an international air service in accordance with the provisions of this Convention shall remain in force unless overturned on appeal. During the appeal, the decisions of the Council on any other matter are suspended pending the de-

cision on the appeal. The decisions of the Permanent International Court of Justice and the Court of Arbitration are final and binding.

It can be concluded that disputes arising during transportation in the field of civil aviation can be resolved through arbitration procedures with the active participation of ICAO institutions. The need to resolve such disputes arises in connection with the identification of the state that should be held responsible, that is, guilty of violating the provisions of the Convention.

Determining that the subject of regulation is international transport, the Warsaw Convention of 1929 allocated a separate section to air transport documents (which include air waybills, passenger tickets and baggage receipts). Since they play an important role in confirming the conclusion of an air transport contract, the Convention has established a number of requirements that these documents must meet in order to qualify for the status of air transport.

The provisions on the responsibility of the air carrier are given great importance in the Warsaw Convention. The Warsaw Convention of 1929 defined the limits of the property liability of the air carrier along with the actual definition of the principle of the carrier's tortious liability. However, the Convention does not cover quite general cases, including cases where air transport within the European Union is performed by a person other than the air carrier with whom the contract of carriage has been concluded [35, p.74].

According to this principle, the burden of proof is on the air carrier, which must prove that it took all necessary measures to prevent the damage, but it was impossible to do so for objective reasons, to the shippers,

but because it does not have its own aircraft, it, together with the crew, actually carried out the transportation can rent from another carrier. Accordingly, it was important to fill the gap in the legal regulation of liability and prevent abuse of the law in these cases. All this led to the adoption of the Guadalajara Convention in 1961, according to which the injured party has the right to bring claims against both the contractual and the actual carrier, and they are jointly and severally liable for wrongful carriage. At the same time, the conclusion of the Guadalajara Convention allowed the actual carrier to use the limitations of liability established by the Warsaw Convention and its amendments.

In the 1970s, the conversion of the French franc, which was used as a unit of account in the Warsaw Convention, into the currencies of different countries was becoming very difficult in practice. In this regard, in Montreal, Canada, in 1975, two acts were signed in the Warsaw Convention that changed the unit of calculation and the limit of liability, as well as four Protocols that applied the principle of objective liability. As a result, the activities of the EU institutions and bodies led to the adoption of the Council Regulation on Air Carrier Liability for Accidents (hereinafter Regulation No. 2027/97) on 17 October 1997. It is important to note that the adoption of this act ultimately emphasized the advantages of the interaction of international law and EU law in the development of the legal regulation of air transport [31, p.112]. Regulation No. 2027/97 on matters of liability during air transport in the European Union makes it clear that the Warsaw Convention, as amended by the Guadalajara Convention and the Montreal Protocols, defining the limits of liability of air carriers worldwide, including EU member

states it is applied. However, it is noted that due to the blurring of boundaries between international air transport and national transport within the Union, as well as the low level of protection of passengers in accordance with the current socio-economic living standards, this aspect of air traffic requires improvement. In the EU, under Regulation 2027/97, the revision of the Warsaw Convention is overdue, but the work done by ICAO to improve it should continue.

In this regard, it is necessary to improve the EU legal framework and establish new standards for the liability of air carriers. The responsibility of the carrier during air transport in the European Union requires constant improvement, as stated in the Regulation No. 2027/97 itself. In the European Union, one of the second most frequent cases of the carrier's liability during air transport is the case of flight cancellation. Flight cancellation and delayed flight cancellation is the cancellation of a flight on which at least one passenger is booked. The concept of flight cancellation in Regulation No. 261/2004 of the European Union is regulated by Article 5. According to the mentioned legal norm, the pre-planned flight is not carried out, despite the fact that there is a condition for the cancellation of the flight. If we pay attention to EU Regulation No. 261/2004, it can be said that in order to talk about the cancellation of a flight, there must first be a regular flight, a scheduled flight as defined by the legislation. As a result, during a scheduled flight, it is enough for the air transport operator to inform the relevant institutions and organizations that the flight will be carried out separately for the airport and each member state. Within the European Union, according to the Regulation, according to Article 5 of the European Union Regulation

No. 261/2004 , planning is necessary for the application of the legal provisions on flight cancellation. In the European Union, the concept of cancellation of a flight under the responsibility of the carrier was applied in case of cancellation of the flight when the Regulation No. 261/2004 of the European Union entered into force on 17.02.2005, but the decision adopted by the European Union states that this also applies to the destination due to the circumstances of a certain event. is perceived as not reaching. Besides, as it is clear from the rules of the decision of the European Court of Human Rights, among the reasons can be the cancellation of the flight, the cancellation of the plane due to a technical fault, etc. Passengers have a number of rights in case of flight cancellation. In case of flight cancellation, the canceling air carrier is obliged to fulfill the obligations regarding the right to compensation, rerouting and service provided for in Articles 7, 8 and 9 of Regulation No. 261/2014 of the European Union [27, p.136].

Council of the European Union Regulation No. 2742012 (EC) of 2017 on the responsibility of the carrier in air transport in the European Union if it does not comply with the established rules and related to the carriage is obliged to return the amount to the cargo owner.

According to Article 12 of Regulation No. 297/2014 of the European Union, due to the non-implementation of the transportation provided for in the Air Transport Regulations of the European Union they are liable in the form of a fine in the amount of 25 percent of the transport fee. The carrier and the shipper are equally liable for non-fulfillment of obligations. The carrier is exempted from responsibility for non-provision of means of transport, which occurred as a

result of a natural disaster, as well as the impossibility of aircraft flights due to unfavorable meteorological conditions .

The sender is exempted from responsibility for not presenting the cargo for transportation if it occurred as a result of a natural disaster, as well as unfortunate events that caused the suspension of production at the sender's enterprises for at least 3 days.

In air transport in the European Union, the Carrier is liable for the loss or shortage of baggage accepted for carriage at the Declared value in the amount of the declared value, and in the amount of the actual value if the carrier proves that the declared value exceeds the actual value. For the loss or deficiency of baggage accepted for carriage without the declared value, the carrier shall be liable to the amount of the actual value. If the damage is proven to have occurred as a result of the carrier's intent or gross negligence, the limits of liability set forth in this clause shall not apply. The carrier is liable for damage to the baggage in the amount reduced by its value.

Characteristics of air carrier liability for loss and damage to cargo in the European Union. The high level of development of the domestic aviation market has allowed the EU to act confidently in the international arena and conclude comprehensive agreements on air transport on an equal basis with the countries representing the world's largest air transport markets. Thus, despite the fact that external competences in the field of air transport were not sufficiently defined by the founding treaties, the active activity of the EU in the international world quickly turned the limited relations of the EU with third countries into a diversified general foreign policy of the Union.

The European Union implements leg-

islative activities in air transport through Regulations, Directives, international agreements and Decisions. The rules are of general application, binding in their entirety and directly applicable in all member states. Directives are addressed to member states and ask them to achieve a specific result, leaving it to them to choose the forms and methods to achieve this result. In particular, decisions used to comply with international agreements on air transport are binding on the States to which they are addressed or others.

In air transport in the European Union, the carrier is not liable for the following: - for the lack of weight when the baggage is well packed and delivered to the passenger without signs of theft or damage, unless the claimant or the claimant proves that the lack of baggage was caused by fault; due to circumstances beyond the control of the carrier, in particular due to delays in the delivery of baggage due to adverse weather conditions; may not be responsible for the loss of money and securities, documents, jewelry and other similar items attached to baggage requiring special storage during carriage.

According to the legislation of the European Union and member states, the current Regulations and Article 8.5.3 of Regulation 1018/2018, the carrier is responsible for the loss or shortage of baggage accepted for carriage with a declared value in the amount of the actual value. If the damage is proven to have occurred as a result of the carrier's intent or gross negligence, the limits of liability set forth in this clause shall not apply. In case of damage to baggage under the carrier's responsibility during air transportation in the European Union, the carrier is liable for the amount reduced by its value. In the event of lost or missing baggage paid for, the carrier shall refund the accumulated car-

riage fee for the lost baggage in addition to compensation. In cases where the baggage packaging is damaged due to the fault of the carrier, the carrier must eliminate the defects, replace the packaging with a new one or pay the cost of the baggage to the carrier before handing over the baggage to the owner.

The passenger must prove that the loss, damage or shortage of the items included in the baggage occurred during transportation, and also indicate the amount of damage caused to it [21, p.158].

Pursuant to Article 17 of Regulation No. 281/2009 of the European Union, the carrier in air transport in the European Union is responsible for the security of baggage from the moment it is accepted for transportation until it is handed over to the recipient or handed over in accordance with the established rules of another organization. The carrier is liable for the loss or shortage of baggage accepted for carriage at its declared value in the amount of the declared value, and in the amount of the actual value if the carrier proves that the declared value exceeds the actual value.

In the case of lost or missing baggage for which carriage has been paid for in European Union air transport, the carrier shall refund the accumulated carriage fee for the lost baggage in addition to compensation. In cases where the baggage packaging is damaged due to the fault of the carrier, the carrier must eliminate the defects, replace the packaging with a new one or pay the cost of the baggage to the carrier before handing over the baggage to the owner. The passenger must prove that the loss, damage or shortage of the items included in the baggage occurred during transportation, and also indicate the amount of damage caused

to it. Pursuant to Article 18 of Regulation No. 275/2010 of the European Union, the Carrier shall be exempted from liability if it proves that the loss, deficiency or damage of the baggage was due to the circumstances, in particular: the fault of the person who checked in or received the baggage; natural properties of movable objects; the carrier is responsible for packaging defects that are not detected during the external inspection of the received baggage [24, p.71].

Under the responsibility of the carrier during air transport within the European Union The objective responsibility of the carrier is also one of the important issues, which is reflected in the Guatemala Protocol. It should be noted that the countries of the European Union have joined this Protocol and ratified it. Liability that exists regardless of fault is called objective liability, more precisely liability without fault. This Protocol added this very issue to the Warsaw Convention. If the passenger's own health is caused by his fault, then the objective liability regime will arise and the carrier will be exempted from liability. This also applies to baggage transportation. The Guatemala Protocol has somewhat simplified the documentation issues related to transportation in transportation processes. Montreal Protocol No. 4, signed on September 25, 1975, also made a number of changes to the Warsaw Convention. These additions and changes certainly apply to air freight [8, p.256]. The main innovation in such additions is the issue of carrier liability. If the cargo is defective, damaged, improper packaging, etc. The carrier may be released from liability if the carrier provides the necessary evidence for the cargo not being safe as a result of the circumstances. Article 14 of the Montreal Protocol of 1975, in addition to stating these,

also defines the principle of liability for fault based on the delay in delivery of the cargo to the destination and maintains the liability, the limit of liability is maintained as a maximum limit. The unit of account of the International Monetary Fund (IMF) (SDR – Special Drawing Rights) is used to determine the liability limit of the carrier. (2; P.501) The general text of the Warsaw Convention and its attached Protocols called for the adoption of a new convention, which became the Montreal Convention adopted in May 1999. Adopted to replace the Warsaw system, this Convention envisages the unification of some rules related to international air transport. In addition to providing the definition of international transportation, the Montreal Convention regulates the carrier's responsibility, shows solutions, and applies it to international freight, passenger, and baggage transportation. One of the main issues regulated by the convention during air transport in the EU is the issue of liability. According to Article 18 of the Convention, the carrier is fully responsible for the loss or damage of cargo, and one of the main conditions is that the event that caused the damage occurred during transportation. This Convention also establishes the liability of the carrier based on the principle of limited liability for failure to deliver the cargo to the designated place on time. Fines and compensation amounts have been determined for this.

The provisions of the 1929 Warsaw Convention on International Air Transport have been widely applied in the international sphere for some time. In 1999, the Montreal Convention was signed. The provisions of this convention are applied since 2003. 52 countries signed the Montreal Convention, and in 2003, the convention entered into

force in 30 countries. The number of countries that have ratified the Convention is constantly increasing every year. The Montreal Convention made important changes regarding the liability of the carrier in the event of death, personal injury, loss of baggage and passenger accident and delay, and therefore the application of this convention created a favorable environment for air transport [11, p. 80].

Features of the responsibility of the air carrier for damage to the life and health of the passenger in the European Union. In the European Union, the legal regulation of issues related to the liability of the carrier during air transport, including the rights of passengers, is covered by many legal acts, from the civil and commercial legal acts of the member states of the European Union to international legal acts dedicated to the regulation of air transport. In this regard, it is necessary to establish a special group of norms dedicated to the regulation of the same issues at the EU level.

Once a European Union Directive is adopted, Member States are obliged to integrate its provisions into their national legislation, and each directive specifies a time frame for this to happen. The integrated law should be sent to the Commission. Member States must regularly report to the Commission on the integration, application and implementation of the directive. All these obligations are defined in the individual directive and may vary from case to case. In air transport, Regulations and Decisions usually do not include an obligation to integrate or report them into national legislation.

Agreements on air links between European Union states should be understood as an agreement on commercial air freedoms in terms of their main nature and content. Be-

cause at the beginning of the bilateral agreements that regulate all such commercial issues concluded between the states, the issues of which air freedoms to exchange are determined. The more agreements on air connections are concluded in the world, the more prospects for improvement of the problems related to the issues of commercial rights and their implementation emerge. In this regard, the theory of the regulatory mechanism of the legal aspects of the commercial activity of airlines should be shown, its effect on practice and how important it is to improve the legislative framework in the relevant field should be clearly clarified.

On the one hand, intense competition in the international air transport market does not allow air carriers to make significant savings without running the risk of losing their place in the competitive environment. On the other hand, despite the mandatory liability insurance measures and strict solvency requirements imposed on EU air carriers when they are licensed, experience shows that passengers' interests are not sufficiently protected.

This led the European legislator to adopt Regulation No. 261/2004, which can be noted for its role in creating standardized measures for passengers, complementing the traditional methods of protecting rights. The Montreal Convention established the unlimited liability of the carrier. A comparative analysis of the provisions of this convention shows that the protection of the air carrier defined by the Warsaw Convention is aimed at the protection of the users of the transportation service. The Montreal Convention uses the term "consumer", which is broader than the concept of passenger transport. Article 21 of the Montreal Convention reflects the liability in cases of death and

bodily injury of the passenger. In such cases, the liability limit of the air carrier has been increased to the maximum level of 100 thousand XBH (Special Borrowing Features - SDR) according to paragraph 3 of the article. If the carrier proves his innocence, he is released from liability [27, p.158]. It should be noted that the property liability of the air carrier for damage to the health of passengers arises regardless of its fault. The air carrier may be released from liability if it proves that the damage occurred despite all the measures taken by it, or the impossibility of taking such measures, and the victim does not have to prove the fault of the air carrier. If the victim is at fault for the damage, then the court can limit the liability of the carrier. The Montreal Convention of 1999 acts on the generalization of some rules in air transport should be mentioned in particular. This Convention aims to replace the Warsaw system by establishing a substantive legal regime of carrier liability.

The Montreal Convention, mentioned by N. Carton, has its own characteristic features, which were previously mentioned and which are not at a high level of responsibility of the carrier for damage to the life and health of the passenger [13, p.231]. Due to a number of positive features mentioned, the Montreal Convention is of special importance in air cargo transportation. The Montreal Convention of 1999 contains provisions on the regulation of the carrier's liability during transportation, the protection of the interests and rights of users, and full fair compensation for damage. At the same time, cases of exemption of the carrier from responsibility are also reflected in the Convention. In addition to the existing Conventions in the European Union, the Regulations and Rules of the EU regarding air transport also play

an important role. The air carrier is not responsible for the damage of the hand luggage during air transport, but if it is damaged due to the fault of the carrier, in this case, his responsibility arises. The air carrier is not responsible for the loss of money, valuables and documents in the baggage. In cases of indirect damage, the responsibility of the air carrier does not arise [1, p.355]. The norms of the Warsaw Convention of 1929, the Hague Protocol of 1955 and the Montreal Agreement of 1966 are based on the principle of responsibility for guilt.

The Guatemala Protocol provides for a number of changes that are of particular importance in transportation processes. Thus, this Protocol eliminated the distinction between hand luggage and baggage cargo in air transportation and defined the limit of liability for the violation of the baggage delivery time and for the baggage not remaining intact. Note that this liability limit is determined for each passenger. In such cases, the mode of responsibility for fault is maintained. The special liability limit is applied in case of violation of passenger delivery times.

CONCLUSION

Although today the legal regulation of air transport and air navigation is one of the fastest growing areas of European Union law, this has not always been the case. When the Treaty of Rome was adopted in 1957, the member states of the EU were not ready to transfer the powers in the field of air transport to the institutions and bodies of the European Union, which later reflected in the poor regulation of the relevant issues in the articles of incorporation. However, the recognition of the need for the Union to increase the competitiveness of air carriers

in EU member states has given a strong impetus to the development of EU secondary law in the area under study.

The success of the liberalization of air transport regulation in the EU is mainly due to the thoughtful approach of the institutions and bodies of the European Union to the process, which does not consist of taking more complex, comprehensive action than less important issues.

The integration of the legal regulation of air navigation at the level of the European Union initially proceeded at the same pace. But this was not an urgent need. Realizing the shortcomings of the legal regulation of air navigation at the national level due to the open international nature of flights, the European states immediately tried to strengthen their position with legislation at the international level. Summarizing the research, I can offer the following:

1. The range of persons to whom liability applies during air transportation in the European Union must be clearly defined by legislation.

2. On the basis of local and foreign experience in the European Union, the implementation of cargo transportation was conceptually studied, and based on this, responsibility was determined and implemented.

3. Activities aimed at fulfilling social functions (such as raising the cultural and educational level of the society, improving the health of the population) should be organized in the European Union in addition to paying attention to responsibility issues and obtaining maximum profit.

4. Intermediary organizations, funds and associations that can provide free flights for low-income groups should be created in the European Union.

LIST OF LITERATURE

1. Əliyev E. A. *Beynəlxalq nəqliyyat hüququ.. Dərslik.* Bakı, 2013, 868 s.
2. Arwey, RD *The European Community, The European Union and the international law of treaties: a comparative legal analysis of the community and Union's external treaty-making practice,* 2012, p. 868.
3. Abeyratne R. *Competition and Liberalization in Air Transport.* Kluwer Law International. 2001, 607 p.
4. Abeyratne R. *Responsibility and Liability Aspects of the Icelandic Volcanic Eruption.* Kluwer Law International. 2010, 292 p.
5. Бордунов В.Д. *Международное воздушное право. Учебное пособие.* - М.: 2010, 464 с.
6. Верещагин А.Н. *Международное воздушное право. (Проблемы международно-правового регулирования воздушных сообщений).* Москва. 1996, 199 с.
7. Balfour J. *EC Regulation 1008/2008 on common rules for the operation of air services in the EC - The third package revisited.* //
8. Beaumont Bulletin. January 2011. <http://www.clydeco.com/attachments>
9. Colangelo M., Zeno-Zencovich V. *Introduction to European Union Transport Law.* Rome-TrE-Press, 2015, 556 p.
10. Cook A. *European Air Traffic Management: principles, practice, and research.* Ashgate Publishing Ltd., Farnham, UK. 2014, 260 p.
11. Cavel B. *The Principles and Practice of International Aviation Law.* Cambridge University Press. 2014, 464 p.
12. *Convention for the Unification of Certain Rules Relating to International Carriage by Air, Signed at Montreal on May 28, 1999.* ICAO Doc. 9740. *IATA Inter-carrier Agreement on Passenger Liability* // Official website of IATA. Adobe Acrobat Reader. URL: <http://www.iata.org/whatwedo/Documents/inter-carrier>
13. Colangelo M., Zeno-Zencovich V. *Introduction to European Union Transport Law.* Rome-TrE-Press, 2015, 556 p.

14. Carton N. EU rules limiting foreign ownership of airlines may be relaxed. London, 2015, 476 p.
15. Cal Pokzo D. EU Legal Framework for Safe-guarding Air Passenger Rights. Springer. 2014, 363p.
16. Didela Escalada FN Aeronautical law. Brill. Leiden. 2008, 869 p.
17. Dovile J. Competence of the European Union to regulate air transport, Vilnius, Master thesis, 2014, 620 p.
18. Dempsey S. European Aviation Law. The Hague: Kluwer Law International, 2014, 480 p.
19. Dortlik M. The impact of EU law on the regulation of international air transportation. Ashgate Publishing Ltd., 2017, 520 p.
20. Dempsey PS, Milde M. International Air Carrier Liability: The Montreal Convention of 1999. McGill University. Institute of Air & Space Law. 2012, 540 p.
21. Diederiks-Verchoor JHPH. An introduction to Air Law. The Hague: Kluwer Law International, 2001, p. 118.
22. Commission Staff Working Document Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. COM(2015)
23. Commission Staff Working Document: Executive Summary of the Impact Assessment (SES2+). Strasbourg, 11.06.2013. SWD(2013) 207 final.
24. Commission communication pursuant to Article 16(4) of Regulation (EC) No. 1008/2008 of the European Parliament and of the Council on common rules for the operation of air services in the Community - Public service obligations in respect of scheduled air services. OJ C 131. 10.06.2009.
25. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Accelerating the implementation of the Single European Sky. Strasbourg , 11.06.2016. COM (2016).
26. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: COM (2015) 598 final.
27. Regulation (EC) No. 1070/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 amending Regulations (EC) No. 549/2004, (EC) No. 550/2004, (EC) No. 551/2004 and (EC) No. 552/2004 in order to improve the performance and sustainability of the European aviation system. OJ L 300. 14.11.2009, p. 34-50.
28. Regulation (EC) No 261/2004 of the European Parliament and of the Council of 11 February 2004 establishing common rules on compensation and assistance to passengers in the event of denied boarding and of cancellation or long delay of flights, and repealing Regulation (EEC) No 295/91. OJ L 46. 17.02.2004, 240 p.
29. Regulation (EC) No. 549/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 laying down the framework for the creation of the single European sky. OJ L 96. 31.03.2004, 356 p.
30. Regulation (EC) No. 550/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the provision of air navigation services in the single European sky. OJ L 96. 31.03.2004, 630 p.
31. Regulation (EC) No 551/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the organization and use of the air space in the single European sky. OJ L 96. 31.03.2004, 250 p.
32. Sunadez ZZ Independence of international air law within international law. Prague, 2015, 465 p.
33. Sanchez GS The Principles and Practice of International Aviation Law. New York: Cambridge University Press. 2014, 720 p.
34. Schubert F. Legal Aspects of Cross-Border Service Provision in the Single European Sky.. 2010, 155 p.
35. Shawcross ST EU air passenger rights and enforcement, Belgium, 2014, 429 p.

**AVROPA İTTİFAQININ HAVA NƏQLİYYATINDA DAŞINMA ZAMANI
YARANAN PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI**

Bağırzadə Nurlan Azər oğlu,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsi, Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının magistrantı. İxtisasın şifri və adı: 060212-Hüquqşünaslıq, ixtisaslaşmanın adı: Avropa hüququ.

Tədqiqat işində müəllif tərəfindən Avropa İttifaqında hava nəqliyyatında daşınmalar zamanı yaranan problemlər, aviadaşıyıcıların məsuliyyəti və hüquqları, yükün itirilməsi və zədələnməsinə görə məsuliyyətin xüsusiyyətləri, habelə səfərinin həyat və sağlamlığına dəyən zərərə görə hava daşıyıcısının məsuliyyət münasibətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, hava nəqliyyatı, aviadaşıyıcıların məsuliyyəti, yükün itirilməsi və zədələnməsi, səfərinin həyat və sağlamlığına zərər vurulması.

**ПРОБЛЕМЫ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ВОЗДУШНЫХ ПЕРЕВОЗКАХ
В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ, И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ**

Багирзаде Нурлан Азер оглу,
магистрант кафедры международного частного права и европейского права юридического факультета Бакинского государственного университета. Шифр и наименование специальности: 060212-Юриспруденция, наименование специализации: Европейское право.

В исследовательской работе автор рассматривает проблемы, возникающие при осуществлении воздушных перевозок в Европейском Союзе, ответственность и права авиаперевозчиков, особенности ответственности за утрату и повреждение груза, а также ответственность авиаперевозчика за вред, причиненный жизни и здоровью пассажиров.

Ключевые слова: Европейский Союз, воздушный транспорт, ответственность авиаперевозчиков, утрата и повреждение груза, вред, причиненный жизни и здоровью пассажиров.

**AVRUPA BİRLİĞİ'NDE HAVA TAŞIMACILIĞI SIRASINDA ORTAYA
ÇIKAN SORUNLAR VE GİDERME YOLLARI**

Bakırzade Nurlan Azeroğlu,
Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Uluslararası Özel Hukuk ve Avrupa Hukuku Bölümü yüksek lisans öğrencisi. Uzmanlık alanı kodu ve adı: 060212-Hukuk, uzmanlık alanı adı: Avrupa Hukuku.

Araştırma çalışmasında yazar, Avrupa Birliği'nde hava taşımacılığı sırasında ortaya çıkan sorunları, hava taşıyıcılarının sorumluluk ve haklarını, kargo kaybı ve hasarından doğan sorumluluğun özelliklerini ve hava taşıyıcısının yolcularının can ve mal güvenliğine verilen zarardan doğan sorumluluğunu incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, hava taşımacılığı, hava taşıyıcılarının sorumluluğu, kargo kaybı ve hasarı, yolcuların can ve mal güvenliğine verilen zarar.

DOI: 10.67052/MBGH5595

RƏQABƏTİN TƏMİN EDİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ STANDARTLARININ DAXİLİ QANUNVERİCİLİYƏ İMPLEMENTASIYASI (ALMANIYA İLƏ MÜQAYİSƏLİ)

Abiyeva Fidan Əfqan qızı,
Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakül-
təsi Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrası,
magistr.
fidan.abiyeva.21@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində rəqabət qanunvericiliyinin formalaşdırması və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının standartlarına uyğunlaşdırması əhəmiyyətli bir tədqiqat obyekti təşkil edir. Digər tərəfdən, Almaniya Federativ Respublikası dünyada rəqabət hüququnun ən inkişaf etmiş və köklü ənənələrindən birinə malik olub, həm də ÜTT-nin qurucu üzvü və Avropa İttifaqının aparıcı ölkəsidir. Avropa İttifaqının rəqabət qaydaları birbaşa ÜTT prinsipləri ilə uyğunlaşır və onları daha da təkmilləşdirir. Almaniyanın rəqabət qanunvericiliyi ilə müqayisəli təhlil aparılması Azərbaycanın rəqabət qanunvericiliyinin çatışmazlıqlarını müəyyən etməyə və onların aradan qaldırılması üçün qabaqcıl ölkələrin praktikalarına müraciət etməklə mümkün həll yollarını tapmağa kömək edəcək. O cümlədən Azərbaycanın rəqabət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi ÜTT-yə üzvlük istiqamətində görülməli olan ən vacib tədbirlərdən biridir.

Açar sözlər: Ümumdünya Ticarət Təşkilatının rəqabət standartları, rəqabət qanunvericiliyi, rəqabət qurumu, rəqabət siyasəti, kartellər, inhisarcılıq.

Giriş

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, rəqabət termini, özlüyündə, hər hansı bir fəa-

liyyət zamanı üstünlük əldə etmək məqsədilə gedən çəkişmə və ya aparılan mübarizəni ifadə edir [8]. Rəqabət (latınca concurrere – toqquşmaq) öz məhsullarını satmaq üçün ən əlverişli imkanların təmin edilməsi, alıcı tələblərinin ödənilməsi və ən yüksək mənfəətin alınması məqsədilə bazarda çıxış edən müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı fəaliyyət və mübarizənin iqtisadi prosesidir [2, s.6].

Qloballaşma dövründə davamlı iqtisadi inkişaf və ictimai rifahın təmin olunması, effektiv rəqabət mexanizmlərinin mövcudluğundan birbaşa asılıdır. Ölkədə effektiv rəqabət qanunvericiliyinin mövcud olması və onun effektiv tətbiqi daxili bazarda monopoliyanın qarşısının alınmasına, istehlakçı hüquqlarının qorunmasına, innovasiyanın təşviqi və xarici investisiyanın cəlb olunmasına bilavasitə təsir göstərir. Lakin, rəqabətin özü-özünə təmin olunması mümkün deyil. Onun qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün güclü hüquqi və institusional çərçivəyə ehtiyac var. Məhz bu məqsədlə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) kimi beynəlxalq qurumlar, ədalətli və sərbəst beynəlxalq ticarət mühitinin yaradılması üçün standartlar və prinsiplər müəyyən etmişdir.

ÜTT-nin əsas prinsipləri olan daha (ən) əlverişli rejim və milli rejim prinsipləri üzv ölkələri daxili qanunvericilik sistemlərini rəqabət məhdudlaşdırıcı təcrübələrdən təmizləməyə və rəqabət siyasətinin şəffaflığını artırmağa məcbur edir. Lakin, ÜTT-nin özünün vahid “rəqabət kodeksi” olmadığından, bu standartların daxili hüquqa implementasiyası hər bir ölkənin öz hüquqi və iqtisadi inkişaf səviyyəsinə uyğun həyata keçirilir.

Bu kontekstdə, müxtəlif iqtisadi inkişaf mərhələlərində olan ölkələrin ÜTT standartlarını öz milli hüquqi sistemlərinə necə integrasiya etdiyinə müqayisəli təhlili böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının qarşısında bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində olan və iqtisadi islahatları davam etdirən bir ölkə kimi, rəqabət hüququnun möhkəmləndirilməsi və ÜTT-nin standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm vəzifələr durur. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi bu istiqamətdə atılmış mühüm addım olsa da, onun effektivliyi və beynəlxalq standartlara tam uyğunluğu davam edən tədqiqat və təkmilləşdirmə mövzudur.

Əksinə, Almaniya Federativ Respublikası, dünyada rəqabət hüququnun ən qədim və inkişaf etmiş ənənələrindən birinə malikdir. Almaniyanın “Rəqabətə Məhdudiyyət Qoyulması Haqqında Qanun”u (Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen - GWB) təkcə milli səviyyədə deyil, həm də Avropa İttifaqının (Aİ) vahid rəqabət hüququ çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Aİ-nin rəqabət qaydaları isə ÜTT prinsipləri ilə tam uyğundur və onları daha da dərinləşdirərək, güclü inzibati və məhkəmə nəzarət mexanizmləri təmin edir. Buna görə də, Almaniya modeli, Azərbaycan üçün dəyərli təcrübə və uzunmüddətli istiqamət mənbəyi ola bilər.

Beləliklə, məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlük

prosesi və iqtisadi integrasiya uğrunda söyləri, onun daxili qanunvericiliyinin, o cümlədən rəqabət hüququnun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Almaniyanın uğurlu təcrübəsinin təhlili isə bu prosesi sürətləndirmək və daha effektiv etmək üçün praktiki tövsiyələrin işlənilməsinə imkan verir.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və Almaniyanın rəqabət hüququ sahəsində ÜTT standartlarını daxili qanunvericiliyə implementasiya mexanizmlərini müqayisəli təhlil etmək və Azərbaycan üçün Almaniya modelinin təcrübəsindən çıxarılan dərslər əsasında inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdir.

Rəqabət sahəsində ÜTT standartları.

ÜTT-nin əsas hədəfi – ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və ədalətli rəqabət şəraitini təmin etməkdir. Rəqabət məsələləri birbaşa və dolaylı yolla bir sıra sazişlərdə öz əksini tapmışdır. BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyası tərəfindən 1978-ci ildə Daha əlverişli dövlət Klausulları haqqında maddələr Layihəsi daha (ən) əlverişli millət (dövlət) prinsipinin praktik əhəmiyyət kəsb etməsi nəzərə alınaraq qəbul edilib. Bu Layihədə deyilir ki, bu prinsip bir dövlət tərəfindən digər dövlətə, həmin dövlətlə müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara hər hansı üçüncü dövlətə və onunla eyni əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara təqdim edilən rejimdən az əlverişli olmayan rejimin verilməsidir.

Milli rejim prinsipi – benefisiya verən dövlətin benefisiar dövlətə və ya onunla müəyyən əlaqədə olan şəxslərə və əşyalara, dövlətdaxili qanunvericiliyə müvafiq olaraq benefisiya verən dövlətin özünün və onunla əlaqədə olan şəxslərin və əşyaların istifadə etdiyi rejimin təqdim edilməsini nəzərdə tutur [3, s.97-102].

Rəqabətlə bağlı ÜTT-nin əksər sazişlərində müddəalar öz əksini tapıb. GATT-nin

6-cı maddəsinə əsasən "dempinq" – bir məhsulun ixrac bazarında daxili bazardan aşağı qiymətə satılmasıdır[3].

GATT-nin 6-cı maddəsinin tətbiqinə dair Sazişin 2-ci maddəsində deyilir: "Bu Sazişin məqsədləri üçün, əgər bir ölkədən digərinə ixrac edilən məhsulun ixrac qiyməti ixrac edən ölkədə istehlak üçün nəzərdə tutulduğu zaman, adi ticarət prosesində analoji məhsulun müqayisəli qiymətindən aşağı olarsa, məhsul dempinq edilmiş, yəni başqa ölkənin ticarətinə normal dəyərindən aşağı daxil edilmiş hesab edilməlidir." (Saziş) Bu, haqsız rəqabət hesab olunur və ÜTT üzvlərə dempinqə məruz qalmış daxili sənayeni dəymiş zərərdən qorumaq üçün kompensasiya və anti-dempinq rüsumları tətbiq etməyə imkan verir, lakin bunun üçün dəymiş ziyanla bağlı ciddi sorğu və sübut qaydaları müəyyən edir. Burada zərərin, sübutların, görülməli qarşı tədbirlərin və s. hüquqi anlayışı və həddləri adı çəkilən Sazişdə öz əksini tapıb.

GATT-nin 16-cı maddəsi və Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri haqqında Saziş iki növ subsidiyanı fərqləndirir:

1. Qadağan Olunmuş Subsidiyalar (II hissə, Maddə 3) – Bunlar avtomatik olaraq qadağandır, çünki onların ticarətə təhrifedici təsir göstərməsi ehtimalı çox yüksəkdir. Burada iki növ subsidiya daxildir: İxrac Subsidiyaları: Bir məhsulun ixrac edilməsinə şərtlənmiş subsidiyalar. Bunlar süni şəkildə ixracatçıya üstünlük yaradaraq rəqabəti pozur. Yerli Məzmunlu Subsidiyalar: Daxildə istehsal olunmuş mallardan istifadə edilməsinə şərtlənmiş subsidiyalar. Bu, idxal olunmuş mallara qarşı ayrı-seçkilik edir və rəqabəti məhdudlaşdırır. Bu subsidiyalar birbaşa və aşkar şəkildə rəqabət qaydalarını pozur və haqsız rəqabətə səbəb olur. Onlar ÜTT-nin Milli rejim prinsipini pozur [6, maddə 3].

2. İcazə verilən subsidiyalar (III hissə, Maddə 5) – Bu subsidiyalar özlüyündə qadağan deyil, lakin onlar digər bir ÜTT üzvünün iqtisadi maraqlarına aşağıdakı şəkildə zərər verdikdə mübahisələndirilə bilər:

– Subsidiyalaşdırılmış idxal nəticəsində üzv ölkələrin daxili sənayelərinə zərər vurulması;

– ÜTT-yə üzvlüyü çərçivəsində digər üzv ölkələrin əldə edə biləcəyi mənfəətlərdən məhrum olması və ya həmin mənfəətlərin dəyərsizləşməsi;

– Subsidiyanın bir ölkənin bazarına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsiri nəticəsində ciddi zərər vurması.

Bu subsidiyalar bazar şəraitini pozaraq rəqabət qabiliyyətini süni şəkildə dəyişdirir. Zərərin sübuta yetirilməsi tələb olunur [6, maddə 5]. Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri haqqında Sazişdə rəqabətin təmin olunması məqsədilə tətbiqi nəzərdə tutulan əsas hüquqi alət - kompensasiya tədbirləridir. Bir ölkə subsidiyalaşdırılmış idxalın onun daxili sənayesinə əhəmiyyətli zərər verdiyini sübuta yetirərsə, həmin ölkəyə kompensasiya rüsumu tətbiq edə bilər.

Bu proses ciddi qaydalara tabedir:

1. Təhqiqat: Subsidiyalar nəticəsində zərər görmüş ölkənin yerli sənayesinin ərizəsi əsasında başlayır və şəffaf qaydada aparılmalıdır.

2. Subsidiyanın mövcudluğunun, yerli sənayeyə dəymiş zərərin müəyyən olunması və qoyulmuş subsidiya ilə dəymiş zərər arasında səbəb – nəticə əlaqəsinin sübuta yetirilməsi.

3. Kompensasiya rüsumunun tətbiqi: Rüsumun məbləği subsidiyanın miqdarından çox ola bilməz və yalnız zərərin aradan qaldırılması üçün zəruri olan qədər olmalıdır [6, maddə 11-17].

Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri haqqında Saziş, hökumətlərin daxili istehsalı subsidiyalandırmaq yolu ilə beynəlxalq rəqabəti pozmasının qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu saziş Azərbaycan kimi ölkələrin nəinki idxalı məhdudlaşdıran, o cümlədən ixracatı süni şəkildə artıran subsidiyalara qarşı öz bazarını qoruya bilməsi üçün vacib bir hüquqi əsasdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın özü də iqtisadi siyasətini formalaşdırarkən bu qaydalara riayət etməli, öz verdiyi subsidiyaların digər ölkələr tərəfindən mübahisələndirilməməsi üçün diqqətli olmalıdır.

Xidmətlərlə Ticarət Üzrə Baş Saziş (GATS) rəqabət məsələlərinə daha birbaşa və ətraflı şəkildə toxunur. İnhisarçılar və eksklüziv təminatçılar bəndinə əsasən hər bir üzv ölkə öz ərazisində fəaliyyət göstərən inhisarçı xidmət təminatçılarının GATS-də öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozacaq şəkildə sui-istifadə etməməsinin qarşısını almalı və həmin öhdəliklər çərçivəsində fəaliyyət göstərməsini təmin etməlidir. Əgər inhisarçı rəqabət standartlarına zidd olan fəaliyyətlə məşğul olarsa, üzv ölkə müvafiq tədbirlər görməlidir [5, maddə 8].

Ticarətə Mənfi Təsir Göstərən Təcrübələr: Bu maddə tanıyır ki, xidmət təminatçılarının ticarətə mənfi təsir göstərən biznes təcrübələrindən (məsələn, kartellər və ya ticarəti məhdudlaşdıran müqavilələr) istifadəsi mümkündür. Üzv ölkələr digər üzv ölkənin belə bir təcrübədən zərər çəkdiyini müəyyən etdikdə, həmin təcrübələri ləğv etmək üçün məlumat mübadiləsi və danışıqlar aparmağa hazırdır [5, maddə 9].

Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri Haqqında Saziş (TRIPS)- əqli mülkiyyət hüquqları ilə rəqabət qanunvericiliyi arasında tarazlıq yaratmağa çalışır. TRIPS sazişinin 40-cı maddəsində qeyd olunur ki,

əqli mülkiyyət hüquqlarının sui-istifadəsi rəqabətə mənfi təsir göstərən təcrübələrə səbəb ola bilər. Saziş üzv ölkələrə öz qanunvericiliyində əqli mülkiyyət hüquqlarının sahibləri tərəfindən həyata keçirilə bilən və rəqabətə mənfi təsir göstərən lisenziya müqavilələri və ya şərtlərini tənzimləmək imkanı verir. Üzv ölkələr digər üzv ölkələrlə belə təcrübələrlə bağlı məsləhətləşmə apara bilər [4].

Ticarətdə Texniki Maneələr Haqqında Saziş texniki tələblər, standartlar və lisenziya prosedurlarının beynəlxalq ticarət üçün yaratdığı texniki maneələri aradan qaldırmağı çalışır. Ticarətdə texniki maneələr xarici istehsalçılar üçün bazara girişi çətinləşdirərək daxili bazarda rəqabəti məhdudlaşdırır. Anti-dempinq tədbirləri, yəni, idxalçı ölkənin bazarlarında haqsız rəqabətə nail olmaq məqsədilə qiymətlərin aşağı salınmasının ("dempinqin") qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulub [7].

Azərbaycanın Rəqabət Məcəlləsi və Almaniyanın rəqabət qanunvericiliyinin üstünlükləri.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş tapşırıqlar əsas götürülərək konseptual hüquqi sənəd qismində iqtisadi fəaliyyətin təməl prinsiplərini müəyyən edən vahid Rəqabət Məcəlləsinin layihəsi hazırlanıb.

Rəqabət Məcəlləsi 12 fəsil, 84 maddədən ibarətdir və layihəsi müxtəlif dövlət orqanları, həmçinin biznes assosiasiyalarının rəy və təklifləri nəzərə alınmaqla hazırlanıb.

Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi qəbul edilərkən "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında", "Haqsız rəqabət haqqında", "Təbii inhisarlar haqqında" Qanunlar və digər hüquqi aktlar ləğv edilib və Rəqabət

Məcəlləsinin layihəsində vahid sənəddə öz əksini tapıb.

Rəqabət Məcəlləsinin 2-ci maddəsinə əsasən, AR-də rəqabət qanunvericiliyi AR Konstitusiyasından, tərəfdar çıxdığımız beynəlxalq müqavilələrdən, bu Məcəllədən və bu sahədə münasibətləri tənzimləyən digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir [1, maddə 2].

Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi 1.1.34-cü maddəsində rəqabətə belə anlayış verilir: “Məhsulun mövcud və ya potensial müştəriləri və (və ya) satıcıları ilə daha əlverişli işgüzar münasibətlər yaratmaq məqsədilə müstəqil fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin qanuna zidd olmayan fəaliyyəti”[1, maddə 1].

Rəqabət Məcəlləsi əlverişli və rəqabətli biznes mühitinin formalaşdırılması, iqtisadi səmərəliliyin artırılması və investisiya qoyuluşunun təşviqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasında rəqabət haqqında qanunvericiliyin məqsədi rəqabət əsasında iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin və bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətini təmin etməkdir. Belə ki, AR Konstitusiyasının 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə müvafiq olaraq, «Azərbaycan dövləti, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir». Qeyd etmək lazımdır ki, belə dəstək inhisar və rəqabət haqqında qanunvericiliyin müxtəlif normalarında nəzərdə tutulmuş hüquqi vasitə və üsulların vasitəsilə həyata keçirilir. Rəqabət – bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş xarici ölkələr üçün əsas şərt hesab olunur. Xüsusi mülkiyyət və azad sahibkarlıqla yanaşı, rəqabət də iqtisadi inkişafın əsas faktorlarından biri hesab olunur. Məhz, rəqabət nəticəsində məhsulun keyfiyyəti və bu məhsulun aşağı qiymətlərlə realizəsi təmin edilir.

Almaniya Rəqabət Qanunu: Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (GWB) dünyada rəqabət hüququnun ən qədim və inkişaf etmiş nümunələrindən biridir. İqtisadi nəzəriyyə və uzun illərin təcrübəsi ilə formalaşan, "işlək rəqabət" (funktionsfähiger Wettbewerb) konsepsiyasına əsaslanır, prosessual cəhətdən mükəmməldir və hərracın müasir tələblərə uyğun tənzimləmə mexanizminə malikdir. O cümlədən, maddi normalar olduqca dəqiq, detallı təsvir edilib, məsələn, şəffaflıq qaydaları, hərrac prosedurları, şirkət satın almalarında bildiriş həddi. Bu, həm sahibkarlara proqnozlaşdırma imkanı verir, həm də qanunun tətbiqi üçün aydın çərçivə yaradır.

Azərbaycanın Rəqabət Məcəlləsinin bəzi bəndlərində "rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması", "bazarın əhəmiyyətli hissəsi" kimi çox ümumi və subyektiv şərhə açıq anlayışlardan istifadə olunur. Bu, rəqabət münasibətlərinin subyektlərinə geniş sərəncam-verici səlahiyyətlər versə də, qeyri-müəyyənlik yaradır və hüquqlardan sui-istifadəyə səbəb olur.

Rəqabət orqanları, xüsusən Almaniya Federal Rəqabət Qurumu və birlikdə “Avropa Rəqabət Şəbəkəsi” (ECN) adlanan Avropa Komissiyası monitorinq, icra və sanksiyalara cavabdehdir. Hər iki orqan öz prosessual qanunları ilə idarə olunur. Beynəlxalq təbiətinə görə, həm rəqabət hüququ, həm də ticarət hüququ Avropa İttifaqı daxilində tam uyğunlaşdırılıb, yəni Almaniyanın rəqabət qanunvericiliyi Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə tam uyğundur.

Rəqabət Qurumu şübhəli pozuntunu araşdırmaq üçün cinayət işlərində qəbul edilə bilən istənilən sübutdan istifadə edə bilər. Buraya şahidlərdən və təqsirləndirilən şübhəliyələrdən ifadələrin alınması və şirkətlərdən

məlumat istənilməsi daxildir. Lakin şahidlər özlərini ifadə edə biləcəkləri təqdirdə ifadə verməkdən imtina edə bilirlər. Təqsirləndirilən şübhəlilər ümumiyyətlə araşdırılan iddialar barədə susmaq hüququna malikdirlər. Əgər onlar ifadə vermək qərarına gəlsələr, ifadənin dəqiq və ya tam olması vacib deyil. Qurum həmçinin ofislərdə səhər reydləri keçirə və şəxsi binalarda və obyektlərdə axtarış apara bilər. Bunu etmək üçün Qurum ümumiyyətlə bu cür axtarışlara icazə verən hakimin orderinə ehtiyac duyur. Qurum bu axtarışları yalnız təcili hallarda məhkəmə orderi olmadan apara bilər.

Zərurət yarandıqda, Qurum istintaq səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün Cinayət Prosessual Məcəlləsində nəzərdə tutulduğu kimi məcburi güc tətbiq edə bilər. Bundan əlavə, məlumat sorğusuna cavab verməmək, sənədləri təhvil verməmək, dindirilməyə gəlməmək, iş sənədlərinin araşdırılmasından və ya iş yerlərinə girişdən imtina etmək, vəzifəli şəxslər tərəfindən vurulmuş möhürü sındırmaq, sübutlara çıxışı asanlaşdırmağa biləcək məlumatları açıqlamaqdan imtina etmək və ya axtarışın mövzusu və məqsədi ilə əlaqəli ola biləcək faktlar və ya sənədlər barədə izahat verməmək kimi müəyyən davranışlara görə fərdləri 100.000 avroya qədər, müəssisələri isə qrupun son maliyyə ilində dünya miqyasında dövryyəsinin 1%-nə qədər cərimə edə bilər.

2024-cü ildə Rəqabət Qurumu üç şirkətə və bir şəxsə təxminən 19,4 milyon avro məbləğində cərimə tətbiq etmişdir. Bu cərimələr qoruyucu geyim, genişzolaqlı cihazlar və tikinti xidmətləri daxil olmaqla sektorlarla bağlı idi. On yeddi şirkət qurumun güzəşt proqramı vasitəsilə sektor pozuntuları barədə məlumat vermişdir. Hal-hazırda, kartel cərimələrinin əksəriyyəti güzəşt proqramı xaricindəki mənbələrdən alınan məlumatlara əsaslanır. Buraya ifşaçılar üçün güclü qorunma təmin edən İfşaçıların Müdafiəsi Qanunu çərçivəsində yaradılmış xarici hesabat bölməsi daxildir. Bundan əlavə, qurumun prezidenti Andreas Mundt qeyd etmişdir ki, qurum gizli danışıqların müəyyən edilməsində effektivliyini daha da artırmaq üçün Süni İntellektədən daha çox istifadə etmək niyyətindədir.[11]

Rəqabət qanunvericiliyinin tətbiqinə nəzarəti həyata keçirən rəqabət qurumu qismində Azərbaycanda Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi çıxış edir və Nazirlər Kabinetinə tabedir. Qurumun müstəqil fəaliyyəti siyasi qərarlar baxımından məhduddur maliyyə baxımından asılı qurumdur.

Digər tərəfdən Almaniyanın Federal Rəqabət Qurumu tamamilə müstəqildir, təhqiqat və cəzaların tətbiqində geniş səlahiyyətlərə malikdir.

Gəlin misal üçün Almaniya Federal Rəqabət Qurumunun son qərarlarından birinə baxaq.

Almaniya Federal Rəqabət Qurumunun ("Bundeskartellamt") rəsmi saytında dərc edilmiş 13 mart 2024-cü il tarixli məlumata əsasən, xüsusən iş geyimləri sahəsində qoruyucu geyim istehsalçısı olan Pfanner Schutzbekleidung GmbH şirkəti əməkdaşlıq etdiyi dilerlərin qiymət müəyyən etməsinə maneçilik törətdiyinə görə Qurum tərəfindən yoxlanılmışdır.

– Müvafiq olaraq, istehsalçılar məcburi olmayan qiymət təklifləri təklif edərkən dilerlərin təkliflərinə təsir etməməli, dilerlər isə öz qiymətlərini heç bir kənar təsir və məhdudiyyət olmadan müstəqil şəkildə müəyyən etməlidirlər.

– Araşdırmadan sonra Pfanner və araş-

dırmaya daxil olmayan dilerlər razılığa gəldilər ki, satış qiyməti tövsiyə olunan pərakəndə satış qiyməti səviyyəsində təyin olunacaq və heç bir halda aşağı qiymət tətbiq edilməyəcək.

– Əvvəllər istehsalçı dilerlərə pul endirimləri təklif etməyə icazə vermirdi. Əvəzində, Pfanner məhsullarının qiymət səviyyəsini saxlamaq üçün hər bir yüksək qiymətə malik Pfanner məhsuluna endirim olaraq köynək və ya qoruyucu eynək kimi kiçik, ucuz promoshon məhsulu verirdi.

– Rəqabət Qurumu Almaniya Rəqabət Qanununa (Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen – GWB) 10-cu düzəlişlə verilmiş yeni səlahiyyətlərindən müvafiq pozuntunu araşdırmaq üçün istifadə edib.

Yoxlamanın nəticəsi olaraq qoruyucu geyim istehsalçısı rəqabət qaydalarını pozduğuna görə Rəqabət Qurumu tərəfindən 783.900 avro cərimələnib. Qurumun qərarı qətidir. [10]

Rəqabət Qurumunun belə geniş səlahiyyətlərə malik olması və tətbiq etdiyi cərimələrin yüksək həcmi rəqabət qaydalarını pozan şəxsləri cəzalandırmağa və gələcəkdə belə pozuntuların törədilməsindən çəkindirməyə xidmət göstərir.

Nəticə.

Almaniyanın rəqabət qanunvericiliyi modeli, Azərbaycan üçün rəqabət siyasətini daha effektiv, şəffaf və iqtisadi inkişafı dəstəkləyən bir alətə çevirməkdə mühüm vasitədir. Əsas prioritetlər müstəqil və güclü bir qurum yaratmaq, qanunu müasir çağırışlara cavab verəcək şəkildə dəqiqləşdirmək və cəzalandırıcı tədbirləri gücləndirmək olmalıdır. Bu, nəinki bazarda ədaləti təmin edəcək, həm də xarici investisiyaları cəlb etmək və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün əlverişli mühit yaradacaqdır.

Rəqabət Qurumunun Müstəqilliyinin və gücünün artırılması:

Qurumun statusu müstəqil dövlət qurumuna yüksəldilməli, onun rəhbərliyi Parlament tərəfindən təsdiq edilməli və yalnız qanun qarşısında məsul olmalıdır. Quruma daha geniş təhqiqat (axtarış, həbs) və istintaq səlahiyyətləri verilməlidir.

Qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi və dəqiqləşdirilməsi:

Qanuna "istismarçı yüksək qiymət", "istismarçı aşağı qiymət" kimi konkret qadağalar daxil edilməli və onların müəyyən edilməsi üsullu təsvir olunmalıdır. Qanuna rəqəmsal platformalar, məlumatın rəqabətə təsiri, şəbəkə effekti kimi anlayışları əks etdirən xüsusi bölmə əlavə edilməlidir. Cərimələr şirkətin ümumi dövriyyəsinin faizi əsasında və daha yüksək həddlə hesablanmalıdır. Rəqabət qurumunun qərarları, əsaslandırma və tədqiqatlarının nəticələri (məxfilik qorunmaqla) ictimai rəyə açıq şəkildə yayımlanmalıdır. Biznes və ictimaiyyətlə daimi dialoq qurulmalı, qanun layihələri müzakirəyə çıxarılmalıdır.

Kadr potensialının artırılması:

Rəqabət qurumunun işçiləri üçün daimi təlim proqramları təşkil edilməli, beynəlxalq təcrübədən (xüsusilə Almaniyanın) istifadə olunmalıdır. İqtisadçıların və mütəxəssislərin qurumun işində daha aktiv iştirakı təmin edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi // 8 dekabr 2023-cü ildə qəbul edilmişdir – Bakı: Qanun, 2023. -URL: <https://e-qanun.az/framework/56187>
2. Abbasov İ. M., Məmmədova Z. M., Quliyev

- E. N. "Rəqabət və marketing" (monoqrafiya) – Bakı Biznes Universitetinin nəşri, 157 s.;
3. Əliyev E.Ə. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr. Bakı: "Günəş-B" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2016, 690 s.
 4. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq : dərslik / Bakı : Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2008. - 396 s.;
 5. Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (GATT 1994): [elektron resurs] -URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt94_e.htm [son daxil olma tarixi: 15.10.2025]
 6. Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri Haqqında Saziş (TRIPS): [elektron resurs] -URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips.pdf [son daxil olma tarixi: 15.10.2025]
 7. Xidmətlərlə ticarət üzrə Baş Saziş, 1994: [elektron resurs] -URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/26-gats.pdf [son daxil olma tarixi: 15.10.2025]
 8. Subsidiyalar və kompensasiya tədbirləri üzrə Saziş: [elektron resurs] -URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/24-scm.pdf [son daxil olma tarixi: 15.10.2025]
 9. Ticarətdə Texniki Maneələr haqqında Saziş: [elektron resurs] -URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/tokyo_tbt_e.pdf [son daxil olma tarixi: 15.10.2025]
 10. Richard Whish, David Bailey, Competition Law (Tenth Edition), Oxford University Press, 2021, s 1184. https://books.google.az/books?id=l7Q6EAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
 11. Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (GWB) 26 iyun 2013-cü ildə qəbul edilmişdir, [elektron resurs] -URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gwb/englisch_gwb.html [son daxil olma tarixi: 15.10.2025]
 12. Geldbußen wegen vertikaler Preisbindung bei Schutzkleidung, 13 march 2023 URL:https://www.bundeskartellamt.de/SharedDocs/Entscheidung/DE/Fallberichte/Kartellverbot/2024/B10-21-21.pdf?__blob=publicationFile&v=7
 13. Sergej Brauer, Dimitra Karakioulaki - Carrels Laws And Regulations 2025 – Germany, Published: 29/04/2025 -URL:<https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/carrels-laws-and-regulations/germany/>
 14. The Treaty On The Functioning Of The European Union - Official EN Journal of the European Union, 26.10.2012 , C 326/49 -URL:<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TX T:en:PDF>

The practice of implementing World Trade Organization standards in the field of competition enforcement into domestic legislation (compared to Germany)

Abiyeva Fidan Afgan gizi

The formation of competition legislation in the Republic of Azerbaijan in the process of transition to a market economy and its adaptation to the standards of the World Trade Organization constitute an important object of research. On the other hand, the Federal Republic of Germany has one of the most developed and deep-rooted traditions of competition law in the world, and is also a founding member of the WTO and a leading country of the European Union. The competition rules of the European Union are directly consistent with the principles of the WTO and further improve them. A comparative analysis with the competition legislation of Germany will help to identify the shortcomings of the competition legislation of Azerbaijan and find possible solutions to eliminate them by referring to the

practices of advanced countries. In particular, the improvement of the competition legislation of Azerbaijan is one of the most important measures to be taken towards WTO membership.

Keywords: World Trade Organization competition standards, competition legislation, competition structure, competition policy, cartels, monopoly.

**Практика имплементации стандартов Всемирной торговой организации
в области обеспечения конкуренции в национальное законодательство
(в сравнении с Германией)**

Абиева Фидан Афган кызы

Формирование конкурентного законодательства в Азербайджанской Республике в процессе перехода к рыночной экономике и его адаптация к стандартам Всемирной торговой организации (ВТО) представляют собой важный объект исследования. С другой стороны, Федеративная Республика Германия обладает одной из самых развитых и глубоких традиций конкурентного права в мире, а также является одним из основателей ВТО и ведущей страной Европейского Союза. Правила конкуренции Европейского Союза напрямую соответствуют принципам ВТО и способствуют их дальнейшему совершенствованию. Сравнительный анализ с конкурентным законодательством Германии поможет выявить недостатки конкурентного законодательства Азербайджана и найти возможные пути их устранения, опираясь на практику передовых стран. В частности, совершенствование конкурентного законодательства Азербайджана является одной из важнейших мер, принимаемых на пути к членству в ВТО.

Ключевые слова: стандарты конкуренции Всемирной торговой организации, конкурентное законодательство, структура конкуренции, конкурентная политика, картели, монополия.

**Dünya Ticaret Örgütü'nün Rekabeti Sağlama Alanındaki Standartlarının Yerel
Mevzuata Uygulanması (Almanya ile Karşılaştırma)**

Abiyeva Fidan Afgan Gizi

Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin piyasa ekonomisinə keçiş sürecində rekabet mevzuatının oluşturulması ve Dünya Ticaret Örgütü standartlarına uyulanması önemli bir araştırma konusudur. Öte yandan, Almanya Federal Cumhuriyyəti, dünyadaki en gelişmiş ve köklü rekabet hukuku geleneklerinden birine sahip olup, aynı zamanda DTÖ'nün kurucu üyesi ve Avrupa Birliği'nin önde gelen ülkelerinden biridir. Avrupa Birliği'nin rekabet kuralları, DTÖ ilkeleriyle doğrudan uyumludur ve bunları daha da geliştirir. Almanya'nın rekabet mevzuatı ile karşılaştırmalı bir analiz, Azərbaycan'ın rekabet mevzuatındaki eksiklikleri belirlemeye ve gelişmiş ülkelerin uygulamalarına atıfta bulunarak bunları ortadan kaldırmak için olası çözümler bulmaya yardımcı olacaktır. Özellikle, Azərbaycan'ın rekabet mevzuatının iyileştirilmesi, DTÖ üyeliğine yönelik atılacak en önemli adımlardan biridir.

Anahtar kelimeler: Dünya Ticaret Örgütü rekabet standartları, rekabet mevzuatı, rekabet yapısı, rekabet politikası, karteller, tekel.

**Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, elektron hökumət,
süni intellekt və innovasiya sahələrində fəaliyyətin
təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, elektron hökumət, süni intellekt və innovasiya sahələrində (bundan sonra – rəqəmsal inkişaf) prioritet istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, milli texnoloji potensialın gücləndirilməsi, rəqəmsal suverenliyin möhkəmləndirilməsi, innovasiya əsaslı iqtisadi modelə keçidin sürətləndirilməsi, həmçinin bu sahədə dövlət siyasətinin vahid və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf Şurası (bundan sonra – Şura) yaradılsın.

2. Şuranın aşağıdakı tərkibi təsdiq edilsin:

Şuranın sədri

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti

Şuranın üzvləri:

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi – İqtisadi məsələlər və innovativ inkişaf siyasəti şöbəsinin müdiri

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi – İqtisadi siyasət və sənaye məsələləri şöbəsinin müdiri

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sosial-iqtisadi məsələlər üzrə köməkçisi

Azərbaycan Respublikasının rəqəmsal inkişaf və nəqliyyat naziri

Azərbaycan Respublikasının elm və təhsil naziri

Azərbaycan Respublikasının ədliyyə naziri

Azərbaycan Respublikasının maliyyə naziri

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyat naziri

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının sədri

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun icraçı direktoru.

3. Şuranın fəaliyyətinin təşkili məqsədilə Şuranın Katibliyi yaradılsın və Katiblik funksiyasının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinə həvalə edilsin.

4. Müəyyən edilsin ki, Şura bu Fərmanın 5-ci hissəsində nəzərdə tutulmuş vəzifələrin icrası məqsədilə yerli və xarici ekspertləri, mütəxəssisləri, beynəlxalq təşkilatları, elmi müəssisə və təşkilatları cəlb edə, habelə aidyyəti dövlət orqanlarının (qurumlarının) və digər maraqlı tərəflərin nümayəndələrindən ibarət ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə işçi qruplar yarada bilər.

5. Şura rəqəmsal inkişaf sahəsi üzrə:

5.1. dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrasına nəzarəti və dövlət orqanları (qurumları) arasında siyasətin əlaqələndirilməsini təmin etsin;

5.2. dövlət orqanları (qurumları) tərəfindən icra olunan layihələrin bu sahədə mövcud strateji məqsədlərə uyğunluğunun təmin edilməsinə nəzarəti həyata keçirsin;

5.3. dövlət orqanlarının (qurumlarının) təklifləri və beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri nəzərə alınmaqla, normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər görsün.

6. Şura fəaliyyəti barədə ildə bir dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 27 fevral 2026-cı il

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Respublikasında 2026-cı ilin “Şəhərsalma və memarlıq ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı	3
<i>Октай Эфендиев.</i> О Зангезурском коридоре как ключевом международно-правовом факторе южнокавказской безопасности	5
<i>Һәсәр Qasıмова, Тоғрул Vәliyев.</i> Silahlı münaqişə zamanı gücün tətbiqi və yaşamaq hüququnun qarşılıqlı mütənasibliyinin təmini: beynəlxalq və milli hüquqi tənzimləmənin müqayisəli təhlili	19
<i>Mələkxanım Rəhimova.</i> Regionlar üzrə təhsil hüququ adekvat təmin olunmadan insanların layiqli həyat səviyyəsindən danışmaqmi? Bu absurddur	35
<i>Həbib Hacıyev.</i> Dövlət idarəçiliyi sistemində elektron platformaların tətbiqi: hüquqi aspektlər	43
<i>Könül Axundova.</i> Hakimlərin toxunulmazlığının konstitusion-hüquqi əsasları kontekstində “toxunulmazlıq” və “immunitet” anlayışlarının nisbəti	51
<i>Mətanət Əsgərova.</i> Cinayət prosesində həssas iştirakçıların hüquqları: müasir standartlar və problemlər	59
<i>Миркенан Хагизаде.</i> Место и роль отраслевых принципов в международно-правовой защите и обеспечении прав детей-инвалидов	66
<i>Lalə Məmmədova.</i> Tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi: Azərbaycan və beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili	83
<i>Rüfət Göyüşov.</i> Kredit müqavilələrində şərtlər: anlayışı, təsnifatı və müqavilə balansının təmin edilməsi	96
<i>Ərəbiyyə Mustafayeva.</i> Dövlət əmək hüququnun subyekti kimi: fərqli yanaşmaların müqayisəli təhlili	112
<i>İlham Əliyev.</i> Vəkillik fəaliyyətinin elmi əsasları və etik məsələləri haqqında	119
<i>Aqil Asadov, Emin Ganbarov.</i> Directions of digitalization in international transport operations	127
<i>Nihat Zeynalli.</i> Normative legal acts regulating the activities of cooperatives in the member states of the commonwealth of independent states	133
<i>Mirhüseyn Nəbiyev.</i> Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqlarının müdafiə modeli	145
<i>Kənan Ədilxanov.</i> İqlim dəyişmələri dövründə neft-qaz ixracı və insan hüquqları: Azərbaycan nümunəsi	153

<i>Ruhana Samadzadeh. Judicial power in the theory of separation of powers</i>	164
<i>Парвана Рзаева. Функции, цели и задачи Азербайджанского государства</i>	172
<i>Nurlan Baghirzada. Problems arising during transportation in air transport of the European Union and ways to overcome them</i>	179
<i>Fidan Abiyeva. Rəqabətin təmin edilməsi sahəsində Ümumdünya Ticarət Təşkilatının standartlarının daxili qanunvericiliyə implementasiyası (Almaniya ilə müqayisəli)</i>	191

RƏSMİ SƏNƏDLƏR

<i>Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, elektron hökumət, süni intellekt və innovasiya sahələrində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı</i>	200
--	------------

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin Siyahısı»na daxil edilmişdir.

Журнал включён в «Список научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике», утверждённый Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

The magazine was inscribed in «The scientific edition list, recommended to publication of main results of the dissertations in Azerbaijan Republic», confirmed by Superior Examination Board under President of Azerbaijan Republic.

Dergi Azərbaycan Cumhuriyyəti Cumhurbaşkanı yanında Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmış Azərbaycan Cumhuriyyətində doktoraterlərin genel sonuclarının yayınlanması önerilen bilimsel yayınların listesinə daxil edilmişdir.

Əlaqə telefonları:

+ 99450-210-24-42

+ 99455-210-24-42

“Gənclik” nəşriyyatı.

Ünvan: Bakı şəhəri, Mətbuat pr.,

529-cu məhəllə, 2-ci mərt.

Tel.: (+994 50) 689 09 99.

Ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Formatı 70x100 1/16.

Şərti çap vərəqi 12,75.

Tirajı 300.

